

‘ગુજરાત-ટાઇમ્સ’ની સને ૧૯૪૩ ની લેટ

પ્રેરણા

લેખક: શ્રી. પ્રબોધ મહેતા

નેશનલ વૉર ફંડ

એડા ડિસ્ટ્રિક્ટ-આયુંદ.

રાવસાહેબ ડાહ્યાભાઈ શંકરભાઈ પટેલ

બી. એ. એલએસ. બી.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૦૫૮ કિંમત

ગ્રંથનામ પ્રેરણા

વર્ગાંક ૬-૩

શ્રીમં મોતીભાઈ બાવાજીભાઈ પટેલ-જટાસા (ખારસદ)
તાલુકા લીડર્સ

મીં એ. યુ વોરા, બી. એ, ઓર્ગનાઇઝીંગ :

ઓફીસ—ધ્યાની નિવાસ, રોશનરોડ-આયુંદ.

મોહન સન્સ

અનંત કાં

૧૨૫, મહાત્મા ગાંધી રોડ,
કોટ, મુંબઈ. ૧

૧૯૩૮ના ઈન્સ્યુરન્સ એક્ટમાં ઠરાવેલી
હઠથી વધુ કમીશન આપવાનો હાવો
હમો કરી શકતા નથી

પરંતુ

તે કાયદાની હદમાં રહી કામ કરવા
ઈચ્છતા પ્રમાણિક અને ઉત્સાહિ
પુરંપોને જોઈતી દરેક પ્રકારની તાલીમ
અને

ઉત્તેજન આપી તેમને ખાત્રીપૂર્વક
સક્ષમ બનાવીશું

— જોમંમે મ્યુચ્યુઅલ —

હાઈફ ઈન્સ્યુરન્સ સોસાયટી લી.

ગરવા ગીરનારની છાયામાં કાઠીયાવાડમાં

વ ડી યા

૧ શહેર વડીયા એ કાઠીયાવાડના મધ્ય ભાગમાં હસાયા જંતલસર જતા રેલ્વેના કાંઠા ઉપર આવેલું છે. રોશનનું નામ વડીયા દેવળી છે. રોશન અને શહેર વચ્ચે એક માર્ગલનું અંતર છે અને તેમાં મોટરો અને બસની સરપીસ આમે છે.

૨ વડીયાના પ્રજાપ્રિય રાજવી દરબારશ્રી સુરમવાળા સાહેબના આકર્ષણે અનેક કુટુંબો આવી વસ્યા છે. જાપાન, સીંગાપોર, સીમેન, કરાચી અને આફ્રિકા વસ્તો અનેક લાઇઓએ ખોટો ખરીદ્યા છે અને સુંદર મકાનો બાંધ્યા છે.

૩ વધારે ખોટો વેચવાના છે કિંમત ફક્ત દર ચો. વા. એકના એક પિસા જેવી નામની રાખવામાં આવી છે.

૪ એક આદર્શ શહેરમાં મળતી દરેક પ્રકારની સગવડ શહેર વડીયામાં મળે છે.

૫ પોસ્ટ ઓફીસ, ટેલીગ્રાફ ઓફીસ; સુંદર સાવનોવાળી ફ્રી હોસ્પિટલ મેનીટરીયમ, ફ્રી વાંચનાલય, ધર્માલય, આશ્રમદોર, ગુજરાતી સ્કૂલ, મીડલ

વિશેષ લક્ષીકૃત માટે

વડીયા (કાઠીયાવાડ)

તા. ૨ ફેબ્રુઆરી,

૧૯૪૩.

૧ વસવાટ કરવા યોગ્ય સુંદર સ્થળ

વડીયા

સ્કૂલ, કન્માશાળા, હરિજનશાળા, ટેનીસ ક્લબ અને પબ્લીક પાર્ક એ બધા આધુનિક સાધનો વસાવવામાં આવ્યાં છે.

૬ ઇલેક્ટ્રીક લાઇટ અને મશીનરીને પાવર આપવા મોડર્ન પાવર—હાઉસની ગોઠવણ છે.

૭ ફાઇનિશ્મ માટે સ્ટેટ બેન્કની સગવડ છે.

૮ મામ્મ અને સહેરનું મિશ્રીત જીવન ગાળનાર માટે આ એક ઉત્તમ સ્થળ છે.

૯ પાણીની પુષ્કળ જાત છે. ૩૫ થી ૭૫ ફીટ ઉપર ભોરીંગ થામ છે. કુવાઓ અને ભોરીંગો ઘણા છે.

૧૦ સહેર વડીયાથી વેરાવળનું બંદર ૬૦ માઈલ, પોરબંદરનું ૭૦ માઈલ, ભાવનગરનું ૮૦ અને જામનગરનું ૧૦૦ માઈલ છે. એટલે એ રીતે કાઠિયાવાડના કોઈપણ બંદરેથી વેપાર કરવાની સુવિધા છે.

આવી સગવડોના લાભ લેવા બહેરને નિમંત્રણ કરવામાં આવે છે.

(નિચે સહી કરનારને લખો યા મળે):—

H. R. Vank

પબ્લીસીટી ઓફીસર,

વડીયા સ્ટેટ.

તાવનો કદો દુશ્મન

એ મેતિ હાલ

દરેક જાતના ઝેરી તાવ, ખરોળ અને
પેટના દર્દો માટે અકસીર દવા વાપરો.

સ્ત્રીઓ માટે શક્તિની

સર્વોત્તમ દવા

❀ ય શો ધ રા ❀

વાપરો.

સ્ટોકીસ્ટ—નડીયાદ મેડીકલ સ્ટોર્સ

કેમીસ્ટ ડ્રગીસ્ટ પ્રાવીઝન મરચન્ટ

રોશનરોડ—નડીયાદ

આયાત તથા નીકાસ માટે સસ્તું તેમજ તમામ
પ્રકારના વૈજ્ઞાનિક સાધનોથી પરીપૂર્ણ
કાઠીયાવાડનું સુંદર અને શ્રેષ્ઠ ખંડર

પોર્ટ નવલખી

કાઠીયાવાડ, ગુજરાત, રજપુતાના, ઉત્તર અને મધ્ય
હિંદુસ્તાન માટે નજીકમાં નજીક અને સસ્તું તેમજ બધી
સગવડનાવાળું ખંડર હોઈ તમારો માલ ઇંગ્લેન્ડ, અમેરીકા,
કલકત્તા વીં સ્થળોએથી નવલખી ઉતારી ખર્ચમાં
ખચાવ કરો.

વધુ માહિતી માટે લખો:—

પોર્ટ કમિશ્નર

મોરબી સ્ટેડ.

મોરબી.

જાહેર ખબર

લડાઈના સંજોગોમાં આપના કુટુંબને ક્યાં વસાવશો ? અગર તો આપની વધારાની મુડીને ક્યાં રોકશો ? સરદારગઢ આપને હાદીક આમંત્રણ આપે છે. સરદારગઢમાં હુસેનપરા તથા સામતપરામાં સુંદર અને સસ્તા જમીનના મોટા તથા નાના પ્લોટો પાડવામાં આવેલ છે. આખોહવા ધણીજ સરસ છે. તંદુરસ્તી માટે ઉત્તમ સ્થળ છે. ગામડાની શાંતી અને શહેરોની સગવડતા આંહી મળે તેમ છે.

સરદારગઢ માણસવદર સ્ટેશનથી ફક્ત સાત માઈલ છે. ખાંટવાથી પોરાજી જવા માટે ખટારા સરવીસ આંહીથી બે વખત પસાર થાય છે. મુમતાઝ-સાગર પાણીની તમામ મુશ્કેલીઓ દૂર કરે છે. લડાઈની અસાધારણ મોંઘવારી દૂર થયા બાદ વીજળીક રેશની પુરી પાડવાની યોજના અમલમાં મુકાવાની છે. તે ઉપરાંત દરરોજની જરૂરીયાતો પુરી પાડનાર પોરટ-ઓશીસ, તાર-ઓશીસ, દવાખાનું, ઈંગ્લીશ-કોંપોઝીટ સ્કુલ, કન્યાશાળા, મદ્રેસો, પબ્લીક લાયબ્રેરી અને કુટમોલ તથા ટેનીસ ક્લબ વીગેરે ઉત્તમ સગવડો છે. પ્રસુતિગૃહ માટે પણ યોજના તયાર થઈ રહી છે. જીનીંગ ફેક્ટરીની જવરયા સારી હોવાથી વેપારીઓને વેપાર માટે ધણીજ સગવડતા મળે છે.

હિન્દુ-મુસ્લીમ એખવાસ માટે સરદારગઢ કાઠીયાવાડને ધણીજ સુંદર દાખલો પુરો પાડી શકે તેમ છે. હાલના અશાંત વાતાવરણમાં સરદારગઢ તેમજ ગામડાઓમાં પોલીસ બંદોબસ્ત એટલો સંગીન છે કે સરદારગઢની વસ્તી આવા જયથી તદન મુક્ત છે. શ્રીમંત વેપારીઓ સરદારગઢમાં વસે છે. તેમજ વેપારી વર્ગને વેપાર માટે નાણાંની સગવડતા પ્રમાણમાં આપવામાં આવે છે.

સારા પ્લોટો મેળવવામાં માટે આ સગવડનો લાભ તુરત ઉઠાવવા આપને નિમંત્રણ છે. વિશેષ હકીકત માટે લખો યા મળો:—

મુ. સરદારગઢ

પર્સનલ આર્સીસ્ટન્ટ

દુ. ધી સરદારગઢ તાલુકા, સરદારગઢ

તા. ૧-૨-૪૩

(કાલિઆવાડ)

અખિત્ર હિંદ આયુર્વેદ મહાસલાના લાહોરની
બેઠકના પ્રમુખ અને ગોંડળ વગેરે સ્ટોટોના રાજવેદ

વૈદ્યરાજ જીવરામ કાળીદાસ શાસ્ત્રીજી

ની માલીકી નીચે ચાલતું જગવિખ્યાત દેશી દવાઓ

—ખનાવનારું કારખાનું—

રસશાળા ઔષધાશ્રમ

ગોંડલ, કાઠીયાવાડ.

આ કારખાનું ૩૪ વર્ષ થયાં ચાલે છે. વસ્ત્ર, રસ, રસાયણ,
ગોળી, ચુરણ, સત્ત, અચલેક, અસવ તથા પેટન્ટ વગેરે ખનાવટની
બે હજાર ભતની દર વર્ષે લાખો રૂપીઆની દવાઓ ખનાવે છે
અને વેચે છે.

આ કારખાનામાં છાણાંની દેશી ભઠ્ઠીઓમાં દવાઓ પકવાય છે.
દળવાનું, ગોળી ખનાવવાનું તથા બીજાં બધાં કામ હાથથીજ થાય
છે. એક પણ ક્રિયા મશીનથી કરવામાં આવતી નથી. કેટલોગ મફત.
મુંબઈ, અમદાવાદ, મદ્રાસ, કલકત્તા, કોચી વગેરે નાના મોટા
શહેરોમાં એજન્સીઓ રાખવા ઈચ્છનારે ગોંડળ પત્રવહેવાર કરવો.

સુવર્ણ વસંતમાસ્યતી

જાતી, ફેફસાં, મગજ, આંતરડાને નીરોગી કરી બળવાન પુષ્ટ
કરે છે. તોલા ૧ ના રૂ. ૧૫) પંદર અને ૨૫) પચીસ.

નડિયાદના વૈધ જગન્નાથ જી.ની બનાવેલી-

બાલસાથી વરાધની બાળકોને વરાધ,
ડબી-
રતવા, તાવ, ખાંસી ઉટાંટીયુ. સસાણી,
પેટ ચઢવું, તાણુ, લીજા ઝાડા, દાંત
આવતી વખતની પીડા અને બીજાં
અનેક દર્દોથી બચાવવા અને તંદુ-
રસ્ત-આનંદી રાખવા હજારો બાળકો
સાફ આજે તો ત્રીસ વર્ષોથી ઘેરેઘેર

બાલસાથી જ વપરાય છે.

તમે પણ વાપરીને ખાતરી કરો-નકલી માલથી ચેતતો-
બધા દવાવાળા બાલસાથી વેચે છે.

અથવા મળો:-

વૈધ જગન્નાથ જી. વરાધ ઓફીસ, નડીઆદ.

જો તમે કોઈ નળા પેઝા જીવના
 માણસને મળો કે જે આપણી હારેથી
 અકળાઈ ગયો હોય અને જેને કાળા
 વાદળાંઓ વચ્ચે એક પછી રૂપેરી કિરણ
 નજરે પડતું ન હોય તો તેને યાદ આપજો
 કે આપણે એકલા લડતા નથી. દુનિયાની
 ૨૬ પ્રજાઓ આપણી સાથે રહીને લડે છે.
 તેઓની શક્તિ અપાર છે. બ્રિટન અને
 અમેરિકા હજારોની સંખ્યામાં વિમાનો
 બનાવે છે, અને જુદી જુદી સરહદો પર
 તે મોકલી આપે છે. વધુમાં તેને કહેજો કે
 રશિયા, બ્રિટન, અમેરિકા અને ચીનમાં
 લાખો લોકો એવા છે કે જેઓ કદી પણ
 હાર કબુલ કરે તેવા નથી હાલમાં આપણે
 માથે કાળાં વાદળાંઓ ઘેરાયેલાં હશે, પણ
 જેઓ દૂર જોઈ શકે છે તેઓ તો હિટલરને
 હેઠો પાડવાને માટે પૂરા આશાવાદી છેજ

આપનો ઉદાર

શ્રી હિન્દુ અનાથ.

આ અનાથાશ્રમમાં લગભગ ૨૦૦ અનાથોને રહેવા, ખાવા પીવા તથા ભણાવવાની અને ઉદ્યોગો શીખવવાની ગરવડ મફત અપાય છે અને એ મારેનું ગયા વર્ષનું— સં. ૧૯૯૮-નું વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૩૪૦૦૦ હતું. આણુ સાલની અસહ્ય મોંઘવારી-જોતાં તે ખર્ચ રૂ. ૫૦૦૦૦) તે! થશેજ. અને દિવસે દિવસે અનાથોની સંખ્યા વધતીજ જાય છે એટલે કદાચ વધારે પણ થાય.

સંસ્થાની કાયમી ઉપજ રૂ. ૧૧૦૦૦ ફક્ત છે. એના અર્થ એ કે સંસ્થાને આ વર્ષે રૂ. ૪૦૦૦૦ જોઈએ. નિયમિત અને પરચુરણ મળતાં દાન વર્ષે દશથી ધાર હજાર હોય છે એ હિસાબ પાણુ આ ભયંકર મોંઘવારીના વર્ષમાં રૂ. ત્રીસ હજાર દુટકો એટલે કે આશ્રમનાં કાયમી ફન્ડો વધે આખરે ઘટી જશે અને એવું ત્રણ ચાર વર્ષ મોંઘવારીને લીધે ચલાવવું પડે તો આશ્રમની કાયમી ને સ્થાયી મીલકત પુરી થઈ જાય. છેવટે આશ્રમ બંધ થતા વળત આપ.

પણ કંથરમાં હજી અમે શ્રદ્ધા ખોદ ખેઠા નથી. તે પરમ દયાળુ આપ સજ્જનોના હૃદયમાં

હાથ લાંબાવો !

આશ્રમ, નડીઆદ.

વસશે ને આપ ઉદાર સજ્જનો જરૂરી મદદ આપી,
આશ્રમને મોંઘવારીના ખર્ચ પરમાં હોમાતું બચાવશેજ
એવી આશા વધુ પડતી નથી.

રૂ. ૩૦૦૦૦) આ વર્ષે સં. ૧૯૯૯ માં વધારે
નેધએ એટલે કે એક સજ્જન એક સો રૂપીઆ
આપે એવા ૩૦૦ સજ્જનો આમરી વિનંતી ઉરમાં
લે અને દરેક રૂ. ૧૦૦) આશ્રમને આપે તો આ
વર્ષે તો નીકળી જાય.

આપ રૂ. ૧૦૦) આપવા અને ચાલુ સાલના
અનાથ રક્ષક થવા આપનો ઉદાર હાથ લાંબાવો
અને અનાથોને બચાવી આશીષ મેળવો.

આપની સહાયતાને
અભિલાષી

R M. Desai

મંત્રી,

હિન્દુ અનાથાશ્રમ, નડીઆદ.

આ લડાઈ જેમાં નાજીઓ અને ફાસીસ્ટોએ
 દુનિયાની મુલેકશાન્તિમાં ભંગાણુ પાડ્યું
 છે—તે લડાઈમાં આપણે શીખ્યા છીએ કે
 પહેલો ધસારો : જાંબો અને વિમાનો
 મારફતે નથી આવતો પણ પ્રચાર મારફતે
 આવે છે દેશમાંના જે લોકો, દુશ્મનો
 તરફ લાવ શખતા હોય તેઓ અને
 ગદારના વાયરલેસો સૌથી પહેલાં કામ
 લાગી જાય છે. તેઓ લોકોમાં શક ઉત્પન્ન
 કરાવે છે, તડો પડાવે છે, ચિંતાગ્રસ્ત
 બનાવે છે અને ગભરામય ફેલાવે છે.
 પોતાની અણત શક્તિ વિશે તેઓ તરફ-
 વાર સાચી જુઠી વાતો ફેલાવે છે કે જેથી
 તેમનાં વિમાનો અને લશ્કરો આવતાં
 પહેલાંજ પ્રજામાં ગભરાટ ફેલાય અને
 દુશ્મનોને સહેલાઈથી છત મેળવવાનું
 ફાવે જાય. આ પ્રમાણે આપણા દેશમાં
 ન અને તે મારેજ

નેશનલ વૉર ફ્રન્ટ

ની સ્થાપના થઈ છે.

ગુજરાત-ટાઇમ્સની ૧૯૪૩ની લેટ

પ્રેરણા

લેખક
શ્રીમં પ્રમોદ મહેતા
જુનાગઢ.

પ્રકાશક
માણિકલાલ હરજીવનદાસ શાહ
તાંત્રી: 'ગુજરાત-ટાઇમ્સ' નડીઆડ.

મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

મુદ્રણસ્થાન:-

ગુજરાત ટાઈમ્સ પ્રી. પ્રેસ
મોગલકોટ-નડીઆદ.

મુદ્રક અને પ્રકાશક:-

માણેકલાલ હ. શાહ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-૨
૨૪૦૫૮

સર્વાધિકાર લેખકને; સ્વાધીન છે.

પ્રસ્તાવના

‘પ્રેરણા’ લખવાની કલ્પના મધ્ય દિવાળીની રમઝોમાં આવી. પરંતુ એ નવલકથા આટલી જલદી પ્રસિદ્ધિ પામી તે માટે શ્રી. માણેકલાલ શાહ અને એમના ‘ગુજરાત ટાઈમ્સ’ના હું તકલીફ છું.

‘પ્રેરણા’ના મુખ્ય પ્રવાહ મારી બીજી નવલકથાઓ માફક લગ્નના વિષય તરફજ વહે છે. ‘અંશુ’માંની આદર્શ મનનયુગ્મી પ્રેમ ‘અવરોધ’માં વાસ્તવિકતા અને આદર્શ વચ્ચે થોભે છે. પરંતુ ‘પ્રેરણા’માં તે એ નરી નક્કર વાસ્તવિકતાનાજ પાયા પર રચાયેલ છે. હૃદયની લાગણીઓના ત્રણ તત્ત્વકાઓ-દરેકના જીવનમાં આવતી બારતી ઓટનું પૃથક્કરણ મારી આ ત્રણ નવલકથાઓમાં ક્રમશઃ જોડવાયેલું છે. અને ‘પ્રેરણા’ અને તેટલી માનવતાથી બરેલી છે તથા અને તેટલી વાસ્તવિક (realistic) છે તેથી કદાચ વાચકોને એ વધુ ગમશે.

સાથે સાથે જે મિત્રો તથા સ્નેહીઓએ એ નવલકથા કહડે કહડે પ્રસિદ્ધ થતી હતી ત્યારે સૂચનો મોકલ્યાં છે તેમનો હું આભાર માનવાની તક લઉં છું. તથા ‘ગુજરાત ટાઈમ્સ’ આદર્શ કામગીરી મોંઘનારીના જમાનામાં પણ પોતાની પ્રધાને જાળવે છે અને મારી નવલકથા બેટ રૂપે આપે છે તે માટે તેના તંત્રી શ્રી. માણેકલાલ શાહનો ફરીથી આભાર માની લઉં તેા અસ્થાને નથી. તથા અમારા પરિચય કરાવવા માટે મારા મિત્ર શ્રી. હીરાલાલ પરીખનો હું આભારી છું.

જીનાગઢ
૨૬-૧૦-૧૯૪૨

}

મળોધ મહેતા.

પ્રકાશકનું નિવેદન

ગુપ્ત ગૌરવના એ જાગ્ર પ્રકટ કર્યો પછી, એનો ઉદ્દેશો ભાગ આ વર્ષની ભેટ તરીકે આપી, એ વાર્તાને પૂર્ણ કરવાનો આ વખતે અમારો વિચાર હતો; પરંતુ એ દરમિયાન એકાએક શ્રી. પ્રમોદ મહેતાનો યોગ થતાં, વિવિધનાનો ખાતર, આ વર્ષે અમે અમારા વાચકોનો સંપૂર્ણ આદર પામેલી અને આ પત્રમાં ગયા વર્ષે પ્રકટ થયેલી અમારી “પ્રેરણા” નામની નવલકથા ભેટ આપવાનો વિચાર કર્યો છે, એ જાણીને ગ્રાહક તથા વાચક વર્ગને આનન્દ થશે.

શ્રી. પ્રમોદ મહેતા “અંશુ”, “અવરોધ” ઇત્યાદિ લોકાદર પામેલી નવલકથાઓના લેખક છે, એમની આ નવલકથા પણ એવીજ લોકપ્રિય નિવડવાનો સંભવ છે; હૈમની વસ્તુ સંકલના, હૈમનું પાત્રલેખન વિગેરે કળા, એક સારા નવલકથાકારને સૌભાગ્યે એવી છે. આજ પ્રમાણે લખતા રહેશે તો ભવિષ્યમાં તેઓ જાણીતા નવલકથાકારોની હરોળમાં આવશે, એમ જણાવતાં અમને આનન્દ થાય છે. એમની આ નવલકથા સંબંધે વિશેષ તો એમના પોતાના નિવેદનમાંથી વાચક વર્ગ જોઈ લેશે. ગુજરાત ટાઈમ્સ માટે આવી સુંદર વાર્તા કખવા માટે આ તકે અમે એમને અભિનન્દન આપતાં એમનો આજાર માનીએ છીએ.

નવલકથા તથા વાર્તાલેખક વિષે આટલું લખ્યા પછી અમે અમારા કદરદાન ગ્રાહકો, ગ્રાહકા તથા મુરજખીઓને એટલું જ જણાવવું ઉચિત ધારીએ છીએ કે, હાલની કાગળોની પ્રચંડ મોંઘવારી અને અછતના જમાનામાં, વર્તમાનપત્રો ચલાવવાનું કામ એટલું જથ્થું હોદ્દાનું થઈ પડ્યું છે કે તેને માટે આવી કિંમતી ભેટશુક આપતાં પાલવે એમ નથી, છતાં પણ અમારી ચાલતી

આવેલી પ્રજાલિકાનો ભંગ ન થાય. અને “ગુજરાત ટાઇમ્સ” એ રીતે સંસ્કારી ગુજરાતી લેખકો નથા સાહિત્યની અને જનતાની વિકસિત સેવા કરી શકે, એ દ્રષ્ટિથી, આ વર્ષે પણ ગ્રાહકો અને વાચકોની સેવામાં આ નવલકથા રજુ કરતાં અમને સંપૂર્ણ સન્તોષ થાય છે. આશા છે કે જે સદલાવથી આ બેટ તહેમના કદરદાન કુટુંબમાં મુકવામાં આવે છે. તહેવાબ સદલાવથી તેઓ તહેનો સ્વીકાર કરશે.

આવી અમલ્ય મોંઘવારીમાં બેટબુકની જરૂર પુરતી મર્યાદિત નહોતો કંપાવેલી હોવાથી જાહેર જનતા માટે પ્રચારની દ્રષ્ટિથી અમે બેટબુકની કિંમત રૂ. ૨) જ રાખેલી છે જે ઘણાં જોખી અને પડતર દિંમત ખરાબર છે. અને પોતા અથવા પોતાના મિત્રો માટે જોઓ તહેનો લાભ લેવા માગતા હોય તેઓ સત્વર લે એજ અભ્યર્થના છે.

આ પુસ્તકની અર્પણપત્રિકા સ્વીકારવાની અમારી વિનંતિને માન આપી અમારા પ્રત્યે પોતાની શુભ લાગણી દર્શાવવા બદલ અમે રાજકોટના નામદાર હંકારસાહેબનો આ સ્થળેથી આંતરણ પ્રાર્થક આભાર માનીએ છીએ.

જા ખ આપનારા તથા ગુજરાત ટાઇમ્સને નિરંતર મદદ કરનાર અમારા મુરબ્બી પેદ્રનો વિગેરનો આ સ્થળે એક વાર ફરી આભાર માની તહેમનો ગુજરાત ટાઇમ્સ પ્રત્યેનો પ્રેમ અને સહકાર તેઓ ચાલુ રાખે એવી વિનંતિ સાથે વિરમીએ છીએ.

કાગળ મુદ્ર ૫ }
ગુરુવાર.

માણેકલાલ હ. શાહ
પ્રકાશક.

શ્રીરાજકોટ નરેશ

નામદાર ઠાકોર સાહેબ શ્રીમધુનસિંહજી
સાહેબ બહાદુર

સાદર અર્પણ

કાઠીયાવાડના હૃદયરૂપ

રાજકોટ સ્ટેટના

નામદાર મહારાજા

શ્રી પ્રદુમ્નસિંહજી સાહેબ બહાદૂર.

આપ નામદારના

સુપ્રસિદ્ધ વિદ્યાનુરાગ અને સાહિત્યપ્રેમ,

રાજવંશી સાદાઈ અને અનુપમ ઉદારતા,

પ્રજા પ્રત્યે વાત્સલ્યભર્યું વર્તન

અને એવા અનેક ગુણોથી આકર્ષાઈ

આ પુસ્તક સાદર સમર્પું છું.

પ્રકાશક

નામદાર રાજકોટ નરેશ

રાજકોટ રાજ્યની સ્થાપના આજથી ૩૩૪ વર્ષ પહેલાં મહા પ્રતાપી ઠાકોરશ્રી વીભાજીએ કરી ત્યારે સરધારના વાઘેલા કુટુંબીટ ચલાવી પ્રજાને રાંજડતા, ત્યારે દીલ્હી જઈને આદલાહ જહાંગીરના શાહજનદા શાહજહાં પાસેથી તે ત્રાસ દુર કરવા પરવાનગી (સનદ) લઈને વાઘેલાઓ પાસેથી ઠાકોરશ્રી વીભાજીએ સરધારનાં ૭૦૦ ગામો જીત્યાં હતાં: તેમાં તેમને પોતાના અંધુ સં. નવાનગરના જમ શ્રી જસાજીએ મદદ આપી હતી, જેથી કાળાવડ પ્રજાનાં ત્યાર ગામો તેમણે પાછાં આપ્યાં હતાં: ઈ. સ. ૧૬૩૫માં તેઓશ્રી દેવનોક પામતાં સવાસો વર્ષે ઠાકોરશ્રી મહેરામણજી ત્રીજા વિદ્વાન રાજપુરુષ થયા. તેમણે ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં “પ્રવીણસાગર” નામનો મહાન ગ્રંથ ગદ્ય પદ્યમાં રચ્યો હતો. જે ખુબ પ્રશંસા પામ્યો છે.

એ પ્રતાપી અને પ્રજાવશાળી રાજવંશમાં આજથી છત્રીશ વર્ષ પહેલાં ૨૫૦ શ્રી. લાખાજીરાજ તા. ૨૧-૧૦-૧૯૦૭ ના રોજ રાજ્ય ગાદીએ ખીરાજ્યા હતા અને તા. ૨-૨-૩૦ના રોજ સ્વર્ગવાસ પામ્યા હતા, તેઓશ્રીની પ્રજાક્ષિતસ્ત્રી કારકીદી નો જગમશદુર છે. આદ ૨૫૦ ઠાકોર સાહેબશ્રી ધર્મેન્દ્રસીંહજી બહાદુર દશેક વર્ષ રાજ્ય ગાદી બોગવી હતી. તેમના સ્વર્ગવાસ પછી કાસના નામદાર ઠાકોર સાહેબ શ્રી. પ્રદ્યુમ્નસિંહજી બહાદુર રાજગાદીએ ખીરાજ્યા છે.

પ્રથમ રાજકોટની વસતી અને ઉપજ ઓછાં હતાં, એટલે કે ઉપજ એ લાખ અને વસતી તળપદ રાજકોટની લગભગ પંદર હજારની હતી; પરંતુ કાસમાં ચેસ્ટર્ન ઈન્ડીયા રોટસ એજન્સીનાં ૩૬૨ રાજ્યોમાં દર ચોરસ માઇલે સહુથી વિશેષ વસતી રાજકોટ રાજ્યની છે. અને સહેરની વસતી પોણો લાખ છે, અને ઉપજ ૧૪ લાખ છે.

દીલ્હરનાં દેશી રાજ્યોમાં કેગવણી ખાતાનું અર્થ રાજકોટ રાજ્યમાં સહુથી વધુ છે. આવા આદર્શ રાજ્યના વર્તમાન પ્રજાપ્રિય ઠાકોર સાહેબ શ્રી પ્રદ્યુમ્નસિંહજી બહાદુર જેવા કાર્યદક્ષ, રાજ-

રમતથી સાવચેત, મળીર અને ઠંડો સ્વભાવ, પ્રજાપ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્સુકતા, ધર્મનિષ્ઠ; ઉદાર; ક્ષમાદૃષ્ટિથી ભાવનાવાળા, ભાયાતો તથા ખેડુનો પ્રયે ઉદાર રાહત, નિયમિત દીવસોએ ખાતાં-ઓની વીઝીટ; હાલુની મોંઘવારી નિવારણ કમીટીની સ્થાપના; હજુર ઓશીસમાં પધારી લોકોની અરજીઓ જનજ સાંભળવી; રાત્રીના નગરચર્યા કરવા પધારવું વિગેરેથી તેઓશ્રી રૂડા રાજ્ય કારોબાર સુયોગ્ય અમલદારોની સહાયથી ચલાવી સંતોષ ફેલાવી રહ્યા છે. મયા મહાયુદ્ધમાં રાજકોટ રાજ્યે ઉદાર મદદ કરેલ હતી; તે રીતે હાલના વિશ્વયુદ્ધમાં પણ નાં ઠાકોર સાહેબ શ્રી પદ્યુમ્નસિંહજી બહાદુર તન મન અને ધનથી ઉમદા સેવા જાળવી રહ્યા છે. આવા આદર્શ રાજવીની યોગ્ય કદર થવાની આશા પ્રજા સેવે તો તેમાં કંઈ નવાઈ નથી.

નાં ઠાકોર સાહેબ શ્રી પ્રદ્યુમ્નસિંહજી બહાદુર તા. ૧૨-૬-૪૦ ના રોજ રાજ્યગાદીએ બીરાજ્યા છે; પોતાની તબીબી અવારનવાર અસ્વસ્થ થઈ જવા છતાંએ પોતે ત્રણ વર્ષના ટુંકા માળામાં પણ પોતાના મહાઅમાત્ય કુાં શ્રી વિશ્વનાથસિંહજી સાહેબની સલાહ અને કાર્ય તત્પરતાથી રાજકોટને શ્રેષ્ઠ રાજ્યની હરોળમાં મુકી શક્યા છે તે માટે તેઓ નામદારશ્રી તથા મહા અમાત્ય કુાં શ્રી વિશ્વનાથસિંહજી સાહેબ અબીનંદનને પાત્ર છે.

“ પ્રેરણા ” ની અર્પણ પત્રિકા સ્વિકારવાની તેઓ નામદારે કૃપા કરી અમને જે પ્રેરણા આપી છે, તેને માટે હું અને ગુજરાત-ટાઈમ્સ તેઓ નામદારના હંમેશના આભારી છીએ. પ્રભુ તેઓશ્રીના હાથે અનેક શુભ કાર્યો કરાવે અને તેઓશ્રીને અને રાજ્ય-કુટુંબને સંપૂર્ણ તંદુરસ્તીમય દિર્ઘાયુષ્ય અર્થે જંમ પ્રાપ્તિ વિરમું છું.

ગુણીનુરાગી

માણેકલાલ હ. શાહ

તાંત્રી : ગુજરાત-ટાઈમ્સ

‘સંસ્કૃતિ’ ઓફિસનાં પગથિયાં ચડતી વખતે અશોકનું હૃદય નાચી ઉઠ્યું. તેની યુગાન્તરોની ભૂખ મળે કે આજે તૃપ્ત થતી હતી. કોલેજ જીવનમાં તેણે આશાના કુંજો રચેલા. તેને આખાએ દેશને પોતાની આંગળીઓ દોરવાની તમન્ના હતી અને તેના મોં પર આશ્ચર્ય સ્મિત રમી રહ્યું.

“હસ્યા કમ ?” તેની સાથેજ પગથિયાં ચડતાં પ્રેરણા બોલી. અશોક ફરીથી જવાબ આપતાં પહેલાં આત્મસંતોષથી હસ્યો.

“પ્રેરણાબેન, તમે કદાચ હસશો, પરંતુ આપણા ‘સંસ્કૃતિ’ જેવા કોઈક દૈનિકથી આખાએ દેશમાં મારો અવાજ પહોંચાડવાની મને લાંબા વખતથી ઇચ્છા હતી.”

“અને તે ઇચ્છા આજ પાર પડે કે એમને ?” તેના હોઠો કમનીય હાસ્યમાં સંકોચાયા.

“જરૂર.”

“હું તમને જરૂર સફળતા ઇચ્છું છું. અમારું ‘સંસ્કૃતિ’ તમારા જેવા તંત્રીના હાથ તજે દીપી ઉઠશે.” તે પોતાની સુંદર આંખો અશોક પર સ્થિર કરતાં બોલી.

અશોક પગથિયાં ચડતો અટકી ગયો. તે પ્રેરણા તરફ ફર્યો

અને ખોડ્યો, “હું અભિમાન કરું તે કદાચ અસ્થાને ગણાય. મારે આ ત્રીશ વર્ષની ઉંમરમાં અનુભવ કદાચ ઓછો ગણાય. છતાં તમે જોશો કે ‘સંસ્કૃતિ’ને હું સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિની સુવાસ ફેલાવતું દૈનિક બનાવી દઉં.”

પ્રેરણા આ યુવાન તંત્રી તરફ જોઈ રહી. મજાશુભ, સ્નાયુબદ્ધ શરીરની પાછળ રહેલા આદર્શવાદી આત્માની ઝંખના તે પારખી શકી.

તે ખોલી, “મને લાગે છે કે મોટાભાઈને તમનેજ તંત્રી બનાવવાનો આગ્રહ કરવામાં હું ખૂબ નહોતી કરતી.” અને તે ચમકીને ખોલી, “અરે! આપણે હજી અહીંજ ઉભાં છીએ! મોટાભાઈ તો મોટર મૂકીને પાછળને ખાસેથી આવવાના છે મારે ચાલો.”

તેના ચપખતાથી પડતા પગલાનો ‘ટપ’, ‘ટપ’, અવાજ ઘડીબર અશોક સાંભળી રહ્યો.

અને તે મક્કમ પગલે ‘સંસ્કૃતિ’ દૈનિકની જોડિસમાં દાખલ થયો.

*

*

*

*

“જુઓ અશોકભાઈ”, પ્રેરણાના મોટાભાઈ ખોડ્યા, “મને તો જાણે ચલાવવાનો કશો અનુભવ નથી. મેં તો પ્રેરણાના આગ્રહથીજ ‘સંસ્કૃતિ’ શરૂ કરેલું શું સમજ્યા?”

“હા.” અશોક વિનયસર ખોડ્યો.

“અને તે સાથે અમારી મીલોની પબ્લિસીટિનો ઉદ્દેશ પણ હતો. અને તે જોતાં તો મારી નેમ પાર પડી છે. ‘સંસ્કૃતિ’ થી મારી મીલોની જાહેરાત સરસ રીતે થઈ શકે છે. શું સમજ્યા?”

અશોક શું ખોલવું તે સમજી ન શક્યો.

“હા.” તેણે શાંત દહાર દર્શાવ્યો, “હું ‘સંસ્કૃતિ’ને આદર્શ દૈનિક બનાવવા પ્રયાસ કરીશ.”

પ્રેરણાના મોટાભાઈ, રમેશે ખિચ્છામાંથી કિમતી સિગારેટ

કેઇસ કાઠી મને અશોક સામે ધરનાં બોલ્યો, “લેશો ?”

“જી ના. હું નથી પીતો.”

રમેશ ઉભો થયો. તેણે સિગારેટ—લાઇટરથી સિગારેટ સળગાવી અને જીત તરફ ધુમાડાનાં ગુંચળાં ફેંક્યાં. અને ઘડીબર સુગંધીમય ધુત્રપાનમાં તે અશોકની હાજરી બુલી ગયો.

અશોક એ કરોડપતિ તરફ જોઇ રહ્યો. આટલો નાની ઉમરનો જીતાં લાખોનો વેપાર તે કરતો હતો. માંડ ત્રીશક વર્ષનો હતો. તેનાં કપડાની એકેએક ઘડીમાં સુઘડતા હતી. ચામડી અતિ સ્વચ્છ હતી અને તેની આસપાસ સ્વચ્છતા, સુગંધ અને કળાનું ગળે કે વાતાવરણ ઉત્પન્ન થતું હતું.

“અને હાં, શું સમજ્યા ?” તેને અશોક યાદ આવતાં બોલ્યો, “પેપર ચત્રાવવું તે તમારું કામ છે. તમને ફાવે તે રીત મુજબ ચત્રાવજો. હું તમારા કામમાં કશી દખ્ખલ નહિ કરું.” તે મીઠાશ ભર્યા હાસ્ય સહ બોલ્યો, “ફક્ત એટલું જોજો કે પેપર નુકશાનીમાં કામ ન કરે.” તેની આંખમાંથી વીજળી સમી દ્રષ્ટિ અશોકને માપી રહી. અશોકને લાગ્યું કે આ માણસ લાખોનો વેપાર ચત્રાવતો હતો તે ઈંક એકામ તો ન હતો. તેની આંખમાંથી નીકળતી તે વેંધક દ્રષ્ટિજ તેની સાક્ષી પૂરતી હતી.

“જી.” અશોક બોલ્યો, “આપને નુકશાન જન્ય તે પહેલાં હું નોકરી ગુમાવવી પસંદ કરું.”

રમેશ હસ્યો. “થેંક્યુ. શું સમજ્યા ?” અને તે કાંઠા પરની સોનાની ઘડીયાળ તરફ જોતાં બોલ્યો, “ત્યારે હું જાણશ. પ્રેરણા, મી. અશોકને અધા રટાઈની ઓળખાણ કરાવજો. આ તારું પેપર છે. તો તુંજ માથાકુટ કર. શું સમજી ?” અને તેણે થંટડી વગાડી.

“જી, સાંજ ?” પટાવાળો આગ્યો.

“દ્રાઈવરકું ગાડી લાનેકા બોલો.”

રમેશના ગયા બાદ પણ અશોક હજુ ઉભોજ હતો. રમેશના વ્યક્તિત્વની અસર હજુ તેના પર હતી. તે મનમાંને મનમાં પોતા તથા રમેશ વચ્ચે તુલના કરી રહ્યો હતો. રમેશ યુવાન, સુંદર તથા માણસની પરીક્ષા કરવાની શક્તિવાળો હતો. તેનામાં શક્તિ હતી અને તે સફળ વ્યાપારી થઈ શક્યો હતો. તેનામાં અશોક જેવા પચાસને નોકરીમાં રાખવાની શક્તિ હતી.

જ્યારે અશોક ? એક સામાન્ય, કીર્તિ માટે હજુ મથામણ કરતો યુવાન. તેની પાસે શક્તિ હતી. બુદ્ધિ હતી. પરંતુ બુદ્ધિ તથા શક્તિને અમકાવવાને જોઈતા પૈસા ન હતા. તેને હજુ ફોતેહની સીડીનાં ઘણાં પગથિયાં ચડવાં બાકી હતાં. અને આ તુલનાથી અશોકનું હૃદય તે શક્તિશાળી રમેશ તરફ પૂન્યભાવ ધરાવતું થયું.

“કેમ વિચારજ કર્યા કરશે ?” પ્રેરણાએ કંઈકે મૌન તોડ્યું.

“જી.” અશોકથી બોલાઈ ગયું.

પ્રેરણા ખડખડાટ હસી પડી. “જુઓ, તમારે મને ‘જી’ થી સંબોધન ન કરવું. મોટાભાઈ પાસે તે અરાબર પણ હું તો તેને લાયક હજુ નથી.”

“જી.” અશોકે સંમતિ સૂચવી.

“પાછું ‘જી’ !

અને બન્ને હસી પડ્યાં. અશોક તુરંતજ સ્વસ્થ થયો.

“પ્રેરણાબેન, મને લાગે છે કે હવે મને તમે અડીના કામથી જાણીતો કરી દો.”

“બોલો તમારે શું શું જાણવું છે ?” પ્રેરણા ગંભીરતાનો ટોળા ફરતી ટેવલ પર બેઠી.

“પંડિત્રાં તો ‘સંસ્કૃતિ’ની એક નકલ મને બતાવો.”

“જી.” પ્રેરણા મનકમાં બોલી, “એ નકલ આપના ટેવલ પરજ પડી છે.”

અશોક શરૂઆત ગયો. તેણે તે નકલ ઉપાડી પાનાં ફેરવ્યાં

અને એક બે મિનિટમાં તો તે પાનાંઓ ઉપર લાલ અને મલ પેન્સીલથી કંઈ લીટીઓ દોરવા લાગ્યો. તે હજુ ઉભોજ હતો.

“અશોક !” પ્રેરણાથી શાંત બેસાવુંજ નહિ.

“હ.” અશોક સહજ રીતે બોલી ગયો અને પાંખો પેપરમાં લખવા મંડી ગયો.

“હ ! હ ! હ ! હ !” પ્રેરણા પાંખ બાળતી હોય તેમ રૂમમાં ચક્કર લગાવવા લાગી.

“અરે, અરે, શું છે ?” અશોક આશ્ચર્યસહ પૂછ્યું.

“હ ?” પ્રેરણાએ કટાક્ષ કર્યું.

અશોક સમજી ગયો. “માફ કરવું પ્રેરણાબેન હવે કરીથી ‘હ’ નો ઉપયોગ નહિ થાય.”

પ્રેરણાનું મુકત હાસ્ય ગોરડામાં ગુંજી રહ્યું.

“હવે એમ કરો.....” પ્રેરણાએ શરૂઆત કરી.

“શું ?” અશોકની આંખમાં હજારો સવાલો.

“પહેલાં તો તમારી ખુરશી પર બેસી જવ.”

“જોણ રાહટ.” તે આરામથી બેઠો, “પછી ?”

“બીજું, હવે તમારે જે કંઈ કામ કરવું હોય તે મને પૂછવા માંડો.” પ્રેરણાએ ખુરશી ટેબલ નજીક બેઠી.

અશોક શરૂઆત કરી, “જુઓ.” તેનાં ચપરમાં ગંભીરતા હતી, “અત્યારે આપણે ત્યાં દરેક દૈનિક પત્ર કેપતને કામ પસંદ હોય છે. આપણે ત્યાં દૈનિકનો ઉપયોગ દરેક રાજકીય પાર્ટી પોતાના પ્રચાર માટે કરે છે, એથી દૈનિકનો સ્વંત્ર અવાજ અત્યારે નથી.”

“હ.”

“તમે સમજે છે ને ! હું આપણી પત્રની પોલીસી નક્કી કરું છું. આપણે ‘સંસ્કૃતિ’ને નિષ્પક્ષ અને તટસ્થ પત્ર બનાવીએ એથી દેશની એવા થશે તથા આપણું પત્ર બીજાથી અગ્રિયનું થશે.”

“અરાબર.” પ્રેરણા હવે થીબર ગંભીર બની હતી.

અશોકે ઘંટડી વગાડી.

“જી, સા’બ.”

“મેનેજરને બોલાવો.”

આરણ્ય અવાજ વિના અંધ થયું અને ક્ષણભર અશોક તથા પ્રેરણા શાંત બેઠાં. અશોક પત્રમાં કરવાના ફેરફારો વિચારી રહ્યો હતો અને પ્રેરણા અશોકને જોઈ રહી હતી. તેને તે ગોળ મંદિર વિનાનો અહેસાસો લાગ્યો. સ્વચ્છ અને સુંદર આંગળાં તેના કાળા ગરમ ફાટ સાથે રમી રહ્યાં હતાં. તેના ચહેરાની દરેક રેખાઓમાં ગૌરવ, ગંભીરતા અને નિશ્ચય નીતરતાં હતાં. પ્રેરણાને લાગ્યું કે અશોક જો બારશે તો ‘સંસ્કૃતિ’ને અન્નદા પત્ર બનાવી શકશે.

ઘડિયાળમાં ટક ટક કરતી સેકંડો સટકી રહી હતી.

આરણ્ય ચક્કર ફર્યું અને ‘સંસ્કૃતિ’ના મેનેજર અંદર આવ્યા.

“મી. શોભન, મી. અશોક.” પ્રેરણાએ અન્નેની ઝોળખાળ કરાવી.

મી. શોભન વૃદ્ધ ઉંમરના અનુભવી પત્રકાર હતા. તેમણે પત્ર-કારિત્વમાં જીવન વિતાવ્યું હતું. આંખે ઘેરાં માઇનસ ટેનનાં ચશ્મા હતાં.

“શોભનકાકા, અશોકઆણુ આપણા નવા તંત્રી છે. તે તમને થોડાંક સૂચન કરવા માગે છે.” પ્રેરણાએ મીન તોડ્યું.

અશોક સીધો વાત પર આવ્યો, “જુઓ મી. શોભન, આપણા ફ્રન્ટ પેઇજ પર મારા ખ્યાલ પ્રમાણે એક બે ફેરફારો આવશ્યક છે. આખા પાનાની અરાબર વચ્ચે આપણે આપણા અંધ નવા સમાચારોનો સાર-સુકાણમાં તથા મોટા ટાઇપમાં-મૂકીએ. તમને નથી લાગતું કે તેથી આખા પત્રનો દેખાવ તથા આકર્ષણ વધશે?”

મી. શોભનના વૃદ્ધ મોં પર આનંદની કરચલીઓ ઉપરથી

આવી. તેણે છીંકણીની રૂપાની ડાબી કાઠી અને મોટા ચપટા નાકમાં ચડાવ્યો. રૂમાલથી નાક સાફ કરતા તે બોલ્યા, “પેપરનો આખો દિમાક ફરી જશે અને કેટલી સાદી અને સીધી વાત છે ! જતાં અમને વિચારજ કદી ન આવેલ !” અને ફરીથી તેમણે છીંકણીનો લાંબો સડાકો લીધો.

પ્રેરણાથી તો લાંબો વખત શાંત બેસાવું નહિ. તેથી તે ઉભી થઈ. “અશોક, હું જરા નીચે જઈને ચાપ મંગાવું છું. તમે દશેક મિનિટમાં કામ પતાવી નીચે આવશોને ?”

“હાં, હાં. બેન ! હાફ છીંકણીના રંગથી રંગાયેલ રૂમાલથી નાક સાફ કરતા મી. શોબનજી જવાબ આપી દીધો.

“હાફ છીંકણી, હાફ છીંકણી, હાફ છીંકણી.” પ્રેરણાએ છીંકણી ખાતી શરૂ કરી. અને ખૂબ દસવા માંડી.

દસવાના અમથી તેના ગોરા સુંવાળા ગાલો પર રાતી ઝાંચ નરી આવી હતી. ગુલાબી હોટો, સુંદર દંતાવલિ અને એક પાળ ખામી વિનાનું નયું સૌંદર્ય પ્રેરણામાં દીપ્તિ રજૂ.

તે માંડ દસવું ખાતાં બોલી, “શોબનકાકા, તમે વરસમાં કેાણુ મનગે કેટલા મગુ છીંકણી સુંઘતા હશે !”

“ગંડી બેન,” શોબનકાકા પાળ હર્યા, “તું ચરડી થા પછી ખબર પડશે !”

અને પ્રેરણા હસતી હસતી નીચે દોડી ગઈ.

*

*

*

*

નીચેના ચાના ગોરડામાં આજે પહેલીજ વાર પ્રેરણાને લાગ્યું કે અંધી ચીજો અસ્તવ્યસ્ત પડી હતી. અશોક પર કેવી ખરાબ છાપ પડશે ? માટે પ્રેરણાએ તે રૂમને અને તેટલો સુવડ ખનાવવો બેધઓ.

“રામચરન.” તેણે ભેયાને બોલાવ્યો. ભેયાનું કુટુંબ પેદીઓથી પ્રેરણાના કુટુંબની નોકરીમાં હતું.

“જી. દીદીરાની.”

“જલદીસે તીન કપ ચાચ બનાધયે.”

“હુ.” કહી તે જવા લાગ્યો.

“અરે દેખો.” તે બોલી. તે બેયાને રૂમની ગંદકી પર દપકા દેવા માગતી હતી.

“હુ.” તે ઝેબો રહ્યો.

“કુછ નહિ. જાઓ.” તેણે વિચાર બદલ્યો.

બેયાના જવા બાદ તે પોતેજ રૂમમાં બધી વસ્તુઓ ગોઠવવા લાગી. ખેડે અવાજે સીનેમાના કાઠ ગાયનની લીટી ગુંજતી જાય અને વસ્તુઓ ગોઠવતી જાય. પાંચેક મિનિટમાં તો તે ઓરડામાંની વસ્તુઓની ગોઠવણીજ ઓરડાની સુંદરતામાં ઉમેરો કરી રહી.

પ્રેરણા ક્ષણભર પોતાના કામને નોંધ રહી.

“અમ ફીક હૈ.” તે ફિલ્મી દબથી બોલી. અને આરસા પાસે જઈને પોતાના પ્રતિબિંબને ઉદ્દેશી બોલી, “પ્રેરણા, તું બરી લુચ્છી છાકરી છે. સમજ ?”

સામેથી તેનું પ્રતિબિંબ બોલક રીતે હસી રહ્યું. “લાફ છી.” બહારથી અવાજ આવ્યો.

“મીસ પ્રેરણા, શોભનકાકા આવી ગયા. સમજ, પાગલ !” તે હસી. એક મિનિટમાં વાળ સરખા કરી તે સામે આવી.

“હાક છી:” શોભનકાકાનો ત્રાંટો બહારની લોખીમાં ગાજી રહ્યો, “અશોક બાબુ, આપણું પેપર હવે બધા પેપરોને મોખરે ડોલશે.”

“હાક છી:” બન્ને ઓરડામાં દાખલ થયા કે પ્રેરણાએ દોંગ કરીને છીંક ખાધી.

“ગાંડી બેન.” શોભનકાકાનો હરહંમેસનો એજ પ્રત્યુત્તર હતો, “તું જીવનની ગંભીરતા સમજશે ક્યારે?”

“શોભનકાકા.” પ્રેરણા હબુ પણ હસતાં હસતાં બોલી, “ખબર કે ને! ‘હંસતે હંસતે જીના’ ?” તેણે જો ગાયનની લીટી રાગથી ગાઈ.

• “આ ફિફમોએ તો આજકાલનાં ફાકરાંઓને અગાડી નાખ્યાં છે!” તેમણે પોતાનું વ્રદ મસ્તક નિરાશામાં દલાવ્યું અને છીંકણીને લાંબો સડાકો લીધો.

અશોક આ વાદવિવાદ મરકતે મોંએ જોઈ રહ્યો હતો. ફાગુનજી કેમ પણ તેની આંખો પ્રેરણાના ગાલના સુંદર વળાંક પર થંબી જતી હતી. તેની રેશમ જેવી મૃદાગમ આમડી જોતાં અશોકને

આશ્ચર્ય થતું હતું. તેણે કદી પણ આટલી મુદ્દતા જોઈ ન હતી. માધુર્યથી ઉભરાતા તેના એકેએક હલનચલનમાં અશોકને કાવ્ય ભાસ્કરું. પણ અશોકથી એમ જોવાય ? તે તો ફક્ત તેનો નોકર હતો. જો તે આટલી મિત્રાચારી તથા ધનિષ્ઠના ખતાવતી હતી તો અશોકે તેનો આભાર માનવો જોઈએ. અશોકને એમ કાંઈનું સૌંદર્યનિરીક્ષણ કરવાનો અધિકાર ન હતો. તેણે આંખો ચા ના ટેપણ પર ડેરવી.

એક બે મિનિટમાં રામચરણ ચા લઈને આવ્યો. “દીદીરાની, આજ તો મેંને અચ્છી ચાય ખનાઈ હૈ.”

ફરી પ્રેરણાની આંખોમાં તોફાન ચમક્યું. “દેખો રામચરન, મેં હૈ અપને નયે એડિટર સાહબ,” અને અશોક તરફ મોં ફેરવી લાંબું મોં ફરીને ખોલી- “ઉનકા મિત્રના ઇતના તો નેજ હૈ, ન ખૂંદે ખાત. તુમ ખ્યાલ રખના. ઉનકે સાથ ખડુનસી ખાતે ન કરના. સમજેના ?”

“ભગવાન, ભગવાન. ગાંડીબેન ! બિચારાને શા માટે ભડકાવે છે !” શોભનકાકા વચ્ચે પડ્યા.

“નહિ, રામચરન મેં સચ્ચ કહતી હું. અગર તુમહેં યકીન ન આવ તો ઉન્નીસેં દરયાફત કિજીયે.” ફરીથી તોફાની ચમકારા-ભરી નજર અશોક પર ફેંકાઈ.

“રામચરન, દીદીરાની તો સખ જૂડ હી ખોલતી હૈ.” અશોકનો ઘેરો અવાજ સૌખ્યતાથી ભર્યો હતો, “મેં તો કિસીસેં કબી કોય નહિ કરતા. મ તો છતનાલી સમજતા હું કે મેં ‘સંસ્કૃતિ’ અખબાર જોં ઇશ્વર કિરપાસેં મેરે સંચાલનમેં આયા હૈ તો મેં ઉસમેં એક નયા ખાતુલાવકી ભાવના મૂર્ત કરને અઝંદા ખ્યાલીશમંદ હું. મેં સંસ્કૃતિ કાર્યાલય અપને સખ લોગોંકા એક અવિભક્ત કુટુંબ હોગા; જીસમેં ન હોંગી ઇર્ષા, ન હોગા દેવ. હોગા સીફ પ્રેમ ઓર ખાતુલાવ. સખ અપના કામ કરેગે ઓર જખ અપના સંસ્કૃતિ

તમામ દેશમાં સંસ્કારકી ઇશાવ્યત હોગી ત્ય હમ, તુમ ઓર સખદી કામદાર હમદદીસેં ખોલ સકેંગે કે ઇસ ‘સંસ્કૃતિ’ મેં હમ બી અપના સિરસા દે રહેં હું.” તે ખોલતો અંધ રહ્યો પરંતુ તેનો ધીર, શાંત ગંભીર અવાજ દરેકના હૃદય પર ઝેંડી છાપ પાડતો ગયો.

પ્રેરણાની આંખો આશ્ચર્યથી વિસ્ફારિત થઇ હતી અને તે શાંત, ગંભીર મોં પરની ફટકતી ઝોંકે એક લાગણીઓ તેનું હૃદય પી રહ્યું હતું. શોભનકાકાનું હૃદય અસીમ ઉદ્ધાસથી ધબકતું હતું. તેમને ઇંક લાંબે ગાળે એવો તંત્રી મળ્યો હતો કે જે તેના પત્રને ઉન્નતિના શિખર પર પહોંચાડે.

અને રામચરણ આટલા મોટા અમલદારની આવી ઉન્નત લાગણીથી જીતાઇ ગયો હતો. “એડિટર સાદબ, આપ તો આદમી નહિ, દેવ હો.”

ગિચારાને વધારે તો ખોલતાં આવડતું ન હતું. તે ગયો.

“શોભનકાકા, કેમ સરસ તંત્રીને હું શોધી લાવી છું ને ?”

પ્રેરણાએ શોભનકાકાને કપ આપતાં પૂછ્યું.

“એન, આવા તંત્રી હોય તો આપણે અત્યારના સારામાં સારા છાપાં ‘સંસ્કાર’ને પણ થોડા મદિનામાં પાછું પાડી દેશું.” તેમને પોતાના પત્રની ઉન્નતિનીજ પડી હતી. તેમણે ઉમ્મરું, “હવે અશોકભાઈ, તમે તો અર્ધિ જરા સિંચર થયા આદ તમારાં પાનીને પણ ખોલાવી દેવં.”

અશોક દરેયો, ડુખ્ખું દરેયો.

“શોભનકાકા,” તેણે પણ પ્રેરણાનું ફર થયેલું સંબોધન ઉપાડી લીધું, “હું તો સાચ એકલો છું. મારે લાયવા જેવું કાદ નથી.”

“કેમ ?” શોભનકાકાના અવાજમાં સહૃદયતા હતી.

“અસ એમજ.” તેનો મોઢો અવાજ ગુંજી રહ્યો, “પરજીવાની તો હજી મને કુરસદ પણ ન હતી. મારે મારે જીવનનો માર્ગ

મુશિખતોનો સામનો કરીને કરવો પડેલ છે. અને જ્યારે જીંદગીના અંગાવાતો પરેશાન કરતા હોય ત્યારે પરણવાનો વિચાર કરવાનીયે કુરસદ હોતી નથી. મારા તરફ નરસીએ અત્યાર સુધી તો મુશિખતોજ મોકલેલી હતી.”

“અને હવે ?” પ્રેરણાને ગમે તેવી ગંભીર વાતો કાઢકજ વાર અસર કરતી.

“હવે ?” તે હસીને બોલ્યો, “હવે કંઈક શાંતિ મળશે. પંસો પાણુ હવે મળશે.”

“તો પહેલાં ન મળતો ?” પ્રેરણા પૂછું આંબળ્યા વિના નજ ઈંટો.

“પહેલાં મળતો. જરૂર અત્યારના પગાર જેટલો પાણુ ખરો. પરંતુ તે વખતે તેટલું કમાતાં મારે લોકોનું પાણી કરવું પડતું. અત્યારે જરા આરામ રહેશે.” તેણે લાંબો નિસાસો મૂક્યો.

પ્રેરણાને આ દુઃખી માણસના જીવનમાં રસ પડ્યો. વિચારો ફટલો એકલો છે ? પ્રેરણાને થયું કે એ એકલતામાં પાણુ કાઢ ભવ્ય મદાનતા હતી. તે જીંદગીની લડાઈમાં ઝઘડ્યો હતો અને જીત્યો હતો.

તેવામાં પ્રેરણાની નજર અશોકના ચાના કપ તરફ પડી, અને તેની આંખોમાં તોફાન ચમક્યું.

“આરામ લેવો હોય તેટલો લેજો, પરંતુ આ ચાય ફરી ગઈ છે તે પી નજો.”

“અરે સોરી”, તે દિલગીરીસદ બોલ્યો, “પી જઈશ. મને તો ગમે તેવી ચાય પીવાની ટેવ છે.”

પ્રેરણાને તેના છેલ્લા શબ્દો ખૂંચ્યા. શા માટે વિચારાએ સાદન કરવું ? તેણે ખૂબ સહન કર્યું જણાવું હતું. હવે તેને સુખ શું હોય તે પાણુ જણાવવું તો જોઈએ.

“રામચરન.” પ્રેરણાએ ખૂબ પાડી.

“જી.”

“ઝો એડિટર સાયદી ચાય કંડી હે. ગઈ હે. દુસરી બના લાઓ.”

“અરે, પાનુ આ ચાલશે. મને તો ગમે તે ચાલે.” અશોકે વાંધો ઉઠાવ્યો.

“અસ, અસ. તમારે જે કંઈ વિવેક કરવો હોય તે ચાય પીધા પછી કરજો.” અને તે દસી.

“ચાલો ભાઈ, વિવેક અધ. અસ ?” અશોકે દાર કબૂલી.

“હાફ ડીઃ, શોભનકાકા !” અને પ્રેરણાનું મધુર દાસ્ય વાતાવરણને ભરી રહ્યું.

“ગાંડી બેન ! તું જીવનની ગંભીરતા કાણુ જાણે ક્યારે સમજશે ! હાફ ડીઃ” અને ફરી બીજો છીંકણીનાં સગકાં તેમણે લીધાં.

હજી અશોકે માંડ આ પૂરી કરી તેવામાં એક યુવાન સજ એડિટર અંદર આવ્યો. તે જરા ઉર્ફરાયલો જાણતો હતો તથા ઉતાવળમાં હતો.

“શોભનકાકા, આમાં શું કરવું ! હું તો સાવ મૂંઝાસ ગયો છું.” અને તેણે પોતાના વિખરાયેલા વાળમાં આંગળાં ફેરવ્યાં.

“પાનુ છે શું ?” વચ્ચેથી પ્રેરણા બોલી ઉઠી.

“આ જુઓ. પેપર આખું તૈયાર છે પણ છેલ્લું અડધું પાનું સાવ ખાલી છે. હવે અડધા કલાકમાં એટલે લખવું, કપોઝ કરવું વગેરે અધું બનશે કેમ ?” તે ઉતાવળથી બોલી ગયો. તેના મોં પર અજાગમો ચોખ્ખો તરી આવ્યો હતો.

“તો એટલું અડધું પાનું છોડને કાઢે જનું !” શોભનકાકાએ કહ્યો કાઢ્યો.

“નહિ શોભનકાકા, આપણા પત્રમાં એવી પ્રથા હજી પડી નથી અને હું પંડે તેમ દાખલતી પણ નથી.” પ્રેરણા વચ્ચેથી બોલી, “અશોક, તમે કશું કરી શકો તેમ નથી !”

“અશોકભાઈ તેમાં શું કરી શકશે ? અડધા કલાકમાં આપણા પત્રના અડધા પાના જેટલું મેટર લખાવું ને કપોત થવું અશક્ય છે.” શોભનકાકાએ ફરીથી છીંકણી ચડાવી.

“નહિ, નહિ હું રસ્તો શોધી કાઢું છું. આપણે ત્યાં પ્રેસેસ સ્ટુડીઓમાં તપાસ કરે અને જુઓ કે થોડાએક દેશનેતાઓના તૈયાર ખ્લોક છે કે નહિ ?”

“અરે સાહેબ, અધા નેતાઓના ખ્લોક તૈયારજ છે ” ને સખ એડિટર બોલ્યો.

અશોક સહેજ હસ્યો. પ્રેરણા અશોક શું કરવા માગતો હતો તે ગૂંચ વિચારવા લાગી.

“તો એમ કરો. સાતથી આઠ ખ્લોક ત્રાંસી લીટીમાં ગોઠવો. જેથી અડધું પાનું ભરાઈ જશે.”

“ઉપર કંઈ લખવું ?”

“હા. “મરીને જીવવાનો મંત્ર જેમણે મૂર્ત સ્વરૂપે સાધ્યો છે તેવા અમર આત્માઓ—” એમ મથાળું કરી દેજો. બધું દશ મિનિટમાં થઈ શકશે.”

“Wonderful” સખ એડિટરથી બોલી જવાયું.

“હાફ છી.” શોભનકાકાએ શરૂઆત કરી, અશોકબાણુ તમારામાં ખરેખર પત્રકારમાં જોઈતી મૌલિકતા છે.”

“અને અશોકબાણુ”, પ્રેરણા હસતાં હસતાં બોલી, “હું ખુશ છું. હાફ છી: શોભનકાકા ?”

અધાં હસી પડ્યાં.

*

*

*

*

૩

અ. શોકે એક માસમાં તો સંસ્કૃતિને ઉત્કૃષ્ટતાની કક્ષાએ પહોંચાડી દીધું. તેણે 'સંસ્કૃતિ'ના સંચાલનમાં તેનો કાળમય આત્મા રેડયો; તેણે 'સંસ્કૃતિ'ને પોતાના આદર્શોના આપ ચણાવ્યા અને એકજ મદિનો પસાર થતાં પહેલાં જનતા સંસ્કૃતિની આખી પદ્ધતિ સુધારનાર કયો તંત્રી જે તેમાં રસ લેવા લાગી.

સંસ્કૃતિ કાર્યાલયમાં પણ કોઈ નવું ચૈતન્ય પ્રસરી રહ્યું હતું. દરેક કામદારમાં એવી લાવના જાગૃત થઈ હતી કે તે પોતે સંસ્કૃતિની પ્રગતિમાં હિસ્સો આપી રહ્યો છે. દરેક કામદાર 'સંસ્કૃતિ'ને પોતાનું ગણતો થયો હતો. 'સંસ્કૃતિ' ઓફિસમાં સૌ પોતાનું ઘર હોય તેટલી છૂટથી વર્તી શકતા હતા.

*

*

*

*

“અરે કિશોર, આપણા નવા ઓડિટર અમ્હો આદમી છે હાં.”
એક રિપોર્ટર સિગરેટ પીતાં બોલ્યો.

“હજીરો. પણ તને કેમ તે ખાસ વાદ આવ્યું?” બીજો બોલ્યો.

“અરે ગજા કાલે હું ફસાઈ ગયો.” તેણે સીગરેટ ખજાણાને ખિસ્સામાં નાખી.

“કેમ શું થયું હતું ?”

“વાત એમ બની કે ગઘ કાલની સ્ત્રીસહાયક સમિતિની સભાનો રિપોર્ટ મારે લેવાનો હતો. હવે મીસોસની સાથે જરા તકરાર થવાથી હું ન જઈ શક્યો. તેથી મેં તેમને તેમ રિપોર્ટ ધસડી નાખ્યો. તેમાં પ્રમુખ ઉપર જરા કડક ટીકાઓ રાખેના મુજબ મેં કરી.”

“અરે, પણ તેનાં પ્રમુખ તો પ્રેરણાએન પોતેજ હતાં !”

“વાત એજ હતીને ! અશોક બાબુએ રિપોર્ટ વાંચીને મને બોલાવ્યો. પછી કહ્યો શંકા છે શું થયું હશે ?”

“ખીલું શું થાય ? જરા હપકો.”

“નહિ, નહિ. ને રીપોર્ટની મુશ્કિલો જાણે છે. તેણે કહ્યું, ‘હું સમજી શકું છું કે ધણીવાર મિટિંગમાં ગયા વગર રિપોર્ટ લખવા પડે. તેમાં કશો વાંધો નહિ. ફક્ત આ રિપોર્ટમાં પ્રેરણાએન પરની ટીકાઓ છે તે કાઢી નાખો ને જરા ફેરવીને મોકલી દો.’”

“અસ, જરા પણ હપકો નહિ. આનું નામ ને અમારી દિવ.”

*

*

*

*

ન્યારે કંપોઝ વિભાગમાં પણ તેવીજ વાતો થતી.

“અરે શું ચાર, એડિટર સાહેબ અચ્છા આદમી છે !” હેડ કંપોઝિટર બોલ્યો.

“હારનો.”

“મને તો તેમણે કહેલ છે કે મારે મને સરસમાં સરસ કાગે ને રીતે મોટા ટાઇપની ગોઠવણ કરવી. મથાળાંની ગોઠવણ હું કરું તે કમજૂર રાખે. ને સમજે છે કે વખતો વખત ફેરફાર કરાવવાથી હન્ડસાનને કેટલી તકલીફ પડે છે !”

તેવામાં રામચરણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

“અરે ક્યા આત કર રહે હો છ ?”

“અજી કુજ નહિ. મેં તો યદ હી કહ રહા થા કે અપને એડિટર સા’ય અપની પરેશાની કીતની સમજતે હૈ”

“અરે કયા આત કહું ?” રામચરણે પાણુ અનુલવેા ખોલ્યા, દુસરે દિન મેરા લડકેકા કુજ મશીનસે ચોટ લગી. મૈને તો કિસીકું ન કહાથા. ભગવાન જાને કેસે એડિટર સા’યકું માણુમ હો ગયા.”

“ફિર કયા ?” હુંડ કંપોઝીટરે આનુરતા બતાવી.

“કયા ? મુઝે તો આત પૂછા હી નહિ ! સંધ્યા કે સમય વો તો મેરે મકાન પર માડીમે આવે. લડકેકા દેખા ઔર મુઝે કહા કે લડકા જમ તક અચ્છા ન હો તમ તક ઉનકી તનખા બી માલેગી ઔર કામ ન કરે. બાપા, અમલદાર હો તો ઈસા હો.”

“સચ્ચ હૈ, યાર.” હુંડ કંપોઝીટરે જણાવ્યું.

“અરે એ વાત તો જુદી,” વચ્ચેથી એક યુવાન કંપોઝીટર ખોલી ઊઠયો, “પરંતુ વખતો વખત આપણે કંઈપણ પૂછવા માટે ત્રીજે માગ ચડીને જવું પડતું તે તેમણે અહીં ટેલીફોન શીટ કરાવીને મટાડ્યું તે શું ઓછી વાત હૈ ?”

*

*

*

*

અને જ્યારે જ્યારે પ્રેરણા પ્રેસમાં ચક્કર લગાવવા જતાં આ વાતો સાંભળતી ત્યારે મનમાં હસતી. “અમાં, નવા એડિટર સાહેબની પાછળ ગાંડાં ઘસ ગયાં લાગે છે !” તે મનમાં બબડતી. પણ તેનું હૃદય આનંદથી પુલકિત થતું. તેણે અશોકને શોધી કાઢીને ‘સંદર્ભ’નો તંત્રી બનાવ્યો હતો. અને જ્યારે અશોક આટલે સુધી સફળતા પામ્યો ત્યારે પ્રેરણાને સર્જકને થતો મુશ્કેલ આનંદ થતો.

આજે પાણુ તે ચોપાસ સૌંદર્યની ભલક વેરતી પ્રેસમાંથી પસાર થતી હતી. દરેકે દરેક કામદાર પોતાના કામમાંથી આંખ બહાર કાઢી ચોરી છપીથી એ સૌંદર્યમૂર્તિને જોવાનું ન ચૂકતો.

તેનો પડથો ખોલ ઉપાડવા સૌ કોઈ તક્તપાપડ થતા.

તે મીઠા શોભનની ઝોફિસ પાસેથી પસાર થઈ. ઘડીભર તે ઝોફિસ પાસે થોભી. જવું કે ન જવું, તે વિચારમાં તેના સુંવાળા કપાળ પર સુરમ્ય કરચલીઓ ઘડીભર પડી રહી. તેના હોઠ પર આછું રમતિયાળ દિમિત ફરક્યું.

“ક્યાં મિચારા શોભનકાકાને અત્યારે હેરાન કરે!” કહી તે આગળ વધી.

“હાઈ છો:.” અંદરથી અવાજ આવ્યો.

એ અવાજ સાંભળ્યા પછી તે પ્રેરણાથી ન રહેવાયું. તે પાછી ફરી અને ઝોફિસમાં પેડી.

“શોભનકાકા!” તેનો મંજુલ સ્વર સાંભળતા તે વૃદ્ધના નયનોમાં વાત્સલ્ય ઝરી રહ્યું.

“માંડીએન, આવી ખરી! એસ બેટા.”

પ્રેરણા આછું હસતી બેઠી, “શોભનકાકા, હું તમને ખુશ હેરાન કરું છું.”

“અરે બેની!” એ પ્રમાણે વિરોધ કરતાં મીઠા શોભને પોતાનાં જાડાં ચશ્મા ઉતારી સાફ કર્યાં.

“ના, પંજી શોભનકાકા, હવે આપણે તમને હેરાન નહિ કરીએ. એ તો ગંભીરે ને?”

“ના, આપા, ના. તું જો ગંભીર થઈને ચૂપ રહે તો મનેજ મજા ન પડે. તું થોડુંક તોફાન કર ત્યારે તો મને ખોરાક પચે છે!”

પ્રેરણા ખડખડાટ હસી પડી.

“શોભનકાકા, અંશક પાછળ તો આપણું આખું કાર્યાલય ગાંડું બન્યું છે.” તે બોલી.

“અનેજ તો. તે યુવાન છે; સરસમાં સરસ તંત્રી છે. અને...

અને..." શબ્દો ન મળતાં મમજ સતેજ કરવા તેમણે છીંકણીનો સડકો લીધો.

“અને શું ?” પ્રેરણા હસું હસું થઈ રહી હતી.

“અને તેમનામાં અધી લાયકાતો છે. તે ખૂબજ ભલા છે.”

“એવી કંઈ ભલાઈ તેમણે બતાવી દીધી ?” પ્રેરણાનું કુતૂહલ સળવળ્યું.

“અરે કેટલીયે. ગમે તેવી બૂઝ થઈ હોય તોયે અશોકભાઈ કદી કોઈને ગમે સાદે ખીંચતા નથી. ગમે તેવો માણસ ગુસ્સે થઈને જાય તોયે અશોકભાઈ તો શાંતિથીજ તેને સમજાવે.”

“તમેયે શોભનકાકા, તેમના પ્રશંસક થઈ ગયા લાગે છે.” પ્રેરણા મજાકમાં બોલી.

“ગાંડીબેન.” તે નિરાશાસ્રયક રીતે તેમનું સંકેદ મસ્તક હલાવતા બોલ્યા, “તું તો ક્યારે માણસની પરીક્ષા કરતાં શીખીશ. અશોકભાઈ એટલા ભલા છે કે જો કોઈ તેમને ગાળો દઈ જાય તોયે શાંતિથી માફ કરે !”

“ક્યાંક હવે અશોકભાઈની મૂર્તિ પથરાવીને બધા પૂજા ન કરતા થઈ જાય તે ધ્યાન રાખજો.” પ્રેરણાએ કટાક્ષ કર્યું.

મીં શોભને આત્મસંતોષમાં છીંકણી નાકમાં ચડાવી. અને લગભગ તપખીરિયા થઈ ગયેલ રૂમાલ વડે નાક સાફ કર્યું.

“ગાંડીબેન, બેસ. મારે તને થોડીક વાત કહેવી છે.” તે બોલ્યા.

“હા.” મસ્કરીબરી ગંભીરતા ધારણ કરી પ્રેરણા ખુરશીમાં પસાંડી લગાવીને બેઠી.

મીં શોભને તો પ્રેરણા જન્મી તે પહેલાંથી તેને ત્યાં નોકરી કરેલી અને તે અંગે તેમને વડીલને યોગ્ય માન મળતું.

“હું એક મિનિટ અંદર આવું ?” બહારથી અશોકનો ઘેરો પાણી મીઠાશ ભરેલો અવાજ આવ્યો.

“જરૂર આવો.”

અશોક અંદર આવીને આશ્ચર્યથી આભો થઇ ગયો. પ્રેરણા—
એક ક્ષણ પછી શાંત ન બેસનાર પ્રેરણા—ખુરશીમાં પલાંડી લગાવી
જેમ પૂજા કરવા બેસી હોય તેમ ગંભીરતાથી બેસી હતી. અશોકને
પ્રેરણાના આ નવા સ્ટાઇથી હસવું આવ્યું. પણ પ્રેરણા તો જાણે
ઝોરડામાં કાઇ નજ આવ્યું હોય તેવી નિર્લેપતાથી બેસી રહી.

“બોલો, અશોકભાઈ.” મીઠા શોભને પૂછ્યું.

“હા. પણ હું તમારા કામમાં દખખલ તો નથી કરતો ને!”
અશોકે વિવેક દર્શાવ્યો.

“અરે જરા પણ નહિ. હાફ ઝી.” શોભનકાકાએ ઉત્તર વાળ્યો.

“અરે સો એ સો ટકા દખખલ કરો છો.” પ્રેરણાથી ચૂપજ
શાનું રહેવાય? “આ શોભનકાકા, મને ગંભીર સલાહ આપવા
માગતા હતા ત્યાં તમે વચ્ચે ફૂટી નીકળ્યા. બોલો એ દખખલ કે
નહિ?” પ્રેરણાના અવાજમાં મગ્નક હતી.

“મારી બૂલ કબૂલ.” અશોક સ્મિતસર બોલ્યો, “તમે પહેલાં
તમારું કામ પતાવી લો. પછી આપણા વારો.”

“આભાર.” પ્રેરણા વિવેકનો ડાંગ કરતાં બોલી. “આપ બેઠી
ખુરશીમાં શાંત બેસી જાઓ. સમજ્યા?”

“હ. હ. હ. હ!—અસ?”

અને અશોકથી હસવું દાખી ન શકાયું.

“શોભનકાકા, આ અશોકબાણુ તો સાવ તોફાની બાળક જેવા
છે. એ હસી પડે તો આપણે બાળકોની બૂલ માફ કરવી જોઈએ.”
પ્રેરણા જાણે મોટી જુદા હોય તેમ બોલી.

“ગાંડીબેન,” શોભનકાકા હસતાં હસતાં બોલ્યા, “તું જીવનની
ગંભીરતા કાણુ જાણે ક્યારે શીખશે.”

જીવનની ગંભીરતા શીખતી હોય તેમ પ્રેરણા ફરી ભારખમ

માં ફરી પાસેની ટીપોંગ પર પલાંડી લગાવીને બેઠી અને એવી રીતે શોભનકાકા સામે જોયું કે તે વૃદ્ધ પુરુષ હસી પડ્યો.

“ચાલ, આપા, સીધી બેસ.” તે બોલ્યા.

“હા.” તે અંશક તરફ જોતાં બોલી અને ખુરશીમાં ગોઠવાઈ.

“હા, શોભનકાકા, બોલો હવે જે કંઈ કહેવું હોય તે કહી નાખો.” તે બોલી.

શોભનકાકાએ બોલવાની શરૂઆત કરતાં પહેલાં છીંકણીનો મોટો ચપટો નાકમાં ચડાવ્યો. શાંત રીતે હાથ ખંખેર્યો અને પછી બોલ્યા, “જો બેટા, હવે તારે પ્રેસમાં આવવાની શી જરૂરત છે?”

“કેમ ? હું ‘સંસ્કૃતિ’ની ઉપ તંત્રી છું તે બૂલી જતા લાગે છે.”

“હવે ઉપતંત્રી અપતંત્રી તો ઠીક, શોભનકાકાએ ફરી છીંકણીનો લાલ લીધો. “લાફ છીઃ, લાફ છીઃ. અરે કંઈ છીકા આવે છે ! બોલીજ શકાતું નથી.”

પ્રેરણા હસી પડી, “તો ઘડીભર તમારી છીંકણીની ડબ્બી ખિસ્સામાં નાખી દો.”

“છીંકણીની ડબ્બી ?” તે ડબ્બી સામે જોતાં બોલ્યા, “એ ઠીક કશું લે. અરે હું શું કહે તો હતો ?”

“તમે કહેતા હતા કે મારે પ્રેસમાં આવવાની શી જરૂરત છે ?”

“હા.” તેમનાથી ખચર વિના ખિસ્સામાં હાથ નંખાઈ ગયો. અને છીંકણીનો સડકો લેતાં બોલ્યા, “બોલ, તારે હવે ઓફિસમાં આવવાની શી જરૂરત છે ?”

પ્રેરણા મંદ મંદ હસી રહી, “હું ઉપતંત્રી છું.”

“એ તો ઠીક.” તે બોલ્યા, “પરંતુ હવે તું ન આવ તોયે ચાલશે તો તારે આવવાની માથાફટ શા માટે કરવી?”

પ્રેરણાને જવાબ ન સૂઝ્યો. તેને ‘સંસ્કૃતિ’ ઓફિસમાં ન આવવું તે કેમ ચાલે ? તે એટલી તો તે ઓફિસથી ટેવાઈ ગઈ હતી કે ત્યાં ન આવે તો આખો દિવસ શું કરવું તે સૂઝે નહિ.

અશોક પણ વિચારમાં પડી ગયો. પ્રેરણા ઓફિસમાં ન આવે તો ઓફિસમાંથી કાઢી જઈ કુતું કિરણ વિલીન થઈ જાય તેમ અશોકને જણાયું.

“પણ તો હું કડું શું ? ઘરે દિવસ કેમ પસાર થાય ?” પ્રેરણા વિચારતાં બોલી.

“પણ બેટા, હવે તો ક્યાંક તારો વિવાહ થશે ને ! રમેશભાઈ થોડા દિવસ પહેલાંજ તે વિષે વાત કરતો હતો. માટે હવે તારે ઘરેજ રહેવું સાડું છે.”

કાણુભાઈ કેમ પણ અશોકને પ્રેરણાના વિવાહની વાત ન ગમી. તે આ નાચતી કુદતી આનંદી યુવતીને ગૃહિણી તરીકે કંઈપણ ન શક્યો. છતાં કાણુને તો પરણીજ. કાને ? એક જાતની ગૂંજામાજી, તથા ઉત્સુકતા અશોકના મગજને આવરી રહી.

“હું કાણુને પરણવા માગતી નથી. હું બેટાભાઈને પણ એ વાત ચોખ્ખી કહી દઉં.” કહી તે ઉભી થઈ ગઈ. તેનું અધું રમતિયાળપણું ઝંડી ગયું હતું અને તે રમતિયાળ તોફાની યુવતીની જગાએ મનસ્વી, તેજસ્વી પ્રેરણા દેખાઈ.

“ગાંડીબેન,” શાબનકાકાએ દુનિયા જોઈ નાખી હતી, “અમા બધાં તારી માફકજ પહેલાં બોલતા.”

“અને છતાં કંઈવે પરણ્યા. ખરું ?” તે કટાક્ષમાં બોલી.

શાબનકાકાને પ્રેરણાના કાષ્ઠપણુ શબ્દોથી ખાટું ન લાગતું. તે બોલ્યા, “બેન હજી તો તું ચોવીસ વર્ષની છે, અંકાદ વર્ષ થોભ અને જો.” કહી તે હસ્યા. “હાફ છી:, જંતશુંરો.” કહી મૃદુલ હાસ્યથી હસતાં પ્રેરણાએ વાતાવરણની ગંભીરતાને દૂર દરસેલી દીધી. “ગાંડી બેન !” કહી શાબનકાકાએ વિચારશીલતાથી માથું ધુણાવ્યું.

પ્રેરણા અશોક તરફ ફરી. આ નકરાર અશોક નરસિંહ નિરીક્ષકની ગંભીરતાથી વિચારી રહ્યો હતો. તે આરી પર કાણુ ટેકવી,

હથેળી પર મોં રાખીને સ્થિર બેઠો હતો. તેના વાળ વિખરાઈને કપાળ તથા ગાલ પર સરી આવ્યા હતા.

પ્રેરણાને તેના શરીર પ્રત્યે જોવું ગમ્યું. એકે એક અવયવમાંથી સ્ફૂરતી તાજગી તેને આવરી રહી. તે ન સમજી શકી કે શા માટે તેને આ તંત્રી તરફ જોવું ગમતું હતું. એવું ક્યું આકર્ષણ અશોકમાં હતું કે જેથી પ્રેરણા તેના તરફ આકર્ષાય ? તેના કરતાં વધારે સુંદર યુવાનો ઘણા હતા; તેના કરતાં વધારે શક્તિશાળી યુવાનો પણ હશે. છતાં અશોકમાં એવું શું હતું કે જેથી આખું ‘સંસ્કૃતિ’ કાર્યાલયનું હૃદય તેની આગળ નમી પડ્યું હતું ?

“હવે નમાઝું જે કંઈ કામ હોય તે તમે પતાવી શકો છો.” તે અશોક તરફ ફરીને બોલી.

અશોક ચમકતો હોય તેમ તંદ્રામાંથી જાગ્યો. તે ટેબલ નજીક આવ્યો અને ખુરશી ખેંચીને બેઠો.

પુરશી પર બેડા બાદ પણ અશોક ક્ષણભર પોતાના શબ્દો માપી રહ્યો. તેણે રૂમાલથી કપાળ પરનો પસીનો સાફ કર્યો અને બોલ્યો, “શોભનકાકા, મને લાગે છે કે ‘સંસ્કૃતિ’માં હજુ પણ આપણે વધારે મહેનત અર્ચવાની જરૂરત છે.”

શોભનકાકાએ મગજને સતેજ કરવા છીંકણીનો ઉપયોગ કર્યો, “હું સમજી નથી શકતો કે, હવે.....હાફ છીંકી.”

અશોકના મોં પર આછું રિમત સરકી ગયું.

“કે ?”

“કે હવે કંચુ કરવાની જરૂરત હોય.” શોભનકાકાએ પૂછું કર્યું.

અશોક હસ્યો. “એ તો ફીક. આપણું પેપર અત્યારે અત્યારનાં સારામાં સારા પેપર ‘સંસ્કાર’ની તોલે તો આવી ગયું છે છતાં મને લાગે છે કે આપણી પબ્લિસીટી (ગ્રહિરાત) જોઈએ તેવી નથી.”

“અરે એમ તે હોય !” પ્રેરણા બોલી ઉઠી, “એકએક રેલ્વે સ્ટેશન પર આપણાં પોસ્ટરો છે. એકએક સારા સ્થળ પર ‘સંસ્કૃતિ’ ની ગ્રહિરાત છે.”

“છતાં જાહેરાત કળા છે. મેં આપણી જાહેરાતો તપાસવા માટે અમદાવાદથી છેક મુંબઈ સુધી મુસાફરી કરી છે. બધે પોસ્ટરો ખીચોખીચ ભરેલાં છે. પોસ્ટરોમાં ખીચોખીચ લખાણ કરતાં આણું સુંદર ચિત્ર અને વચ્ચે ‘સંસ્કૃતિ’ના વખાણનું જોકાદ વાક્ય વધારે સાફ લાગે.”

“દાખલા તરીકે ?” પ્રેરણાએ ઉત્સુકતા ખનાવી.

“દાખલા તરીકે જુઓ આ એક પોસ્ટર માટેનો આશીર્વા (વિચાર). પશ્ચાદ્ ભૂમિકામાં એક યુવતી-અજાંટાની ગુફાઓમાં કાતરેલી હોય તેવી યુવતી ફૂલો વેરતી ખનાવરી અને એ વેરાયેલાં ફૂલોમાંથી અક્ષરો ગોઠવવા “આજનું ‘સંસ્કૃતિ’ અખબાર વાંચો. તેમાં તમે ન જોયેલી નવીનતાઓ જોશો.” અથવા “‘સંસ્કૃતિ’ ગુજરાતમાં ઉચ્ચ કોટિનાં તટસ્થ દૈનિકની ખોટ પૂરે છે. કે એવું કંઈ.”

“You are right. (તમારી વાત સાચી છે)” પ્રેરણાથી ખોલી જવાયું, “તો શોભનકાકા, આપણા આર્ટિસ્ટ તથા પબ્લિસિટી મેનેજરને બોલાવો.”

એ ત્રણ મૂક ક્ષણો પસાર થઈ અને આર્ટિસ્ટ તથા પબ્લિસિટી મેનેજર તરીકે કામ કરનાર વ્યક્તિ અંદર આવી. અશોકે એક માસથી ‘સંસ્કૃતિ’નું તંત્ર હાથમાં લીધું હતું છતાં હજુ તેને પબ્લિસિટી મેનેજરને મળવાનો વખત નહોતો મળ્યો.

અને તેના આશ્ચર્યની અવધિ આવી રહી. ગારગુમાંથી દાખલ થતી વ્યક્તિ તરફ તેની આંખો મૂક પ્રશંસામાં ખેંચાઈ. ધીમાં પલ્ક અવાજ વિનાનાં પગલાં; પાતળી, સૌંદર્ય વેરતી લાવણ્યવતી દ્રષ્ટિ અને ગૌર ભરાવદાર હાથ. અશોકે એ સૌંદર્યની અદ્વિતીય પ્રતિમા તરફ જોઈ રહ્યો. તે સમજી ન શક્યો કે આ યુવતી કેવી રીતે પબ્લિસિટી મેનેજર થઈ શકી હશે.

પરંતુ સુંદર બદામી સાડીમાંથી દીપતાં એ મોં પર કે અપૂર્વ માંભિર્ય છવાઈ રહ્યું હતું. ખલા પરથી ત્રાંસી કટવાળાં ખસાઉઝમાંથી ગોરા હાથ છાતી પર કળામય વળાંક લઈ ગૂંચવાયા હતા. પરંતુ એ બધા સૌંદર્ય પાછળ તેની આંખો કે અગમ્ય આકર્ષણથી ખેંચતી, સુંદર, કાળી વિશાળ આંખોમાં અશોકને ઉંડું દર્દ ડોકિયાં કરતું જણાયું. તેણે ઘણી સુંદર આંખો જોઈ હતી. આજ સુધીમાં તેણે પાણીદાર આંખો વિશે ઘણું વાંચેલું પણ તેનો તાદ્રશ અનુભવ તો આ દિવસેજ થયો. આછી ભમર નીચે ભવ્યતાના અંધાર પ્રસરાવતી એ આંખો વળુમાઝ્યાં વખાણ આમંત્રી હતી, અને જીવનની બધીયે ગમગીની વર્ષાવતી તે ભવ્ય આંખો સૂચક રીતે ત્રણેય પર ફરી રહી.

એક ક્ષણભર બધાં સ્તબ્ધ થઈ ગયાં.

“હ ? આપે મને જોડાવી ?” તેના અવાજના શાંત રણકારે બધાંને જાગૃત કરી દીધાં.

“આવો કુસુમબહેન,” શેલનકાકા બોલ્યા, “આ આપણા નવા તંત્રી અશોકભાઈ. અને અશોકભાઈ આપણાં પત્રમાં આર્ટિસ્ટ તથા પબ્લિસીટી મેનેજરનું કામ કુસુમબહેન કરે છે.”

કુસુમે અશોકને સહેજ નમીને નમસ્કાર કર્યા અને તેની આંખોનું અતિ દર્દભર્યું તેજ અશોક પર સ્થિરતાથી મંડાયું. અશોક અકળામણમાં સહેજ હસ્યો.

“કુસુમબહેન, આપણાં પત્રની પબ્લિસીટી માટે નવાં પોસ્ટરનો આઈડીઆ અશોકબાબુએ આ કાગળ પર અનાવેલ છે તે ક્યોક લાગે છે ?” પ્રેરણા મુદા પર આવી.

કુસુમ પાંચેક મિનિટ તે કાગળ તપાસી રહી. તે હંચટે બોલી, “અરસ છે.”

“તો તે પોસ્ટર તૈયાર કરી નાખો.” પ્રેરણાએ સૂચવ્યું.

“હા.”

“લગભગ ક્યારે તૈયાર થશે ?” અશોકે પૂછ્યું.

“લગભગ,” તે એક એક શબ્દ વિચારશીલતાથી છૂટા પાડતાં બોલી, “આડેક દિવસ તો લાગશે.”

“૨૬ સ્ટ્રેચ બે ત્રણ દિવસમાં બનાવી શકશો ?” અશોકને ઊનાવળ હતી.

“જરૂર.”

“બસ એજ કામ હતું. આ કાગળ સાથે લેના જાઓ” કહી પ્રેરણાએ તેને અશોકનો કાગળ સાથે આપ્યો.

“નમસ્તે.”

અને કુસુમ ચાલી ગઈ.

“કેમ તમે કુસુમબહેન વિશે શું ધારો છો ?” પ્રેરણાએ સ્ત્રીસહજ કૃત્તુદલથી પૂછ્યું.

“કશું નહિ. પણ એક પોસ્ટર બનાવતાં આડેક દિવસ લે તે તો બહુ લાંબો વખત ગણાય. તે ધારે તો ત્રણ દિવસમાં બનાવી શકે.” અશોકના અવાજમાં દબાવેલી કડવાશ હતી.

“એમ નથી. તે આપણે ત્યાં અડધો વખતજ કામ કરે છે અને અડધો વખત ‘સંસ્કાર’ ઓફિસમાં નોકરી ભરે છે, તેથી લાંબો વખત કહ્યો છે.” પ્રેરણાએ સ્ક્રોટ કર્યો.

“એમ છે.” અશોક માથું હલાવતાં બોલ્યો, “પરંતુ તેથી આપણા પત્રને નુકશાની તો નથી પહોંચતીને ? કદાચ ‘સંસ્કાર’ પત્રના સ્વાર્થ આગળ આપણા પત્રનો ભોગ નથી અપાતો ને ?”

“નહિ રે !” પ્રેરણા મંદ હસતાં બોલી, “કુસુમબહેન : મને જગ્યાએ પ્રમાણિકપણેજ નોકરી કરે છે.”

“એમજ હોયું જાણ્યો. તેમનો દેખાવજ કહી આપે છે કે તેમણે જીંદગીનો તડકો છાંયો જોયો છે.” અશોક બોલ્યો.

અને એ બધી વાતચીત દરમિયાન શોભનકાકાએ છીંકણીજ સંધ્યા કરી.

*

*

*

*

‘સંસ્કાર’ દૈનિકની પ્રતિષ્ઠા આખાથે ગૂંજરાતમાં અદ્વિતીય હતી. અશોકના સૂકાન તથા ‘સંસ્કૃતિ’ ‘સંસ્કાર’ના તોલે આબુ હતું પરંતુ ‘સંસ્કાર’ની જે વર્ષોથી સ્થપાયેલી આબુ અને ‘સંસ્કાર’ની અજોડ સદ્ગતતા હજી ‘સંસ્કૃતિ’ને મેળવવાનાં રહ્યાં હતાં. અને લોકમાનસ પર જે ભાવના મૂળ કરી રહી હતી તે ભાવના ‘સંસ્કૃતિ’ માટે જન્મવા માંડી હતી પરંતુ તેને કદ થતાં વર્ષો જોઈએ.

‘સંસ્કાર’ ઓફિસ ઓલિસધીજ સ્ટેશન નજીક ‘સંસ્કાર સોસાયટી’માં આવેલી હતી. ‘સંસ્કાર’ પત્રના અધિપતિનું એ અનોખું સાહસ હતું. તેમણે ‘સંસ્કાર’માં કામ કરતા કામદારોને રહેવા માટે ‘સંસ્કાર’ પ્રેસની ચારે બાજુની જમીન ખરીદી લીધી અને ૭ મહિનામાં તો કળાકારની કલ્પનાના મૂર્તિમંત નમૂના જેવાં સુઘડ મકાનો સંસ્કાર પ્રેસની ચોપાસ ઉભાં થઈ ગયાં. ‘સંસ્કાર’ સમાજમાં સંસ્કાર ફેલાવતું; તેણે તેના પોતાના કામદારો માટે પણ સંસ્કાર ભર્યાં જીવનની સગવડ કરી આપી.

‘સંસ્કાર’ સોસાયટીમાં દાખલ થતાંજ સામે લાંબી ડામરની ચોખ્ખી સડક આવતી. તેને દુરને છંટે લોખંડના દરવાજા પર મોટા કળામય અક્ષરો ચમકી રહ્યા હતા: ‘સંસ્કાર’. એ દરવાજામાંથી જતાં અંદર વિશાળ એ માળનું મકાન હતું. તે મકાનનો નીચેનો બધો ભાગ પ્રેસથી રોકાઈ ગયો હતો અને ઉપરના ભાગોમાં ઓફિસો હતી.

*

*

*

*

ઝોક આજા ખંડૂ રંગની મોટી મોટર અવાજ વિના ‘સંસ્કાર’ ના દરવાજા પાસે સરકી આવી. જરા પણ અવાજ વિના બેકો પેડ સાથે દમાઈ અને આરતું જોલી ગ્રામ્યર બહાર નીકળ્યો. તેણે

પાછળની બેઠકનું આરણું ખોલી નાખ્યું અને અદ્યત્થી બાબુ પર ઉભો રહ્યો.

અંદરથી સ્વચ્છમાં સ્વચ્છ રીતે સજ્જ થયેલો એક આગીસેક વર્ષની ઉંમરનો ગૃહસ્થ બહાર નીકળ્યો. તેનું મોં બલ્બ અને પ્રતિભા-સંપન્ન હતું. સફેદ લાંબો ડ્રાટ, ધડીયે ધડી સુંદરતામાં વધારો કરે તેવો રીતે પહેરેલું મુઝાયમ ધોતિયું અને ગળે લમણાંજ નાહીને બહાર નીકળ્યો હોય તેવી સ્વચ્છ ગોરી ચામડી-એ બધું તેની ભવ્યતામાં વધારો કરતું હતું.

તેણે ટોપી સરખી કરી. કાંડા પર સાદી દેખાતી છતાં ઓછામાં ઓછી ત્રણસોએક રૂપિયાની કિંમતની ઘડિયાળમાં જોયું અને મોટર તરફ ફરીને બોલ્યો, “ભાસ કુસુમ, તમે ઓફિસમાં સીધાં જજો. હું જરા પ્રેસમાં ફરીને ઉપર આવું છું.”

અને જવાબની રાહ જોયા વિના તે પ્રેસમાં દાખલ થયો.

કુસુમ મોટરમાંથી બહાર નીકળી. તેણે પોતાની સફેદ સાડી જરા ખંખેરી અને તે દૂર જતા માણસ તરફ જોઈ રહી અને તે વિચારી રહી. તેના પગલે પગલામાં સત્તા હતી. તેના એક ક્ષણ પહેલાં સાંભળેલા અવાજમાં ન ઉઠાવી શકાય તેવી આજ્ઞાનો રજૂકો હતો. તે માણસમાં નિશ્ચય, શક્તિ અને અશ્વર્ય આપી શકે તે બધું હતું. અને કુસુમ પોતાની લાચાર રિયલિટી યાદ કરતાં ગમગીન થઈ ગઈ. આંહી નિસાસો તેના કમનીય વક્તવ્યજનને ધબકાવતો સરકી ગયો.

તેણે પોતાની નાની કાગળોથી ભરેલી બેગ ઉપાડી અને બાબુ-બાબુ કયાંય પાંખ જોયા વિના ભારેખમ દૈન્યે તે ઓફિસ તરફ ચાલી.

*

*

*

*

“ધ્રરરરર.”

પ્રેસનો અવાજ આખાં મકાનમાં ફેલાઈ રહ્યો હતો. તે માણસ

ધીમે પરંતુ મક્કમ પગલે બધા કામદારોની સલામો બીલતો આગળ ચાલ્યો. બધાં મશીનો પાસે તે ધરીબર. ઝેલતો, કંઈક પૂછતો અને આગળ વધતો.

કામળના મોટા ફીકલામાંથી સતત કામળનો તકિ મશીનમાં ખેંચાવાનું કરતો હતો. અને તે કામળો બીજા મશીનમાં છપાયા કરતા હતા. તે આગળ વધ્યો અને નવાં મશીનમાંથી તૈયાર 'સંસ્કાર'ની નકલો થપ્પીવધ નીકળતી હતી ત્યાં ક્ષણભર થોભ્યો.

“બધું બરાબર છે?” તેનો અવાજ બધુજ ધીમે હતો.

“જી સાહેબ. બધું બરાબર છે.” ફોરમેને વિનયસર જવાબ આપ્યો.

તે 'સંસ્કાર'ની એક બાબુ ગણીને બધાંતી નકલો જોઈ રહ્યો. તે થોકડા બહાર ઝેલેલી 'સંસ્કાર'ની બસમાં ગોઠવાતા જતા હતા. બધું કામ એક સુસજ્જ યંત્રની માફક થતું હતું.

એક સંતોષનું આછું રિમત તેના મોં પર ચુંબન કરતું દોડી ગયું. 'સંસ્કાર'ની આબરૂ અને તેનું નિયંત્રણ ખાત્રી વિનાનાં હતાં.

એક યુવાન ઉતાવળે પગલે આગ્યો.

“રાજેન બાબુ!”

“હા?” તે ચમકીને યુવાન તરફ ફર્યો.

“આપણું પેપર મુંબઈ તથા સુરત એડિટરોને માંગીને મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી નાખી છે. આથી કરીને આપણે મુંબઈમાં પણ મુંબઈના પત્રો જેટલાજ વહેલા સમાચાર આપી શકશું.”

રાજેન બાબુના મોં પર ફરી સંતોષની સુરખી આવી ન આવી ત્યાં અફસૂર થઈ ગઈ.

“સારું. ક્લેક્કા તાર આવી ગયા?”

“જી હા. બધું કંપોઝ થતું જાય છે.” તે દૂર ટાઈપ જેવા મશીન પર ચૂંચાયેલા યુવાનો તરફ હાથ બતાવતાં બોલ્યો.

“Good.” તે સંતોષી બોલ્યો, “તમને પગાર સાઠ મળે

કે ને ?”

“જી હા.” પેલો યુવાન બોલ્યો.

“તમે આ સૂરત તથા મુંબઈમાં આપણા પત્રના બેચાણને ધણો લાભ થાય તેવી પદ્ધતિ બતાવી તે બદલ હું આભાર માનું છું.” રાજેન બાબુ સહેજ નમીને બોલ્યા, “તમને પગારમાં કેટલો વધારો કરી આપું ?”

“જી. જી. આપની ઇચ્છામાં આવે તેટલો.” પેલો યુવાન સહેજ મંત્રાતાં બોલ્યો.

“નહિ. તમે પોતેજ માગી લો. ‘સંસ્કાર’ માં મેં માગ્યા બદલા મળે છે.” રાજેન બાબુનો ગંભીર ધીમે અવાજ શુંજ રહ્યો.

“જી. પાંસઃ કરી આપો.” તે નમ્રતાથી બોલ્યો.

“બસ ? નહિ. નહિ. એ તો ઓછું ગણાય. સિત્તેર ફાવશે ?”

“સાહેબ, હું ધણેજ ખુશી છું.” તે યુવાન આભાર દર્શાવવા લાગ્યો.

“રાજેન બાબુ હર્યા, “એ તો તમારા કામનો બદલો છે. સાહેબજી.”

રાજેન બાબુ ગયા. આખા વાતાવરણને તે પોતાના વ્યક્તિત્વથી ભરતા ગયા, અને એ મિનિટમાં તો બધા કામદારોને અબર પડી કે આજે એક જણનો પગાર સિત્તેર થયો. બધાનાં હૃદય કંપ કરવા તલસી રહ્યાં. ‘ખટ’ ‘ખટ’ ‘ખટ’ કરતા સાંચાઓ એક પછી એક સંસ્કારની તયાર નકલ બહાર કાઢતા ગયા. લોહચુંબક જેવું તે વાતાવરણ બધાને આકર્ષતું ગયું. અને આમતેમ છટા છટા અવાજો, વાતો એ બધાંને આવરી લેતો ‘ચરચર’ અવાજ અનિવાર્ય ચોક્કસનારી ગાજી રહ્યો—ગળે કે રાજેન બાબુના વ્યક્તિત્વનું પ્રતીક !

*

*

*

*

“મીસ કુસુમ, હવે તો આ પેપરની જવાબદારીથી કંટાળો

આવે છે !” રાજેન બાણુ ઓફિસમાં ખુરશીમાં બેસતા બોલ્યા.

જવાબમાં કુસુમનાં મોં પર દિલગીરીભર્યું હાસ્ય સરકી આવ્યું.
અને એકદલ બાહુ આદ તે પાછી પોતાના ટેબલ પર કામમાં ડૂબી ગઈ.

રાજેન બાણુની ઓફિસ પણ આરામ અને સગવડની દ્રષ્ટિથીજ શણગારાઈ હતી. અંદરનું ફરનીચર ઉપલક દ્રષ્ટિએ સામાન્ય લાગે. પરંતુ ફેળવાયેલી આંખો તુરત પારખી જાય કે એ દરેક ખુરશી કે કાચની આકૃતિ જેવી આકૃતિ ક્યાંય બજારમાં નહોતી મળતી. અને કલાકો સુધી બેસીને કામ કરવા છતાં શરીર ન અકડાઈ જાય તેટલી ઊંડી સ્પ્રિંગોવાળી ગાદીઓ તેમાં જડેલી હતી.

બાણુની બારીમાંથી સૂર્યનાં કિરણો જાનજમ પર વેરાઈ જતાં હતાં અને આખા ઓરડામાં તાજગી અને ચેતન્ય વેરતાં હતાં.

રાજેન બાણુએ એક ચક્રર લગાવ્યું અને પાછા બોલ્યા, “મીસ કુસુમ, જો મને પેલાં ‘સંસ્કૃતિ’ ના નવા નંબ્રો જેવો નંબ્રો મળી જાય તો હું આ બોમ્બમાંથી મુકન થાઉં.”

“મીઠ અશોક ઘણાજ કામેલ માણસ છે. પરંતુ તે ‘સંસ્કૃતિ’ છોડીને અહીં નજ આવે.” કુસુમ બોલી.

“કેમ ન આવે ?”

“એટલા ખાતર કે ‘સંસ્કૃતિ’માં તેમને ખૂબજ માન મળે છે. તે ‘સંસ્કૃતિ’ ને પોતાનું ગણે છે.”

“એ મીઠ અશોક દેખાવે કેવાકે છે ?”

“દેખાવે ? મેં કદી ખાસ તેમના મોં તરફ જોયું નથી.” કુસુમના ગાલ પર રતાશ તરી આવી.

“ના, ના. હું તો સામાન્ય દેખાવ વિષે પૂછું છું.”

“એમ તો.....” કુસુમ વિચારનાં બોલી, “લગભગ પોણા છ ફૂટ ઊંચાઈ, બનતાં સુધી પીળાશ પડતો મુઠ. લાગે છે સંસ્કારી અને બહા.”

“બરાબર. અને પ્રેરણાએન ? જો કે મેં તેમને ફરથી તો

ઘણીવાર જોયેલ છે.” રાજેન બાબુ વિચારતાં બોલ્યા.

“પ્રેરણામેન, સુંદર છે. તેમને ખાસ વાદળી રંગની સાડીયો તરફ પક્ષપાત છે. ચામડી સામાન્ય રીતે જોરી કહી શકાય. ખૂબજ રમતિયાળ સ્વભાવ; અને દર્ભેશાં હસતું મોં.”

“ખાસ સુંદર ગાગાય ?” રાજેન બાબુના વિચારો બીજી દિશામાં હતા.

“સુંદર ?” કુમુમ વિચાર સદ બોલી. “તેમને બહુ સુંદર તો નજ કહી શકાય. અંધી સામાન્ય રીતે દેખાવડી ઝાંકરીઓ જેવાં તે કહી શકાય.”

“અને ઉમર ?”

“ત્રોત્તીસિક દશે. પાણ આ અધુ કમ પૂરું છે ?” રાજેન બાબુ હસ્યા. “એ ખાતર પૂછું છું કે મીઠ અશોકને ત્યાં એવું તો કોઈ આકર્ષણ નથી કે જેથી ‘સંસ્કૃતિ’ તે ન ઠાકે. મને હજુ આશા રહે છે કે વહેલાં મોડા મીઠ અશોકને હું ‘સંસ્કાર’માં એવી લઈશ.”

કુમુમ આધું હસી, “તમે મીઠ અશોકને નથી ઓળખતાં.”

રાજેન બાબુ પાછા વિચારમાં પડી ગયા. આ અંગાળી ગૃહસ્થ અચપાણધીજ ગૂજરાતમાં ઉછરેલ અને તેથી ગૂજરાતી માનુષાણી માફકજ બોલી શકે. અને પોતાની બુદ્ધિ તથા શક્તિ વડે તે ગૂજરાતના સમર્થમાં સમર્થ પત્રનો માલીક બન્યો હતો.

તેણે વિચારમાં ને વિચારમાં એચાર ચક્કર લગાવ્યાં. છેવટે તે અબડયો, “કદાચ મારે પોતાને મીઠ અશોકને મળવું પડશે.”

*

*

*

*

૫

રતનપોળમાંના એક મકાનના ત્રીજે માળે કુસુમે બે ઓરડા બાંહે રાખ્યા હતા. ઓરડાની બારીમાંથી સામે દૂર કૃષ્ણ ચિએટર જોઈ શકાતું. અને બન્ને બાજુ ખુલ્લી હોવાથી ચોખ્ખી હવા અમદાવાદના હાર્દ જેવા એ લતામાં પણ મળી શકતી.

ઓરડો તદ્દન સાદો હતો. એક ખૂણામાં નાનું ટેબલ; ઉપર લીલાશ પડતું ટેબલ કલોથ. એક ડુલોનું વાઝ અને તેમાં રહેલાં એક બે તાજાં ગુલાબ. બીજું ખાસ કંઈ નહિ. બીજા ખૂણામાં એક સ્ટુલ સામે નાની થોડી પર ચીતરવાનું ફૂલક હતું. કાગળ ઉપર અડધી ફોરેલી ડીઝાઇનનો રફ સ્કેચ હતો.

કુસુમે અંકર આવતાંજ પાસેની ખુરશીમાં પડતું મૂક્યું અને આંખોમાં રહેલી વિષાદની છાયા જરા થેરી બની.

“આ તે જીવન છે?” તે બમડી, “બધાં કામમાં કંટાળો આવે છે.”

તેણે હિંચા હાથ કરી અગાસું ખાધું, અને પોતાની મૂર્ખાઈ પર સહેજ હસી. તેરી નજર સામેના આરસામાંના પોતાના પ્રતિબિંબ તરફ પડી અને તે આરસા તરફ ગમ. ઘડીભર તે આરસામાંની

કળામય સૌંદર્ય પ્રતિમા તરફ જોઈ રહી અને બીજી ક્ષણે એક લાંબો નિસાસો તેનાથી નાંખાઈ ગયો.

“આ સૌંદર્યનો ઉપયોગ શો ? સાફે જીવન જો શુષ્ક એકલતામાં ગાળવાનું સર્ગયુ્ દોય તો સુંદરતાને કરવી શું ?” તે વિચારી રહી.

તેણે અકળામય દયાવવા છાતી પર જોસથી હાથ દાબી દીધા. તેની છાતી ધડક ધડક થઈ રહી હતી. તે ટેબલ તરફ ગઇ.

ટેબલ ઉપર સંસ્કૃતિનો તાલો અંક હતો. તેમાં એક ખૂણામાં અશોકની છબી હતી. તે ધડીભર વિવેચકની તટસ્થતાથી છબી નિરખી રહી.

“ઐ કાઇ મુખી છે.” તે છબી તરફ જોતાં બોલી, “ફક્ત હુંજ આ એકલતાનો ભાર હૃદય પરજ લાદીને કરવા સર્ગયલી છું.”

હૃદયમાં ત્રણ ચાર વર્ષથી કુસુમને આ પ્રમાણે એકલી હોય ત્યારે આત્મસંબોધનથી દિલ હલકું કરવાની ટેવ પડી ગઇ હતી. જીવનની ભયંકર શુષ્કતાને તે આમ હડસેલી કાઢવા વૃથા આપાસ કરતી.

તેણે કાતર વડે અશોકની છબી કાતરી લીધી અને બારી પાસે જઇ તે છબી બરાબર નિરખવા લાગી. તેના હૃદયમાં અવનવી લાગણીઓના ઓષ્ધ વહી રહ્યા.

“સરસ છે.” તે છબી જોઇ રહી.

“પણ તે સુંદર હોય, સરસ હોય તે માટે શા કામના ?” ફરીથી પ્રશ્ન ઉડ્યો.

જે ચાર પળ તે વિચારી રહી. જીવનની નરી શુષ્કતા તેને ગૂંગળાવી રહી હતી. દરેક સ્ત્રી અને પુરુષના મૂળસ્ત સત્વ જેવી સહચાર-આકાંક્ષા તેનું હૃદય ફારી રહી હતી.

“બત્રીસ વર્ષ થયાં.” તે બત્રીસ અને ફરીથી અશોકની છબી સામે જોઈ રહી.

“એ તો નાના ગણાય. મારાથીયે.” તેના વિચારોની પૂર્તિ કરતું વાક્ય તે બોલી.

અહારનો પવન સૂસવાટો કરતો ઓરડામાં ફેલાઈ રહ્યો. તે જરા ધ્રુજ. તેને પોતાના વિચારો પ્રત્યે તિરસ્કાર આવ્યો.

“ભયાનક. હું આમ દરેક પુરુષની શોધ કરવા બેસું તે કેટલું ખરાબ ! અને હું ! શોધ કરવાને યોગ્ય યુવાની તો ઓસરવા લાગી છે.” તે આરસામાં જોઈ રહ્યો.

ફરીથી હૃદય તો પોતાના મનસ્વીપણા પ્રમાણે અશોકના વિચારે ચડ્યું. તે કલાકેક એમને એમ બેસી રહી. અશોકનાજ વિચારો. પરણાય ? યોગ્ય ગણાય ? કુસુમથી એમ ટોળને આકર્ષવા પ્રયાસો કરાય. અને એવું કે.ક.

ફરીથી પવનનો સૂસવાટો ધસી આવ્યો અને તે સાથે તેના લાથમાંની જાગી ઉઠી ગઈ.

તે અહાર હવામાં ચક્કર ખાતા જતા તે કાગળના ટુકડાને વંતઈ રહી. પવન સાથે તે ઉંચે ઉંચે ચડ્યો અને કુસુમની આંખો પાળુ ઉંચે જોઈ રહી. છેવટે તે ઉડતો ઉડતો દ્રષ્ટિમર્યાદાની અહાર ચાડ્યો ગયો. અને તેને ફરીથી જોવાના એક બે વ્યર્થ પ્રયાસો બાદ તે પાછી ખુરશીમાં જઈને બેઠી.

“ગયો.” તે અબડી, “અને કુદરત પોતે કહે છે કે અશોક મારા માટે નથી.”

અને લાંબા નિસાસા સાથે તે પાસેના પત્તંગ પર જઈને પડી. આંસુની ધીમી ધાર તેના ઓશીકાને ભીંજવી રહી. તેનું મગજ ફરો વિચાર નહોતું કરતું. કુદરતજ કામ કરતી હતી. રૂદનથી કુદરત તે દુખી યુવતીને સુવરાવતી હતી.

ધીમે ધીમે અંધારું થઈ ગયું. ઓરડામાં અધું શાંત હતું. જીનીને ઉડાવી લઈ જનાર પવન પાળુ શાંત હતો. આખુંયે વાતાવરણ શાંત હતું.

અને પલંગ પરની કુસુમ શાંત નિદ્રામાં લપેટાઈ ગઈ હતી. જે આનંદો તેને જીવન નહોતું આપતું તે આનંદોનાં સ્વપ્નાં તેની ઉંઘને સુખમય બનાવતાં હતાં.

*

*

*

*

“ટૂં, ટૂં, ટૂં.”

કુસુમ ઝગમગી ગઈ.

“ટૂં. ટૂં, ટૂં, ટૂં, ટૂં.”

“ઝાલ, આઠ વાગી ગયા !”

કુસુમ આગસ મરડીને ખેડી થઈ. તે આરસા પાસે ગઈ અને મેં પરની ઉંઘની કચલીઓ હાથ ફેરવીને ફર કરી. પાસેની બારી-માંથી જઈને તડકો ટેબલ પર પડી રહ્યો હતો.

“ઘણું મોડું થઈ ગયું.” તે બોલી.

તેને રાતના પોતાના તર્કો યાદ આવ્યા. તે ધડીલર ફરીથી બારી બહાર જ્યાં અશોકની છાંયો ઉંડી ગઈ હતી ત્યાં જોઈ રહી અને દિવસના પ્રકાશમાં પોતાના રાતના તર્કોની મૂર્ખાઈ તે નિહાળી શકી.

“હું નબળી થતી જઈ છું.”

અડધા કલાકમાં તો તે નાહી ધોઈને તૈયાર થઈ ગઈ. આરસા સામે ઉભી ને તે ધડી ઉલ્લાસથી બીના વાળ સૂકવવા લાગી. અને તેને લાગ્યું કે જો તે આમ ઉલ્લાસમાં રહે તો તે પચીસ વર્ષની યુવતીથીયે નાની લાગે.

તે હસી, આંખી મધુરતાથી.

“આપણે તો જેમતેમ કરીને જીવી નાખવાનું છે.” કહી તેણે કાંસકા લીધા.

વાળ ઝોળતાં ઝોળતાં પાંચ એજ વિચારો તેને સતાવવા લાગ્યા. સૌંદર્ય જો ધીરે આપ્યું તો શા માટે નિર્ધારક ? જીવન જીવી શકે અને સમજી શકે તેવું સંસ્કારી માનસ આપ્યું તો શા માટે તે

જીવનને વેરાન બનાવ્યું ?

ફરીથી તે હસી, અને કે ફિલસૂફની માફક બોલી, “સૌંદર્ય શું ? જીવન શું ? તપ એજ.....”

પરંતુ તેનું વાક્ય અધૂરું રહી ગયું.

“મીસ કુસુમ ?” રાજેનબાબુનો મીઠો ધીમે અવાજ સંભળાયો.

“ઓહો ! રાજેનબાબુ ! આવો.”

રાજેનબાબુ મંદ સ્મિત કરતા અંદર આવ્યા, “શું તમે તપ કરવા માંડ્યાનાં છો ?” તેમણે મશ્કરી કરી.

“નહિ રે.” કુસુમ ઉદ્ધાસથી બોલી, “હું તો જરા કાવ્યની લીટી બોલતી હતી.”

ઉદ્ધાસભરી કુસુમ દશ વર્ષ નાની લાગતી હતી. રાજેનબાબુએ આટલી સુંદર, કુસુમને નહોતી ધારી. તેમના આંખોમાં આંછા અમકારો, આવ્યો ન આવ્યો ત્યાં લુપ્ત થઇ ગયો.

“અરે તમે હજી ખેડા નથી ?” તે બોલી, “એસો તો, હું તમારા માટે આ બનાવી લાવું.”

“એ ડીક કહ્યું,” રાજેનબાબુ ખેસતાં ખેસતાં બોલ્યા, “હું આ પીધા વિનાજ બહાર નીકળ્યો છું.”

પાંચેક મિનિટમાંજ કુસુમ બે સાદા કપમાં આ સદને આવી. તેણે દુરનું સફલ લાવીને કપ તેના પર ગોડ્યા, અને એક ખુરશી ખેંચીને પોતે બેઠી.

“તમે તો આવા સાદા કપમાં આ પીવાને ટેવાયલા નહિ હો.” તે સહેજ વિવેક કરતાં બોલી.

રાજેનબાબુની આંખો આખા ઝારડામાં ફરી વળી. તે આ પીતાં પીતાં બોલ્યા, “અમારે ત્યાં કપ તો અલગત ધણા સારા હોય છે પરંતુ અંદરની આ તમારે ત્યાં જેટલી સરસ નથી બનતી.”

“તમે વિવેક કરો છો.” તે દસતાં બોલી.

રાજેનબાણીની આંખો કુસુમની આંખોને શોધી રહી. શાંત, ગંભીર તેજ કુસુમની આંખો પર અસર કરી રહ્યું. તે પોતાના લાક્ષણિક ધીમા અવાજે બોલ્યા, “નહિ, મીસ કુસુમ, હું સાચું કહું છું.”

કુસુમ વિચારી રહી. શા માટે આવા શ્રીમંત માણસને ત્યાં સારી ચા નહિ થતી હોય ? ગમે તે હોય તેમાં કુસુમને શું ? પરંતું રાજેનબાણી જેવા બહા માણસને રાજ સારી ચા તો કુસુમે જરૂર પાવી જોઈએ.

અને તે બોલી, “તો હું તમને રાજ સારી મળેની ચા ઓફિસમાં બનાવી આપીશ.”

“રાજ ?” રાજેનબાણીની આંખો સૂચક ભાવથી કુસુમના મોં પર ઠરી રહી.

ઘડીબર કુસુમ શરમથી લાલ થઈ ગઈ. કદાચ રાજેનબાણી બીજો અર્થ કરતા હોય તો ? અરે, પણ એવા મહાન માણસ કુસુમ સાથે એવી રીતે જોવાની પણ તરદી શાના લે ? રાજેનબાણી સામાન્ય માણસ ન હતા તે કુસુમ સારી રીતે જાણતી હતી.

“રાજ ?” રાજેનબાણીએ ફરીથી પૂછ્યું.

“હા મેશ.” અને માધુર્ય ઝરતું લાગ્યું.

— — —

અ. શોકનાં જીવનમાં પ્રેરણાએ મહત્વનું સ્થાન સંપાદન કરી લીધું હતું. અશોકની ઓફિસમાંજ ખારી પાસે પ્રેરણાનું ટેબલ હતું. તેની હાજરી અશોકમાં ચૈતન્ય પ્રેરતી; ને થાકે ત્યારે પ્રેરણા સાથે વાતો કરવાથી તેને આરામ મળતો. નવા નવા વિચારોની પ્રેરણા પણ પ્રેરણાની હાજરીજ આપતી. પ્રેરણા તેના જીવનનું જાણે કે અનિવાર્ય અંગ બની ગઈ હતી.

અને અશોકની ઓફિસમાંયે ધણો ફેરફાર થઈ ગયો હતો. તેને રોજને રોજ કંઈ નવી ચીજ જોતાં આશ્ચર્ય તો થતુંજ. ખારીયો પરના ગૂંથણીના જલ પડદાઓ આવી ગયા હતા. તેના ટેબલ પર ફલાવર વાઝમાં રોજ નવાં તાગનાં ગુલાબો આવી જતાં. અને તે બધું લાવનાર પ્રેરણાજ હતી તેમ તે મનમાં તો નક્કી કરી ચૂક્યો હતો.

આજે અશોકને આવનાં જરા મોડું થયું. પ્રેરણા તો શોભન-કાકાની ઓફિસમાં તેમને ચીડવવા પહોંચી ગઈ હતી. અશોક આજ્યો ત્યારે તેનો ઓરડો ખાલી હતો.

તેણે હેટ ખૂંટી પર મૂકી દીધી અને ફાટ ઉતારી નાખ્યો.

તેણે ટેબલ પર નજર નાખી અને એક ક્ષણ સ્થિર થઈ

ગયો. ટેબલ પર એક સુંદર હાથીદાંતની ફેમમાં પ્રેરણાનો ફોટો હતો. ઘડીબર તે નમણાં મોં પર છવાયેલા હાસ્ય તરફ જોઈ રહ્યો. નમેલી પાંખો, આંખોની આંખી ચમક, સફેદ ખુદ્દા હોડ—તે એ બધું એકાગ્રતાથી પી રહ્યો.

તેને જીવનમાં ખૂબજ રસ પડ્યો. પ્રેરણાએજ તે ફોટો મૂક્યો હતો. તેમાં તો કશો સંદેહજ ન હતો. તેણે તે ફેમ ઉપાડી હાથમાં લીધી અને મીટ માંડીને તેને જોઈ રહ્યો. પ્રેરણા કંઈ ખાસ સુંદર ન હતી. છતાં અશોકને તેના એકે એક વર્ણાંકમાં સુંદરતાનોજ આભાસ થયો. અને તે આલ્બુમાલ્બુનું બાન જૂલીને તે ફોટો જોવામાં તસ્લીન થઈ ગયો.

“હવે કેટલો વખત ફોટો જોશો ?” પાછળથી પ્રેરણાનો મનક ભર્યો અવાજ આગ્યો.

અશોક શરમાઈ ગયો. પ્રેરણા ઓરડામાં દાખલ થઈને પાછળ આવી ગઈ ત્યાં સુધી ખજર ન પડે તેટલો અસાવધ તે કેમ બન્યો હતો તે પોતે ન સમજી શક્યો. “Sorry.” તેણે લૂલો બચાવ કર્યો, “હું ફેમની ઉત્તમ કારીગરી નપાસી રહ્યો હતો.”

અને તે ત્રાંસી આંખે પોતાનો બચાવ પ્રેરણા પાંખી ગઈ છે કે નહિ તે જોવા લાગ્યો. પ્રેરણાનું ખિલખિલાટ કરતું હાસ્ય ઓરડાને ભરી રહ્યું, “ભણા ફેમની કારીગરી જોવી હોય તો આંખો ફોટા પર રખાય કે ફેમ પર ?”

“ના. ના.” અશોક બચાવ કરવા લાગ્યો.

“અરે એમાં શરમાવડો શાના ?” પ્રેરણાએ વાત ફેરવી, “મારો ફોટો તમે જુવો તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે. ફોટો ત્યાં જોવા માટેજ મૂકેલ છે, નહિ કે પૂજવા.”

હઠી તે ફરીથી હસી. અશોક પણ હવે હસી પડ્યો.

“ફોટો મૂકવા માટે આભાર માનું છું.”

“અમ, અસ. આપણે વિવેકમાં જરા પણ માનતા નથી.”

ફરી બન્ને હસ્યાં.

પ્રેરણા પોતાના ટેબલ તરફ ગઈ. તે પરના નકામા કાગળો નીચે બાસ્કેટમાં ફેંકી દીધા. હાથના એ ત્રણ સપાટાથી આખું ટેબલ સ્વચ્છ બનાવી દીધું. તથા ટેબલ પરના આરસામાં જોઈ વાળ બરાબર ઠીક કર્યા અને ટેબલ પરનું ગુલાબ વેણીમાં નાખ્યું. તે આ બધું આરસામાં જોતાં જોતાં કરતી હતી. તેવામાં તેને આરસામાં અશોક દેખાયો. ટેબલ પર બેઠો બેઠો તે પ્રેરણા તરફ જ જોતો હતો. એક પ્રતિબિંબ અને એક જીવંત વ્યક્તિની આંખો મળી અને પ્રેરણા હસી પડી.

“એમાં ચોરની માફક શરમાઈ શાના જવ છે ?” તે બોલી, “મને ખબર જ હતી કે તમે જોતા હશો.”

અશોક ગૂંચવાઈ ગયો. તે આમ ચોરી કરતાં પકડાઈ ગયો તેથી શરમાયો, “ના, ના—એવું કશું.....” તે ગળચવા ગળવા લાગ્યો.

“ના, ના, અમારા એડિટર સાહેબ સાવ તપસ્વી છે !” પ્રેરણા આગા પાડતાં બોલી, “એવા તપસ્વી ! એવા તપસ્વી ! કે બસ સુંદર ઝાકરીઓના ફોટા કદી જાહેરમાં ન જીવે—હાં, કો’ક કો’ક વાર છપી રીતે ઓફિસમાં જીએ ખરા.”

ફરી પ્રેરણા હસવા લાગી. અશોક આ વિચિત્ર યુવતીને ન સમજી શક્યો. બીજી કોઈપણ યુવતી તેને આમ જોતાં જીએ તો ગુસ્સે થાય. પરંતુ પ્રેરણા ગુસ્સે તો ન થઈ ! સારે શું તે ખુશ થઈ હશે ? પણ તેવું કશું તો જણાતું ન હતું. ત્યારે ? ત્યારે ?—અશોકને માટે એ પ્રશ્નનો તાગ લાવવો અશક્ય બન્યો.

આ ગૂંચવણ બરી પરિસ્થિતિનો અંત શોભનકાકાના આવવાથી આવી ગયો. નાક સાફ કરતા કરતા તે “પ્રેરણા છે કે ?” એવી બૂમો પાડતા આવ્યા.

પ્રેરણા ચમકીને ફરી. તેને શોભનકાકા જરા કસમચે આવ્યા

તેવું લાગ્યું. છતાં તે ગભરાણી નહિ.

“ભલા, શોભનકાકા, તમે તમારી છીંકણીની ડગ્ગી બૂલી આપ્યા ?” તેણે શોભનકાકાને પનાવ્યા.

“હિં! હોય નહિ.” અને તેમનો હાથ તુરત ગળવામાં ગયો. અને ડગ્ગી છે તેમ તપાસ કરીને પ્રેરણાને દસતી બોતાં બોલ્યા, “ગાંડીબેન! તું જીવનની ગંભીરતા કાણુજાણે ક્યારે સમજશે.”

ફરીથી ઓરડા મીડાં હાથથી ગાજી રહ્યો.

“ના, ના, એમ નહિ.” પ્રેરણા ગંભીર થતાં બોલી, “શું કામ હતું ?”

“હં? હું ભલા શું કહેવા આગ્યો હતો ?” શોભનકાકા વિચારવા લાગ્યા. “હા, હા. એ કહેવા આગ્યો હતો કે શેક્ષિત ઇંગ્લેન્ડથી આવતા જૂનમાં આવે છે.”

“ઓહો. સરસ.” પ્રેરણા તાળીઓ પાડવા લાગી.

અશોક એ શેક્ષિત કાણુ દશે તે વિચારવા લાગ્યો. તેણે ટેબલ પર કંઈ લખવામાં મૂંઝાયાલા દેવાનો ડોળ કર્યો પરંતુ તેના કાન તો શોભનકાકા તથા પ્રેરણાની વાતો તરફ જ હતા.

“પણ એ તો મુંઝાજી રહેશેને !” પ્રેરણાએ પૂછ્યું.

“નારે, તેના પિતા અમદાવાદમાં તેમની ઇન્સ્યુરન્સ કંપનીની બાંચ બોલવાના છે. તેના મેનેજર તરીકે શેક્ષિત કામ કરશે.” શોભનકાકાએ છીંકણી ચડાવી “સરસ.”

અશોકનું હૃદય અંદરથી ડૂબવા લાગ્યું. તે શેક્ષિત કાણુ દશે ? શા માટે તે અમદાવાદ જ આવતો દશે ? તેથી કદાચ પ્રેરણા સાથેનો પોતાનો મૈત્રીભર્યો સંબંધ ખગડશે તો નહિને ? આવું કાણુયે અશોક વિચારી રહ્યો. એ તો ચોક્કસ હતું કે શેક્ષિતનું આગમન અશોકને સંપૂર્ણ રીતે અજાણમનું હતું.

“હાહ છીં.” શોભનકાકાની છીંકે અશોકની નીંદા તોડી.

“શો ત્યારે મારી આ આવી મજા દશે માટે હું જાઉં.” હહી

તે બહાર ગયા.

બહારથી તેમનો મોટો ઘાંટો સંભળાતો હતો.

“ઓ રામચરન, પ્રેરણાએન તથા એડિટર સાહેબ માટે આ આપી આવ. હાફ છીઃ, જા, જલદી કર.” ધીમે ધીમે અવાજ દૂર જતો ગયો.

પ્રેરણા ઠંઠા જોડા વિચારમાં ઊતરી ગઈ જણાતી હતી અને અસોકના હૃદયમાં રેહિત વિષે પ્રશ્નોની પરંપરા ઊડતી હતી.

તે જોડા વિચારમાં ઊતરી ગયો. રેહિત કેવો ‘માણસ હશે ? પોતાથીયે સરસ ? પ્રેરણા અને તેના વચ્ચે શું સંબંધ હશે ?

રામચરણ ચાનો કપ ટેબલ પર મૂકી ગયો. અને અસોકની તંદા તૂટી. તેણે જોયું કે પ્રેરણા તો આંતિથી આ પી રહી હતી. અને તે તો હવે તદ્દન નશીકરી જણાતી હતી.

ફરી અસોકનું મન રેહિત તરફ ટોડ્યું. પરંતુ તે રેહિત આવે તેમાં અસોકને શું ? તેને કદાચ પ્રેરણા સાથે ગાઢ મૈત્રી હોય તોયે અસોકને શા બેવા દેવા ? અસોક તો સાદો પગારથી કામ કરતો તંત્રી હતો. માટે તેણે એવી કશી ચિંતાઓ ન કરવી જોઈએ.

પરંતુ મનનો એવો ક્રમ છે કે તે હંમેશાં નકામીજ ચિંતાઓ કરે છે. તેના વિચારો તેને ગૂંચળાવવા લાગ્યા. રેહિતનું નામ તેની જાતીમાં મૂંઝારો ભરવા લાગ્યું.

અકસ્મત અકળામણ દબાવવા તે ઊડ્યો અને પાસેના સોફામાં જઈને બેઠો.

“કેમ, આજે તમિયત ઠીક નથી ?” પ્રેરણાનો ચિંતાતુર અવાજ સંભળાયો.

અસોક તુરત સાવધ થયો. તેને ઘડી બર પ્રેરણાને રેહિત વિષે બધું પુછી નાખવાની ઇચ્છા થઈ. પરંતુ તેતો નોકર હતો. તેનાથી પોતાની શેઠાણીને સવાલો ન પુછાય. તેને એવું કશું પૂછવાનો

કશો અધિકાર નહતો.

“ નારે, મારી તબિયતને શું થવાનું છે ? ” તેણે ઉપરથી નક્કરતનો દેખાવ ધરતાં કહ્યું.

પ્રેરણા હસી. જળાતરંગ જેવી ડોલન ચાલતી તે અશોકના સોફા પાસે આવી અને હાથા પર બેઠી.

“ અશોક, ” તે ઘેરા લાગણીભર્યા અવાજે બોલી, “ તમે મારાથી કશું છુપાવી શકશો નહિ. તમને જરૂર કંઈ થયું છે. ”

“ અંહાં, મને શું થાય ? ”

પ્રેરણાએ પોતાનો હાથ અશોકના ખભા પર મૂક્યો. “ જુદું બોલામાં. તમે તમારી ચાચ પાળી પીવાનું બૂલી ગયા છો. બોલો શું છે ? ”

અશોક એકદમ ઝેલો થઈ ગયો, “ અરે મારી ચાચ પાળી બૂલાઈ ગઈ ? હુંયે કેવો બૂલકો છું. ! ”

તે ફિક્કું દરેકો અને દરેલી ચાનો કપ ઉપાડી પીવાની શરૂઆત કરી.

પ્રેરણાની આંખોમાં વિપાદની છાયા તરી આવી. તે ફરીથી અશોક ઝેલો હતો ત્યાં આવી અને તેના હાથમાંથી ચાનો કપ લઈ લીધો.

“ રામચરન ! ”

“ હા. ” રામચરણ તુરંત આપ્યો.

“ બે ચાચ હંડી હો ગઈ હો. ”

“ હા. દૂસરા કપ ! ”

“ હા. લાગે. ”

તે હંડી પડી ગયેલી ચાનો કપ લઈને આપ્યો ગયો. અશોક જરૂરત હજી ત્યાં જ ઝેલો હતો. પાછળની ખારીમાંથી તડકો બન્ને પર પડી રહ્યો હતો. તેણે કરુણા ભરી આંખો અશોક પર ઠેરવી અને બંને તેનું હૃદય ચાંચતી હોય તેમ બોલી, “ બોલો, અશોક,

આજે તમને શું થયું છે ?”

અશોક ફરિયા ફિકકું હત્યો. “કશું નહિ.”

“ખરેખર તમને ખુબજ કામ કરવાથી થાક લાગ્યો છે. થોડા ક્ષિપ્તેષ્માં હું નર્મદાની દુર ગોડવીશ તેમાં તમે સાથે આવજો. આરામ પણ મળશે અને તબિયત સુધરશે.”

“નારે ના. મારે આરામની કશી જરૂરત નથી. આજે તો કાણુ જાણું કેમ અચાનક આમ થઈ ગયું.” કહી તે હત્યો.

તેના હસવાથી પ્રેરણાને જરા ખાતરી થઈ. તે બોલી, “ભલે ત્યારે. પણ જ્યાં રાખજો કે સંસ્કૃતિની તથા તેના એડિટર બન્નેની સંભાળ લેવાનો બેભાને તો મારા ઉપરજ છે.”

અશોક પ્રેરણાના શબ્દોનો અર્થ વિચારી રહ્યો. તે શું કહેવા માગતી હતી ?

પ્રેરણાનો મૃદુ હાથ તેના ખભા પર પડ્યો, “અશોક, તમારે ત્યાં રાંધે છે કાણુ ?”

અશોક ગૂંચવાયો. “રાંધે કાણુ ? લોજમાંથી થાળી આવે છે.”

પ્રેરણા ફરીથી તેના તરફ જોઈ રહી. “તમે પેલા સોફા પર બેસો.” અને તેણે હાથ પકડીને અશોકને સોફા પર બેસાડ્યો.

રામચરણ એ વખતે બીજો ચાનો પ્યાલો મૂકી ગયો.

“ચાલો, આ ચા પીવા માંડો.” પ્રેરણાના માર્ગવર્ધનથી અવાજમાં વાતસયબર્યો હુકમ હતો.

અશોકે એક બાળકની માફક હુકમનું પાલન કર્યું, તેણે ચા પીવા માંડી.

“સાંભળો, અશોક.” તે બોલી, “તમે રાતદિવસ સંસ્કૃતિની ઉત્પત્તિ માટે તનતોડ મહેનત લો છો. ધરે સાફ ખાવાનું બે મળતું નથી. બહા, આમ જરીર કેમ ચાલશે ?”

“ચાલે છેને !” અશોક હત્યો, “હું રીતસર ખાઉં છું. આરામ પણ લઉં છું. પછી શરીરને શું છે ?”

ફરી પ્રેરણાનો હાથ અશોકના ખભા પર સરકી આવ્યો, વાત્સલ્ય અને મૃદુતા તેની આંખમાંથી ઉમટ્યાં.

“લોજનો ખોરાક તે કંઈ ખોરાક ગણાય?” તે બોલી, “પછી શરીર બગડેજ ને? તમે ‘સંસ્કૃતિ’ પાછળ તમારું જીવનસત્ત્વ રેડો છો. અને ‘સંસ્કૃતિ’ અને હું તમને કશો બદલો આપવાને બદલે ઉલટાં ફાળી કરીએ તે તો ખરાબ ગણાય.” પ્રેરણાનો હાથ તેના વાળને પંપાળી રહ્યો.

“તમે નકામું ઘણું ધારી લો છો. મને તો કશી શારીરિક અસર થતી નથી.”

“થાય કે ન થાય. પરંતુ હવેથી તમારે મારે બંને રોજ જમવા આવવાનું છે. તમારી તમિયન માટે હું જવાબદાર છું તો હુંજ સંભાળ લઉંશ.”

અશોક હસ્યો, “પ્રેરણાએન, ઝો તમારી બલાઈ છે. પરંતુ રોજ તમારે ત્યાં જમવા આવવું હીક ન ગણાય.”

“ગણાય કે ન ગણાય. રોજ આવવુંજ પડશે. બોલો, આવશોને?” તેની આંખો અશોકને ચીનવી રહી.

“તમે છઠ્ઠાંછો તો આવીશ.” તે બોલ્યો—તેનાથી બોલાઈ ગયું.

“થેંક્યુ. મારી છઠ્ઠા પ્રમાણે રોજ વર્તીશ તો તમને કદી કશું નહિ થાય!” તે બોલી.

ફરી અશોક વાક્યનો અર્થ વિચારી રહ્યો.

“હું તો હંમેશાં તમારી છઠ્ઠા પ્રમાણેજ વર્તું છું અને વર્તીશ. તમારી કોઈપણ છઠ્ઠાનો અનાદર કરવા જેટલો કૃત્તન હું નથી.”

પ્રેરણાની આંખો હસી રહી. “ઝોમાં કૃતજ્ઞતા જેવું કશું નથી. ઝેતો મારી ફરજ છે.”

પ્રેરણા સમજવા વિના બોલતી હતી કે અશોક તેનો જીવંદ અર્થ કરતો હતો? અશોક કશું ન સમજી શકાયે. તેની જીભ પર બે ત્રણ વાર પ્રેરણા પાસે હૃદય ખેંચવાના શબ્દો આવ્યા. પરંતુ

કદાચ પ્રેરણા આ અણુજાણુમાંજ કરતી હોય તો ? તેના અશોક પ્રત્યેના કુમળા ભાવો કદાચ નિર્દોષજ હોય તો ? માટે અશોકે પોતાનું હૃદય ખંધજ રાખ્યું.

અને છતાં તે શક્ય હતું ? આટલી ઘનિષ્ટતા, એક યુવાન તથા યુવતી વચ્ચે શું તદ્દન નિર્દોષ હોઈ શકે ? અશોક પાસે આવો કાયડો કદી નહોતો આવ્યો. તેણે તેની સાથે વાત કરતાં તેના વાળમાં પણ આંગળાં ફેરવ્યાં હતાં. એ બધું શું ખાલી મિત્રભાવેજ હતું ? બધું શું નિર્દોષજ હોય ?

“કદાચ હોઈ શકે.” અશોકનું ખીનઅનુભવી મગજ વિચારી રહ્યું. અને તેની જીભ પર આવેલા શબ્દો હૃદયમાંજ દટાઈ ગયા.

*

*

*

*

૭

બીજે દિવસે અશોક ઘણો વહેંચો ઉડ્યો. તેને ઉગતા સૂર્યાનાં આસ્વાદક કિરણોમાં આજે નવીન હર્ષ લાસ્યો. તેને વાતાવરણ આખું જો આનંદમય લાગ્યું. તેનું હૃદય આજે આનંદમાં હતું અને કુદરત તેને સાથ દેતી હતી.

તે આઠ વાગ્યા ત્યાં તો નાહીને તૈયાર થઈ ગયો હતો. તેને પ્રેરણાને ત્યાં રોજ જમવાનું હતું. જતાં જવું કે નહિ ? પ્રેરણાએ કદાચ સહજ વિવેકજ કર્યો હોય અને આમ લેતા-પડતું તે ઠીક ગણાય ? કાંઈને ત્યાં રોજ જમવું યોગ્ય ગણાય ? અને પ્રેરણા તો જવાબદારી ન જાણનારી તોફાની યુવતી હતી. તેના આમંત્રણનો સ્વીકાર કરીને તેના મોટાભાઈ રમેશની આંખમાં પોતાની કિંમત ઘટાડી નાખે તો ?

અને કદાચ પ્રેરણા પાણી વિવેક ખાતરજ આમંત્રણ આપતી હશે. બાકી એમ તે કામ, કામને રોજ જમવાનું આમંત્રણ આપે ખરું ?

અશોકની આંખમાં દર્દ તરી આવ્યું. તેણે આજનું જમાણું કે અદ્વિતીય સ્વાદવાળું થશે અને પ્રેરણા સાથે જમાશે-એવા એવા કેંક આશાના મહેલો રચ્યા હતા. અને એ બધું ઉપરના વિચારે

ભાંગીને ભસ્મીભૂત કરી દીધું.

“હું મૂરખ છું. પ્રેરણાએન તરફ આટલા બધા આકર્ષાવામાં હું મૂર્ખાઈજ કરું છું. ક્યાં હું મુક્લીસ માણસ અને ક્યાં તે ?” તેણે વિચાર્યું.

તેણે કોટ પાછો ઉતારીને ખુરશીના હાથા પર ટીંગાડી દીધો. હેટ દૂર ટેબલ પર ફેંકી અને ફરી વિચારમાં તે વિચારમાં આમ-તેમ ફરવા લાગ્યો. પરંતુ તેના બધા વિચારો ચુંબકીય આકર્ષણથી પ્રેરણા તરફ જ વળતા હતા. તે એવા વિચારોમાં પડ્યો હતો કે જેનો આદિ કે અંત ન હતો. જે વિચારતાં હૃદયમાં દર્દ થતું અને જતાં એ દર્દમાંયે મીઠાશ હતી.

શું તે પ્રણયી બનતો જતો હતો ?

ફરી તેણે ખારી બહાર નજર નાંખી જોયું. કદાચ પ્રેરણા બોલાવવા આવતી હોય તો ? પણ ત્યાં કોઈ ન હતું.

“એમ નજ જવાય. ખરાબ લાગે. પ્રેરણાએન પૂછશે ત્યારે કંઈ પણ બહાનું આપી દેવાશે.” તેણે વિચાર્યું.

અને એએન હૈયે તે ટેબલ પર બેઠો.

બહાર બંધ થતાં મોટરના મશીનનો ‘ધરરરાટ’ સંભળાયો. તેના કાન તે તરફ મંડાયા. હૃદયમાં આશાનું ‘મોણું’ ફરી વળ્યું.

“લશે કાઢતી ગાડી.” તે બબડ્યો.

દાદર ઉપર ઉતાવળથી ચડતા બૂટનો ટપટપાટ સંભળાયો અને અશોક ક્યું વિચારે તે પહેલાં પ્રેરણાનો હસતો ચહેરો આંચુમાં દેખાયો.

“હલો ! તમે તો તૈયારજ છો ને ?” તેનાં મોં પર આનંદ હતો; શ્રમની આંધી રનાશ તેના ગૌર મોંને જુદીજ દીપ્તિ આપતી હતી.

“એસા.” અશોક હસ્યો.

“એ તો ન કહો તોયે એસવાનીજ છું.” એ હસી પડી.

“એસનાં કેમ નથી ?”

“હજુ થર તો મને જોવા દે !”

અને અશોકને પુછ્યા કે સાથે લીધા વિના તે અંદરના ઝોરડા જોવા ગઇ.

એ ત્રણ મિનિટ બાદ તે પાછી આવી.

“અસ. આ ખેજ ઝોરડા છે ?” તે આશ્ચર્યસહ બોલી.

“તો મારા જેવા એકલાને કેટલાક ઝોરડાની જરૂરત હોય ?” અશોકે પ્રશ્ન કર્યો.

“તો કોણ તમને એકલા રહેવાનું કહે છે ? એકલા થાવને !” તે હસનાં બોલી.

અશોક આ યુવતીને સમજી ન શક્યો. તે મસ્કરી કરતી હતી ? કે ખરેખર તેને ખોસવાની તક આપતી હતી ?

“એકલા થવાનું મારા હાથમાં નથીને !” તે બોલ્યો.

“ત્યારે શું મારા હાથમાં છે ?” તેના અવાજમાં મસ્કરી હતી કે સમ્બાધ તે સમજી શકતું નહતું. છતાં અશોકે ઝંપલાવ્યું, “હાસ્તો. મારી બધી જવાબદારી તો તમે ગઈ કાલે માથે લીધી છે ને !”

પ્રેરણાનું હાસ્ય જરા ગંભીર થયું, “તો યાદ રાખજો હાં ! મેં જવાબદારી લીધીજ છે અને તમે મારી હઝા મુજબ વર્તવાનું વચન આપેલ છે !”

“હું તે કબૂલ કરું છું.” અશોકે હસ્યો, અને સાવધતાથી ઉમેર્યું, “ચાલો એની ગાંડી વાતો જવા દઇએ. તમે ચાલ તો લેશોને ?”

“આપણી ના નથી.”

“આ તે માણસ છે ? શું ખસ તુરતજ હા પાડી દેવાય ?” અશોક ગૂંચવાતો અંદરના ઝોરડામાંથી રટય, ખાસા રકાબી વગેરે કાઢી આવ્યો.

“તમે સામે ખુરશી પર બેસો. અને હું ચાલુ બનાવું.”

બે એક મિનિટમાં સ્ટેવ ચાલુ થઈ ગયો અને પાણી ઉકળવા લાગ્યું.

“અરે હાં, અશોક, તમને ખબર છે?” પ્રેરણા કંઈ ચાલુ આવતાં બોલી.

“શું?” અશોક ખાંડ નાખતાં બોલ્યો.

“આપણાં પબ્લિસીટી મેનેજર છે ને?” પ્રેરણાની આંખોમાં મસ્તી ચમકી રહી.

“હા ? કુસુમબેન.”

“એ હમણાં પ્રેમ કરતાં શીખતાં લાગે છે !”

“શું?” અશોકના હોઠ પર આછું સ્મિત ફરી વળ્યું,

“કાની સાથે?”

“ ‘સંસ્કાર’ના અધિપતિ રાજેનબાણ સાથે. વિચિત્ર છે ખરું ને?”

ફરી પ્રેરણા ખડખડાટ દસી પડી.

“રાજેનબાણ સાથે?” તે વિચારસહ બોલ્યો, “હું તો કુસુમબેન જેવાં ગંભીર માણસ પ્રેમ કરે તે કલ્પી શકતો નથી.”

“ત્યાંજ ખૂબી છે ને ! પણ હું તો તે હમણાં ખુબ સાથે ફરે છે એ ઉપરથી કલ્પું છું. ક્યાંક સાચું ન માની જતા.” ફરીથી તે દસી.

“અને સાચું હોય તોયે શું?” અશોક આ ગાળનાં બોલ્યો, પ્રેમ કરવાં તે કંઈ ગુન્હો નથી.”

“પણ આટલી ઉમરે?”

“કમ ? કુસુમબેન તો છે બત્રીસેક વર્ષના અને રાજેનબાણ આળીસેકના છે. તેઓ ધરડાં નજ કહેવાય.” અને અશોક ઉમેર્યું, “હા, પણ તમે તો લગ્નની વિરુદ્ધ છો તેથી કદાચ તમને આશ્ચર્ય થાય.” અને તેની આંખો ખૂણામાંથી પ્રેરણાના મોં પરના ફેરફારો

જોઈ રહી.

“તમે શા ઉપરથી મનના ઝાંઝા કે હું લગ્ન વિરુદ્ધ છું ?” પ્રેરણા સાવધ હતી.

“ તે દિવસે તમેજ શોભનકાકા પાસે તેમ બોલ્યાં હતાં. ”

પ્રેરણા બોલી, “ એ તો હું શોભનકાકાને ચીડવતી હતી. આમી આપણે તો રીતસર પરણવાના. ”

તે ક્વાચબેર અશોક સામે જોઈ રહી.

“ તમારા લગ્ન માટે મારી બધી શુભેચ્છાઓ ” તે અભિમંદન આપતાં બોલ્યો, “ પણ એવો નસીબદાર ક્યેસે યુવક નીકળશે ! ”

પ્રેરણાએ સાનો કપ લીધો અને આંઘો ધુંટોડો ભરીને બોલી, “દુનિયામાં પુરુષોની બોટ હજી પડી નથી !” તે મસ્કરીભર્યા અવાજે બોલી.

“ના, ના. હું તેમ નથી કહેતો. હું તો એ જાણવા માગતો હતો કે.....” તેને શબ્દો ન મળ્યા “ કે ? ” પ્રેરણા હસી પડી.

“ કે...કે...હું સમજતો નથી કે હું શું કહેવા માગું છું. ”

“હું સમજું છું. સમજાવું ?” પ્રેરણાએ સાનો કપ પૂરો કરી દૂર મૂકી દીધો.

“ના બધા ના. મારે નથી સમજાવું.” અશોક ગભરાઈ ગયો.

પ્રેરણાએ ખુરશી નહક ખેંચી. અશોકના ખભા પર હાથ મૂકીને તે બોલી, “તમારે મો જીવે છે ?”

“ના.” અશોક પ્રશ્નનો ઉદ્દેશ ન સમજી શક્યો.

“એન ?”

“ના. કેમ ?”

“તમે કદી કોઈ સ્ત્રીઓના નહકના સંબંધમાં આવ્યા છો ?”

“ના. પણ કેમ પૂછ્યું પડે છે ?” તે ગભરાઈ ગયો.

“તેથીજ તમે સ્ત્રીઓને સમજી નથી શકતા. અને તેથીજ તમે શું કહેવા માગતા હતા તે હું સમજી શકી !”

એક ક્ષણમાં તે પાછી ખિલખિલાટ હસી પડી, “કમ, સરસ ફિલ્મનો પાર્ટ લખવાતાં હોયએ તેવું વાતાવરણ થઈ ગયું ને ? ચાલો ચાલો, એવાં ગાંડાં કાઢવા કરતાં શ્રેષ્ઠ જાહેર જામી લખાએ !”

અશોકના વિચારો વેરણુ હંચણ થઈ ગયા હતા. આ યુવતી— આ પ્રેરણા તેને મન કાયડો હતી. આટલી છૂટ, વાકયો વાકયો ગૂઢ અર્થ ભર્યાં વાકયો ! અને છતાં કદાચ તે મસ્કરીંગ કરતી હોય ! કદાચ બધું તે મજાકમાંજ કરતી હોય. માટે અશોકે મન પર કાબૂ રાખી મૂખાંધનું પ્રદર્શન નજ કરવું.

અને હંમેશાં હસતું એ સુંદર મોં મોં જાણે કે તેને લલચાવતું હતું. એ જીવંત ચાંચલ સમી પ્રેરણાને પાથમાં લેવા તેનું હૃદય ઉછળતું હતું. છતાં અશોકથી મૂખાંધ ન થાય. સૌંદર્યથી આકર્ષાવું એ તો મનુષ્ય સદૃશ પ્રકૃતિ છે; પરંતુ તે આકર્ષણને કાબૂમાં રાખવામાંજ દેવત્વ છે.

નીચે ઉતર્યા બાદ અશોક તથા પ્રેરણા તેની મોટર પાસે આવ્યાં. પ્રેરણા આરાધું ખોલીને ખેડી અને સ્ટીઅરીંગ પર હાથ મૂકી અશોક સાથે વેંચે.

“આવી જતઓ.” તેની આંખો અસ્પષ્ટ આમંત્રણમાં ચમકી રહી.

“હા...હા...” અશોક પ્રેરણાની બાજુ પર ખેસણું કે પાછલી સીટમાં તે મનમાં ગોઠવતો હતો.

“તો મોડું કેમ કરે ક્યાં?” પ્રેરણાએ પેટ્રોલની ચાવી ફેરવી.
“હા...હા...” ફરીથી એની એ ગૂંચવણ.

પ્રેરણાએ ચમકાવે તેની સુંદર આંખો અશોક પર ફેરવી, તેની આંખોમાં મસ્તીના ચમકારો આવી ગયો.

“એમ કરે. પેલી બાજુ પર આવી.”

અશોક મોટરને ચક્કર લગાવી બીજી બાજુ પર આવ્યો. પ્રેરણાએ હાથ લાંબો કર્યો અને અવાજ વિના આરાધું ઉઘડી ગયું.

“આવી જતઓ.” તે હસતાં ખોલી.

“કદાચ તમને નહિ ક્યાં. પાછળ ખેસું.” અશોકની ગભરામણી હતી દૂર નહોતી થઈ ગઈ.

પ્રેરણા ક્ષણભર તેના મોં તરફ તાકી રહી. તેનો સુંવાળો

ગોરે! હાથ અશોકના હાથ પર આપું દયાળુ કરી રહ્યો. તે હસી, “એસો ભાઈ, આપ સાહેબને પાછળની સીટમાં સગવડ રહેશે તેમ કહેતાં વાંધો શો હતો?”

“ના, ત્યારે તો હું તમે કહો છો ત્યાંજ બેસીશ.” કહી અશોક પ્રેરણાની બાબુની સીટમાં ફાળી ગયો.

આછા ખટકારા સાથે આરણ્ય અંધ થયું અને ધુરંદરગટ કરતી મોટરે સરકી ગઈ.

*

*

*

*

“હજી તો સાડા નવ થયા છે.” પ્રેરણા રસોડા તરફ અશોકને લઈ જતાં બોલો, “આરામથી જમી શકાશે.”

“રમેશભાઈ નથી?”

“ના, જો તો અત્યારે ઝોકિસે ગયા છે. એ તો આર વાગે જમવા આવે છે.”

રસોડામાંની સ્વચ્છતા આશ્ચર્યક હતી. અંદર રસોડો રસોઈ કરી રહ્યો હતો. એક બાબુ એક નાના સ્ટ્રીક પર એક યુવતી પાન બનાવી રહી હતી. પ્રેરણાને જોતાંજ તે યુવતી હસી.

“ભાભી, તમને નવી ઓળખાણ કરાવું.” પ્રેરણા ઉત્સાહમાં હતી.

“એમ?” પ્રેરણાનાં ભાભી બોલ્યાં. એ અપ્રમાદેખાની વીસેક વર્ષની યુવતી હતી.

“હા. આ મારા ‘સંસ્કૃતિ’ના નવા એડિટર, અને અશોક, આ મારાં ભાભી.”

અશોકે વિનયમાં નમન કર્યું. પ્રેરણાનાં ભાભી ઉમરમાં તેા નાનાં હતાં પરંતુ પ્રેરણાની માફક ક્યાંય શરમાતાં નહિ. તે બોલ્યાં, “અશોકભાઈ, તમારું તો નસીબ છે! અમારાં બેન તો આજ સવારથી રસોડામાંજ બસ ‘આ રાંધો ને તે રાંધો’ ક્યાં કરે છે. નહિતર તો જમવા સિવાય રસોડામાં આવવાની પ્રતિજ્ઞા!”

પ્રેરણાએ ખીજવાનો ડોળ કર્યો. “જુઓ ભાભી જુઠું લાંકરે ન

રાળો. નહિં તો અમારા એડિટર સાહેબ ક્યાંક ફૂલાઈ જશે.”

અશોકને હસવું કે શરમાવું તે કશું સમજાયું નહિ.

“અને ભાભી, હવેથી તો એ આપણે ત્યાંજ રેજી જમવાના છે. માટે અમારા જમવાના ટાઈમિની પણ મહારાજને ખબર આપી દેશો.”

અશોક રેજી જમશે તે પ્રેરણાનાં ભાભીને ન ગમ્યું. છતાં મહેમાન દેખતાંજ અણગમો ન બતાવવા જેટલી ગૃહસ્થાઈ તો તેમનામાં હતીજ.

“ધણું સાઈ. આપણને સૌને મળ આવશે.” તે બોલ્યાં.

ત્યાર પાદ ગન્તે જમવા બેઠાં. પ્રેરણાના ભાભી પીરસવા લાગ્યાં. અને તે પીરસતાં પીરસતાં પણ વાતો કરવાની તક જતી ન કરતાં.

“અશોકભાઈ, અમારે ત્યાંતો આજ રીત. મહારાજ ભલે રસોઈ કરે પરંતુ પીરસવાનું તો ઘરની સ્ત્રીઓનેજ. બસા, મહારાજ પીરસે તેમાં ભાઈભાણસનું પેટ ક્યાંથી ભરાય?”

“હારતો. આ પ્રથાજ સારી છે.” અશોક સંમતિ આપી.

પ્રેરણાના ભાભીને આ માણસ ગમ્યો. તેમને વાતોનો શોખ અને અશોક તેમની વાતોમાં સંમત થતો ગયો તેથી તેમને લાગ્યું કે રેજી જમશે તોયે ખાસ વાંધા નથી.

“વળી તમેજ કહો. કાપા ને શું ભાવે ન ભાવે તેની મહારાજને ક્યાંથી ખબર પડે ? એ તો ઐરાનુંજ કામ !” તે વેદમી પીરસતાં બોલ્યાં.

“હારતો.”

અશોક તો એ ત્રણ વેદમી ખાઈને ચટકયો. પ્રેરણાની નજર બહાર તે ન હતું.

“ભાભી, અશોકની થાળીમાં ઘીની તપેલીમાં પેલી ત્રણેય વેદમી પડી છે તે મૂકી દો.”

“નહિ, નહિ.” અશોકે લાભીને વીનવ્યાં.

લાભી મૂકવી કે નહિ તે વિચારવા લાગ્યાં. ત્યાં પ્રેરણાએ ઊભી ચઢને ઝોંઠા હાથે ત્રણેય વેદમી અશોકની થાળીમાં મૂકી દીધી.

“ખાલીજ પડશે. આમ ભૂખ્યા રહીનેજ દુઃખગા થઈ ગયા લાગો છો.” પ્રેરણા બળે કે અશોકને ડરાવતી હતી.

“ચાલો ભાઈ, ખાઈ જઈશ.” અશોકને તે વેદમી મીઠી સાકર જેવી લાગી.

તેને તે પ્રેરણાના ઝોંઠા હાથોથી પીરસાયેલી હતી તે સામે જરા પણ વાંધો ન હતો. ઉત્તરું તેને લાગ્યું કે જીવનમાં જો આમ શેજ જમવા એસી શકાતું હોય તો તેની લાંબા વખતની હૃદયની ભૂખ સતોષાય.

પરંતુ એ જોઈને પ્રેરણાના લાભીના મોં પર આછું રિમ્ત ફરકી ગયું.

“પ્રેરણાબેન, તમેયે અશોકભાઈ પર ગજબ જીવનમ ગુનરો છો.”

“એમાં જીવનમ શાનો ?” અશોકેજ પૂછ્યું.

“કેવા લુચ્ચા છે !” પ્રેરણા બોલી ઉઠી, “જોયુંને ? ભાઈને વેદમી ખાલી ગમે છે અને પાછા ના, ના, કરતા હતા.”

અશોકને શરમીદે મોંએ તે ખોટો આરોપ પણ સ્વીકારવો પડ્યો. તેના હૃદયમાં દરેક યુવકના જીવનમાં અચૂક આવતી એવી ભરતી ખાલી હતી કે જેમાં સત્ય, અસત્ય, પાપ, પુણ્ય, દુઃખ, સુખ એ બધું એક વ્યક્તિને ખાતર આનંદથી સડત કરી શકાતું હતું.

અને તે વ્યક્તિ હતી પ્રેરણા.

અને ખાતાં ખાતાં અશોક વિચારી રહ્યો. આખીયે જીંદગી મહેનત કરી કમાયું એ બધું શાને ખાતર ? તેને લાગ્યું કે પ્રેરણાને ખાતર તે દુનિયાની બધી સુશીયનોનો સામનો કરી શકવા તૈયાર હતો. તેના જીવનના દરેક કાર્યમાં પ્રેરણા ઝોતપ્રોત થઈ હતી.

અને પ્રેરણા ન હોય તો ? તેનું હૃદય આ વિચારમાં ધ્રુવકયું

શા માટે? એ ન હોય તો અશોકને એક પણ કાર્ય કરવાની જરૂર નથી હતી? તેણે જે કંઈ કર્યું તે પ્રેરણા માટે. એ ન હોય તો અશોકને જીવનની પણ જરૂર ન હતી. સૂકાન વિનાની નાવ જેવું જીવન અશોકને ત્યાજ્ય હતું.

અને જગતના સનાતન પ્રજાપીઓની અનંત દરોશ તેની આંખ આગળ રમી રહી. ધર્મને ખાતર આદર્શ સ્વર્ગ આનંદ પૂર્વક ગૂમાર્યું; લયલા અને મજનૂ, શરીર અને ફરહાદ; એન્ટની અને કિલ્લોપેટ્ટા, અને એવી કેંક રૂપસુંદરીઓ અને તેમની પાછળ જીવનને તુચ્છ ગણી ફોકરે મારનાર પુરુષો તેને યાદ આવ્યા.

આખીયે એ પ્રજાપીઓની દરોશ જાણે તેને કહેતી ન હોય, “અમેજ જીવન જીવી જાણ્યું છે.”

તેને પુદ્ધો, મહેનતો, પેસો અને એવી અધી જગત અર્થ લાગી. તેને એકજ વસ્તુ સનાતન લાગી. મનુષ્યની અડોનીય પ્રત્યક્ષતા પ્રેમની ભૂખ પુરુષ અને સ્ત્રી-એ એજ તત્ત્વ તેને સનાતન બાર્યાં. અને એ એના આકર્ષણમાંથીજ આખું જગત અને તેની અધી ચિંતાઓ ઉત્પન્ન થતી લાગી.

તેને હૃદયના ઝાંઝાળમાં છૂંપાયેલો પ્રાચીન પુરુષ કહી રહ્યો, “આ વીસમી સદી, સંસ્કારો સંખ્યતા અધું જુહું છે. સત્ય છે એક-પ્રેરણા અને તું.” તેનું સંસ્કારી હૃદય પણ ઘડી ભર પ્રેરણાના સદૈવ હસતાં મોં તરફ જોતાં તેને ચુમવા તલસી ડોક્યું.

તે ધૂજી મરો. તેને કદી કામપાણ સ્ત્રી પ્રત્યે આવું આકર્ષણ નહોતું થયું. ત્યારે આ સ્ત્રીમાં એવું શું હતું કે જે તેનો અધો સંયમ ઓગાળી દેતું હતું? તે સમજી ન શક્યો.

“શું જોઈ રહ્યા છો?” આજાં સ્મિતસહ પ્રેરણા બોલી. ૧

અશોક સાવધ થયો, “કશું નહિ.” કદી તેણે અધી વેદમીઓ અજાસ કરી.”

“લાથ મોશું?” તે બોલ્યો.

“હજી જમણુ પૂરું ક્યાં થયું છે ? હજી તો દાળખાત બાકી છે !” પ્રેરણા તેના અજ્ઞાન તરફ હતી.

“હા, હા. સાચી વાત.” તેને તો લોજમાંથી બધું સાથેજ પીરસાઈને આવતું.

અને બાત દાળ ખાદ છાશના વાડકા આગ્યા અને પીવાયા. અશોકને સંપૂર્ણ જમણુ શું લોષ શકે તેનો આછો ખ્યાલ આવ્યોયે ખરે.

અશોકે નેપકીનથી હાથ લૂંછ્યા અને પ્રેરણાની ભાભીએ આપેલું પાન ખાધું.

“ચાલો હવે મારો ઓરડો બતાવું.” પ્રેરણા આગળ ચાલી.

પ્રેરણાનો ઓરડો કળાત્મક રીતે શણગારાયેલો હતો. આખો ઓરડો બ્લુ રંગેલો હતો. ટેબલકલોથ, સોફાનાં કવર અને ફોટાની ફ્રેમો સુદ્ધાં બ્લુ રંગનાં હતાં. દિવાલ પર આછા રંગોનાં ચિત્રો હતાં. ઓરડાનું આખું વાનાવરાગુ કળા અને સૌંદર્યપૂર્ણ હતું.

પ્રેરણાએ સ્ત્રીય દાખી પાંખો શરૂ કરી દીધો. “બેસો.” તે અશોકને સંદેશ બતાવતાં બોલી.

અશોક ઓરડામાં ચોપાસ નજર ફેંકતાં બેઠો.

“કેમ ઓરડો ગમે છે ?” તે દસતાં બોલી.

“સુંદર, અવર્ણનીય...” અશોક વખાણવા લાગ્યો.

“બેસો, બેસો.” પ્રેરણા મસ્કરી કરવા લાગી. “કલાત્મક અદિતીય, અપૂર્વ અને એવાં જે કંઈ વિશેષણો યાદ આવે તે બોલી નાખો !”

હજી હજી કરતા તરંગી વિચારોવાળી આ યુવતીને કંઈકું શું ! અગોચર ચૂપ રહ્યો.

“ખરેખર,” પ્રેરણા મંબીર થતાં બોલી, “ઓરડો તમને ગમે તો છે ને ?”

“હવે તમને ખબર છે આ ઓરડો તો ખાનગીનું દિવ્ય દયાવી

દે તેવું સૌંદર્ય ધારણ કરે છે !” અશોક પણ મૂઠ અર્થવાળું વાક્ય બોલી શક્યો.

“એમ ?” પ્રેરણા સાવ મૂર્ખ ન હતી, “એવું ક્યું સૌંદર્ય ઓરડામાં છે કે જે માનવીનું દિલ લગાવી દે !” તેના અવાજમાં કટાક્ષનો રંગ ફેલાયો હતો.

“મને શી ખબર ?” અશોકને જવાબ સૂઝ્યો નહિ.

“તો હું કહું ?” પ્રેરણા તરફ ફરીથી બોલી.

“નહિ. નહિ.”

અને પ્રેરણા હસી પડી. “તમે કંચુને કે આ ઓરડો માનવીનું દિલ લગાવે તેવું સૌંદર્ય ધારણ કરે છે. ખરું ?” તે ટેબલ પર પડેલાં ખીન તરફ જતાં બોલી.

તેની સફેદ આંગળી ખીનના તાર પર ઘડીબર અટકી અને એક ક્ષણમાં મધુરતમ રણકાર ખીનમાંથી ઝડી નીકળ્યો.

“હવે તો ખરેખર દિલ લાગી ગયું ને !” તે હસી.

તે અશોકના સોફા પાસે આવી. તેણે અશોકના સોફા પર પડેલા હાથને હાથમાં લીધો અને બોલી, “આ ખીનનો રણકાર હજી શું છે ?” તેના અવાજમાં લાગણીની ગાદતા હતી, “વાતાવરણને સુંદરમાં સુંદર જીવંતતાથી ભરી દે છે.” તેના હાથ આછું દયાળુ કરી રહ્યો, “આ ઓરડાનો આંકડો સ્પર્શ પણ માનવીને સ્વર્ગમાં લઈ જાય છે.” તેની આંખો ફો વિલક્ષણ બાવથી અશોકની આંખોને શોધી ગઈ.

“હા. આ ઓરડાનો આંકડો સ્પર્શ પણ માનવીને સ્વર્ગનો આભાસ કરાવે છે.” તે શૂન્ય મનસ્ક રીતે બોલ્યો.

પ્રેરણાએ એક સદજ દયાળુ ખાદ હાથ ઉપાડી લીધો. અશોક હજી સમજી નહોતો શકતો. માનવજીવનનાં યુગાન્તરોથી લગ્નવાતા નાટકનું એ તથા પ્રેરણા પાત્રો થઈ ગયાં હતાં તે હજી પણ અશોક માનવા તૈયાર ન હતો. અને જનાં હૃદય પોતાનોજ માર્ગ

શોધતું હતું.

તે અચાનક ઝેભો થયો. તે પ્રેરણા પાસે ગયો અને તેના જુઝાડિય નીચેના ખુલ્લા હાથ પર પોતાનો હાથ મૂકીને તેના સામું જોયું. એ મધુર સ્પર્શ સ્પર્શે તેનું મગજ જમાવી દીધું. એક ક્ષણમાં તે કંઈનું કંઈ કરી નાખત.

“ટન, ટન, ટન.” ઘડિયાળમાં અગિયાર વાગ્યા.

તે એક પળમાં સાવધ થયો, “મૂંઝાળ મોટું થયું. હવે ઝાકિસે જાગ્યો.”

*

*

*

*

કુસુમના જીવનમાં ઉખા આવતી હતી. તેના હૃદયની સુકુમાર,

કુમળી ડાગળીઓ હવે ખીલવા લાગી હતી. તેના ચહેરા પરથી દશ વર્ષ સરી પડ્યાં હતાં. તેના જીવનમાં કદિ ન અનુભવેલી ભરતી આવી હતી.

‘સંસ્કૃતિ’ કાર્યાલયમાંથી તે નીકળી અને ભદ્રથી બસમાં બેઠી. પાંચેક મિનિટમાં તે ‘સંસ્કાર’ સોસાયટી આગળ ઊતરી પડી. ગપોરના બે વાગ્યા હતા. તેને થયું કે રાજેન બાબુ ચાની રાહ લેતા હશે.

તે આજે બનફી જોઈને પ્રેસમાં થઈને ગઈ. ‘હરરરર’ અવાજ આખાંય વાતાવરણને ભરી દેતો હતો. એક બાબુ મોટા કાગળના વીંટલામાંથી કાગળનો કાંબો ફાળો નીકળાવ કરતો હતો. તે ફાળો પર અનેક બનનની ક્રિયાઓ થતી. અને જિવંતે બીજે છેડે મશીનનું અનવરત ઉઘાડ બંધ થતું મોં ‘સંસ્કાર’ની તૈયાર નકલો કાઢેજ નતું હતું. તે વિસ્મયથી સ્તબ્ધ બનીને એ બધું જોઈ રહી. રાજેન બાબુએ આ બધું જાણું કર્યું. રાજની રાજ સતત મહેનત કરીને તેણે મહાન પ્રેસ ઉભો કર્યો હતો. ‘સંસ્કાર’ ની અંગ્રેજી, ગૂજરાતી તથા મરાઠી આવૃત્તિઓ નીકળતી હતી. અને આખાંયે પ્રેસ પર

જાણે કે રાજેન બાણના વ્યક્તિત્વની સચોટ છાપ હતી; તેના જેટલોજ સદ્ગુણ; તેના જેટલોજ વિશ્વસનીય !

અને તેનું હૈયું ધન્ય. તેને લાગ્યું કે ‘સંસ્કાર’ કાર્યાલય તેનું છે. તેને તેમાં આત્મીયતા લાગી.

“કુસુમબેન, બાણસાહેબ આપની રાહ જુઓ છે,” એક પટા-વાળાએ આવીને જાણવ્યું.

“પાડ.” કહી કુસુમ ઉપર ગઇ.

*

*

*

*

“ધંકરુ મીસ કુસુમ.” રાજેનબાણ કુસુમના હાથમાંના ચાના કપ લેનાં બોલ્યા.

કુસુમ પોતાનો કપ લઇ આવી અને બીજી ખુરશી પર બેસતાં ઘડીભર રાજેનબાણ તરફ જોઇ રહી.

“તમે ખૂબ કામ કરો છો. હમણાં.” તેણે ટીકા કરી.

રાજેનબાણ સહેજ હસ્યા, “કામ ન કરું તો ચાલે કેમ ? હમણાં તો હું ઉત્તર દિશા માટે નવાં ત્રણ દૈનિક કાઢવાની યોજનામાં પડ્યો છું.” તેમને કુસુમ પાસે અધી ખાનગી વાતો કહેવી ગમતી.

“પણ આમ ખૂબ કામ કરીને શરીર બગડ્યો તો ?” કુસુમે વિનાતુર અવાજે કહ્યું.

રાજેનબાણની વિજળી સમી દ્રષ્ટિ ઘડીભર કુસુમને માખી રહી.

“ના કે ના. એમ શું શરીર બગડતું હતું ?” તે આત્મગત બોલ્યા.

“તમે ચા પીતા નથી !” કુસુમે ટંકાર કરી.

“અરે હા.” કહી તે સાંવત્ર થયા અને ચા પીવા લાગ્યા.

“પેલી યોજના શી છે ?” કુસુમ પણ જાણે રાજેનબાણની યોજનાઓ જાણવાનો હક્ક હોય તેમજ વર્તતી.

“વાત એમ છે કે મેં તથા કલકત્તાના બે ચાર ગૃહસ્થોએ મળી એક સિમિટી ર્મ બોલી છે. તેના નરકથી દિલ્લીથી ત્રણ

ફેનિકા બહાર પાડવાં છે. તેઓએ બધું મારા હાથમાં મોપેલ છે. નવી મશીનરીઓ તૈયાર થઈને આવી ગઈ છે. પ્રેસ લગભગ તૈયાર છે. ગલ્ફરાતો પૂર જોશથી શરૂ કરી દીધી છે.”

“તંત્રી કાળુ છે ?”

“પાંડેલાં તો હુંજ જવાનો હતો. મારા સિવાય તે નવાં પત્રોને બીબું કાઢી રચાવી બનાવે તેવું નથી. પરંતુ મેં હવે વિચાર બદલ્યો છે.”

“શા માટે ?” કુસુમનો અવાજ ચિંતાતુર હતો.

“એમ કે હવે ખુબ કામ કરતાં થાક લાગે છે. નવી નવી જંગમોમાં પેસા કમાતાં આ ચાળીસ વર્ષ તો ગયાં. હવે તો થાકી ગયો છું.” તેમણે હેઠલો ઘૂંટણો ભરી કપ ટેબલ પર મૂકી દીધો.

“તંત્રી તરીકે કાને મોકલશો ?” કુસુમને ચિંતા થતી હતી.

“હું એજ વિચારું છું. કંઈ આ આખી નવી યોજના તૃપ્ત તો નજ દેવાય. જો પેલા ‘સંસ્કૃતિ’ વાળા અશોક આપણે ત્યાં હતા, તો તેમને તે કામ હું વિશ્વાસપૂર્વક સોંપી શકત.” તે હાંઓ શ્વાસ લેતાં બોલ્યા.

એ થડી બન્ને મૂક રહ્યાં. રાજેનબાબુની આંખો પ્રેરણા પર થડી ભર દરી રહી.

“પાણ અશોકભાઈ તો ‘સંસ્કૃતિ’ છોડે તેમ જાગ્યાનું નથી.” તે વિચારતાં બોલી.

“શા ઉપરથી તેમ કહેા છે ?”

“પ્રેરણાએને તેમને હવેથી રોજ પોતાને ત્યાંજ જમાડવા માંડ્યા છે. અહીંવાર વાતો કરતાં હોય ત્યારે પાણ પ્રેરણાએને અશોકભાઈના હાથને બહુ અડ અડ કરે છે.”

“તેથી શું ?” રાજેનબાબુ ન સમજી શક્યા.

“તે હાથભર રાજેનબાબુ તરફ મીટ માંડીને જાઈ રહી. અને સહેજ હસતાં બોલી, ‘તમને ખબર ખબર છે તે કે અમે સ્ત્રીઓ

જનતાં સુધી પુરુષના સ્પર્શથી દૂર રહીએ છીએ. જ્યારે અમે પોતે સામેથી હરંવખત વાત વાતમાં જો કાઠ પુરુષનો હાથ અમારા હાથમાં લક્ષ્મી તો તેનો એકજ અર્થ થાય ?”

“I see (સમજ્યો !) પણ તમે જૂલ તો નથી કરતાં ને ? કદાચ અડકવાની છૂટ પાછળ કશો અર્થ ન હોય.”

“તમે સ્ત્રીઓનાં માનસ ન સમજી શકો. હું તે આખા વધારે સમજી શકું.” દ્વંદ્વે ઉત્તર પૂરતો હતો.

“ત્યારે અશોકની આશા તો ઝાડીજ દેવી રહી.” રાજેનબાણના અવાજમાં દિલગીરી હતી.

“એટલે કે તમારે ન છૂટકે દિલ્લી જવું પડશે.” કુસુમે નિશ્ચય કર્યો—કેમ જાણે તેને લક્ષ હોય.

“હારતો. મરજી નથી છતાં.” રાજેનબાણને લાંબો નિસાસો નાખ્યો.

કુસુમ તે મહાન વ્યક્તિ તરફ નોંધ રહી. શારીરિક આકર્ષણથી પણ પર તેવું વ્યક્તિત્વ તેને આકર્ષી રહ્યું હતું. “ક્યારે પત્રો શરૂ કરવાનાં છે ?”

“અરે હજી તો ચાર માસની વાર છે. ઓગસ્ટમાં.”

“તો જૂલાઈના અંતમાં તો જવુંજ પડે ને ?”

“હારતો.” ફરી રાજેનબાણ વિચારમાં પડી ગયા, તે મનમાં કંઈ ઝોફથી રચ્યા હોય તેવું જણાયું.

“તે બોલ્યા, તમે ‘સંસ્કૃતિ’ ની નોકરી મૂકી ન હલ શકો ?”

“કેમ ?” કુસુમને એ પ્રશ્ન અણધાર્યો ન હતો.

“અહીં ‘સંસ્કાર’ માં તમને પૂરતું કામ આપી શકું.” તે અચ્ચતાનાં બોલ્યા.

“પણ આપણા ‘સંસ્કાર’માં ખાસ એટલો ખર્ચ શા માટે વધારવો ?” કુસુમથી ‘આપણા’ શબ્દ સહજ રીતે વપરાઈ ગયો.

રાજેનબાણના ખ્યાલ બદલ કુસુમનો એ શબ્દ ન ગયો. તેથી

તે બોલ્યા, “હું એમ ધારતો હતો કે જો તમને હરકત ન હોય તો મારી સાથે ત્યાંના પત્રોમાં કામ કરવા દિલ્હી આવો. તમે હશે તો મને ઠીક રહેશે.”

કુસુમનું હૈયું ધબકી ઊઠ્યું. “તમે હશે તો મને ઠીક રહેશે.” કુસુમને લાગ્યું કે જીવનમાં રસ હોય છે ખરે.

તેના મોં પર આશ્ચર્ય રતાશ તરી આવી. “હું આવીશ. ખાસ તમારા ખાતર.”

“થેંક્યુ. તો જુલાઈથી ‘સંસ્કૃતિ’ માંથી છટાં થઈ જાશે.”

“હું.”

“મને લાગે છે કે તમારે મને હવે ‘જી’ ન કહેવું જોઈએ.” રાજેનગાથુએ સૂચન કર્યું.

“કમ ?”

“અસ એમજ.....” રાજેનગાથુએ વાક્ય અધૂરું છોડી દીધું.

કુસુમ હાથ ભર ચૂપ રહ્યા બાદ બોલી, “ઓશ્વરાષ્ટ્ર.”

અને અન્નેનાં મોં પર હર્ષનું આશ્ચર્ય સ્થિત દોડી ગયું.

*

*

*

*

તે દિવસે સાંજે કુસુમ ઘરે પહોંચી ત્યારે તેનું હૈયું હર્ષથી થન-થનનું હતું. તેને આશા અંધાર હતી કે રાજેનગાથુ જરૂર તેના નરક આકર્ષણા હેં. અને રાજેનગાથુ જેવા મહાન માણસ ! કુસુમ પોતાના જાગ્યેલી કલ્પના ન કરી શકી. ફક્ત એ એટલું સમજી શકી કે તે ખૂબજ નસીબદાર હતી. તેના વર્ષોની તપશ્ચર્યા જેટલુંજ મહાન કૃપા તેને મળ્યું હતું.

તે દોડીને આરસા સામે જમને પ્રતિગિય સામે હસી, “કુસુમ, તું જાગ્યેલાળી છો.”

અને તેનું પ્રતિગિય તેની સામે ઉદ્ધાસભર્યું સ્થિત વેરી રહ્યું.

કુસુમ અને રાજેનબાણની મૈત્રી ઝડપભેર આગળ વધી રહી

હતી. બન્ને ખૂબજ અંગત મિત્રો બની ગયાં હતાં અને બંને એક બીજાના અરસપરસના ભાવો સમજી ગયાં હતાં. રાજેનબાણને હવે કુસુમ પોતાને ચાહે છે તે વિષે શક રહ્યોજ નહતો. બન્ને એકબીજાનાં હૃદયની ઊર્મિઓ પારખી શક્યા હતાં.

અને જતાં બન્ને વચ્ચેની અબેઘ દિવાલો હજી તૂટી ન હતી. હજી રાજેનબાણએ કુસુમ પાસે ખુદ્દી લગનની માગણી કરવા જોટલી હિંમત કરી ન હતી. તે સંમતિની પૂરી ખાતરી થયા વિના માગણી કરીને હાસ્યાસ્પદ થવાની બીકથી ડરતા હતા. અને કુસુમ રોજ એજ રાહ જોતી હતી થગી વખત એ વાત આવે તેની વાતો કરતી હતી જતાં હજી રાજેનબાણ ડરતા હતા. રાંધેન કદાચ કુસુમ ના પાડે તો ?

કુસુમને 'લાગતું હતું કે આને કેવો કંડો પુરવ્ય હતો ! આટ-આટલી વાતચીતો પડીથી પણ જો માગણ ન સમજે તો શું તેના મોંમાં આંગળી નાખી મોઝાવવું છે ? એ તો પ્રેરણા જેવીજ દેતી શકે. કુસુમથી તે ન થાય.

એકિસમાં બપોરે આવીને કુસુમે રાજેનબાણુ માટે ચા બનાવી. હવેથી તો ચા બનાવવી એ તેના મુખ્ય કાર્યોમાંનું એક બની ગયું હતું. તેને રાજેનબાણુને પસંદ પડે તેવી ચા બનાવવામાં એક જાતની હોંસ હતી.

“આજે જરા મોડી પડી. ખરું ?” તે રાજેનબાણુને કપ આપતાં બોલી. કપ લેતાં બન્નેનાં આંગળાં અડક્યાં. ધડીબર આંગળાં અડક્યાં જ રહ્યાં.

“સહેજ.” રાજેન બાણુએ બને તેટલું મોડું કરી કપ લીધો.

“લણું મોડું ગણાય. તમારી ચા અડધો કલાક મોડી થઈ.” કુસુમ લસતાં બોલી.

પહેલાની ગંભીર કુસુમ હવે તો ધડીને પળે હસી શકતી. અને એ સાંચવેલા કિમતી હાસ્યમાં કે અનોખી મધુરતા હતી.

“હમણાં, તમારી તબિયત જરા સારી થઈ છે !” કુસુમ તરફ પ્રશંસા ભરી નજર નાખતાં રાજેનબાણુ બોલ્યા.

કુસુમના મોં પર એક સુરખી ચુંબન કરતી દોડી ગઈ. રાજેન બાણુ પોતાનાથી કશું વધારે બોલાઈ ગયું છે તેમ ધારી ધડીબર મૂંગા મૂંગા ચા પીવા લાગ્યા.

બન્ને અડધામણુ અનુભવતાં હતાં. બન્નેની આંખો એકબીજાની બાજા વાંચી રહી હતી. કુસુમને થતું કે એ કેમ બોલતા નહિ હોય ? રાજેનબાણુ કોઈ આડકતરી રીતે વાત પર આવવા મામતા હતા. હજી તેમને અડકેલી સુવાણી આંગળીઓની ધ્રુગ્ગરી તેમના હાથમાં, તેમના લોહીમાં ઝણઝણી રહી હતી.

“મેં અરોક વિષે આવતી કાલના અંકમાં અગ્રભેષ લખવા ધારેલ છે. તેનો ખસોક તે દિવસ અપેક્ષ તેજ મૂકશું ને ?” રાજેન બાણુએ કંઈ વાત ન મળવાથી વાત ઉઘારી.

કુસુમને ખબર હતી કે અરોકના ફોટાનો ખસોક ત્યાં હતો કેમકે એકવાર તેનો ફોટો ‘સંસ્કાર’ માં છપાયેલ. તેના મગજમાં અચાનક

વિચાર ધસી આવ્યા. તેની બ્રમરો ક્ષણભર વિચારમાં સંક્રાયાઈ.

તે બોલી, “આપણે ત્યાં તેનો ખ્લોકજ ક્યાં છે?”

“અરે છે તો. ૨૮ મી એપ્રિલના અંકમાં તેનો ફોટો છે ને!”
રાજેનબાણુ. એકે એક વાચનમાં એકસ રહેતા.

“તમે જુઓ ડૉ, ” તે તદ્દન જુકું બોલી, “અશોકભાઈનો ખ્લોક આપણે ત્યાં કદી છપાયોજ નથી.”

રાજેનબાણુના વિચારો ઝડપથી દોડી રહ્યા. તે જાણતા હતા કે કુસુમેજ તેનો ફોટો લાવી આપેલ અને તે જૂઠી કેમ જાય ?

“અરે મેજ ! તમે પોતે ફોટો લાવેશાં !”

“કદી નહિ. હું લાવીજ ન હતી.”

“અરે ગંભીર રહો બતાવું.” કદી રાજેનબાણુ ગંભીર થયા.

“નહિ, થોભો. આપણે હરત લગાવીએ.”

રાજેનબાણુ ક્ષણભર શંકય ભરી રીતે કુસુમ તરફ જોઈ રહ્યા અને અચાનક તેમના મગજમાં પ્રકાશ પથરાઈ રહ્યો.

“કબૂલ. શી શરત ?” રાજેનબાણુ એસતાં બોલ્યા.

કુસુમ વિચારી રહી. “શી શરત ?” તે હસતાં બોલી. “હાં. જો તમે હારો તો તમારે હું માણું તે આપવું.”

રાજેનબાણુ સમજી ગયા. તેમને ખાત્રી હતી. તે હારવાનાજ ન હતા. તેમને કુસુમની આ યુક્તિ ગમી.

“અને જો તમે હારો તો ?”

“તો ? તો શું ? બોલો.”

“તો તમારે હું માણું તે મને આપવું.”

“કબૂલ. જુઓ ફાઈલ.”

કુસુમનો શાંતિથી ખેસી રહી. તેના ગાલ પર રતાસ તરી આવી હતી. તેની પ્રજ્વલિત હાથવેંતમાં હતી. તેણે રાજેનબાણુ માગવાની તક આપી હતી. તે માગવાની હિમત કરશે ?

“જુઓ. આ રહ્યો ફોટો. ખસ. હાર્યાં ને ?” રાજેનબાણુને હસતાં

બોલી ગઇયા.

“હાસો.” કુસુમ નીચું જોઈ ધીમું હસી રહી.

“તો હું માગું તે આપવું પડશે.” રાજેનબાણું હૃદય ધબકી રહ્યું હતું.

કુસુમ ચૂપ રહી.

“પસ્તાવો થતો હોય તો હજી ન માગું !” રાજેને કુસુમની ચૂપછાદીનો અર્થ માગ્યો.

કુસુમથી હવે ચૂપ રહેવાય તેમ ન હતું, “નારે, તમે જે માગો તે આપીશજ તો.”

અને તે રાજેનના નિર્ણયાત્મક સ્વરની રાહ જોતી નીચું જોઈ રહી.

“ખરેખર આપી શકશો ?” રાજેનબાણુ પૂરી ખાત્રી કરવા માગતા હતા.

“જરૂર.”

“જરૂર.”

“હા.”

ક્ષણભર રાજેનબાણુ વિચારી રહ્યા. સીધેસીધું પૂછવું તે કેટલું વિકટ કાર્ય છે ને હવે તેમને સમજાયું. વ્યાપાર અને હૃદયની લાગણીઓનો રાહ જૂદાજ હોય છે તેમ હવે તેમને ખાત્રી થઈ.

“તો.....” તે ફરી અટક્યા. વ્યાપારની ગમે તેવી વાતો હોય તો તે સરળતા કહી શકનાર રાજેનબાણુ આ સાદી વાત કહેતાં ઘોથરાતા લાગ્યા.

કુસુમનો સમસ્ત આત્મા આંખોમાં ડહવાયો. તે રાજેનબાણુ તરફ એવા બાવથી જોઈ રહી ! રાજેનબાણુને કદી ન ગુમાવેલ હૃદયપરનો કાણુ આજે સહી જતો લાગ્યો.

“શું માગશો ?” તે બોલી.

“મારી સાથેજ હમેશને માટે રહેવા આવો.” રાજેનબાણુએ

ફેરવીને પૂછ્યું.

કુસુમને એતો ખાતરી હતી કે રાજેનબાણુ લગ્નનીજ માગણી કરતા હતા. તેમની માગણીનો ખીજો કશો અયોગ્ય અર્થ ન હતો. જનાં તે વિચારી રહી.

“કેમ વિચારમાં પડી ગયાં ?”

કુસુમ કશો જવાબ ન આપી શકી.

“હજુ જો તમને ઇચ્છા ન હોય તો હું મારી માગણી જતી કરીશ. હું તમને નાહક ગણરાવવા નથી ઇચ્છતો.” તે નિરાશા લાંબા અવાજે બોલ્યા. તેને લાગ્યું કે તેણે કુસુમની માગણી સમજવામાં ભૂલ કરી હતી.

“નહિ, નહિ. મને કબૂલ છે. પરંતુ બોકો ફાવે તેમ બોલશે તેનું શું ? મને તે પસંદ નજ હોય ?” કુસુમ લગ્ન વિષે ચોખ્ખવટ કરવા માંગતી હતી.

રાજેનબાણુ સમજી ગયા.

“તો તમે રહો અને બોકો ફાવે તેવું ન બોલો તેવો રસ્તો શોધી કાઢીએ.” તે મર્મમાં બોલ્યા. હજુ તેમને ડર રહેતો હતો.

“પણ એનો રસ્તો તો એકજ હોય.”

“શો ?” રાજેનબાણુએ પૂછ્યું.

કુસુમ નીચું જોઇ રહી. તેના મોં પરની રતાયજ ઉતાર આપી દેતી હતી.

“તમે નથી સમજી શકતા ?”

જન્મેની આંખો એક ખીજને સમજી મઠ.

“હું પણ એજ કહું છુંજ તો.” રાજેનબાણુએ સ્ફોટ કર્યો.

“શું ?” કુસુમે નિર્દોષ થવાનો ડાળ કર્યો.

“તમે નથી સમજી શકતાં ?” રાજેનબાણુએ પણ એજ શબ્દો ફરીથી વાપર્યા.

“હું સમજી શકું છું ને નથી સમજી શકતી.”

“આપણે સાથે રહીએ તો એનો એકજ અર્થ થઈ શકે એ તો તમે પોતે બોલ્યાં.” રાજેનબાણુ હસી પડ્યા. “હું તમને મારી સાથે લગ્ન કરવા કહું છું. હવે એતો ચોખ્ખું છે ને?” તેમણે સીધી વાત કરી.

કુસુમનું હૃદય આનંદના સૂરથી ઝલ્ઝલણી રહ્યું. રાજેનબાણુ કુસુમના જવાબની અધીરાઈથી રાહ જોઈ રહ્યા. તેમના હૃદયના ખબકારા વધી ગયા. જીંદગીમાં આ પહેલીજ એવી સ્ત્રી હતી કે જેની પાસે રાજેનબાણુએ લગ્નની માગણી કરી. અને તે જો.....તેમ નજ બને છતાં રાજેનબાણુનું હૃદય કરી રહ્યું.

“તમે ગભરાશો નહિ. વરને ના પાડશો તોયે હું તે સ્વીકારી લઈશ. અને જાણે કશું નથી બન્યું તેમજ વર્તીસ. હું તમારા પર તમારી સંમતિ ન હોય તો આડકતરું દબાણ નથી લાવતો.”

આવા ઉદાર તથા સીધા માણસને કુસુમથી ના પડાયજ કેમ ? જવાબમાં કુસુમ રાજેનબાણુ તરફ જોઈ હસી.

“મારો જવાબ હવે તમે ન આપ્યો.” રાજેનબાણુને મન તેની હા કે ના ઉપર જીવનસુખનો આધાર હતો.

કુસુમને લાગ્યું કે હવે તો જવાબ દેવોજ પડશે.

“એમાં જવાબ દેવા જોવું શું છે?”

“તોયે?”

કુસુમે ટૂંકાવરથી ઈડીપેન લીધી તથા નોટપેપર પર લખ્યું “શીમતી કુસુમ રાજેન ચેટરજી.”

રાજેનબાણુ એ જોઈ રહ્યા.

તે રાજેનબાણુ સામે જોઈ બોલી, “મને એ નામ સામે કશી વાંધા નથી.”

રાજેનબાણુએ નીરાંતનો શ્વાસ છોડ્યો. “થેંક્યુ”. જો તમે ના માડી હો તો મારી જીંદગી ખગડી જત.”

તેના શબ્દો પાછળ રહેલા હર્ષ કુસુમ પારખી શકી. નેને

લાગ્યું કે આ મહાન માણસ તેને-એક અગ્નણી સ્ત્રીને-પરણવા તૈયાર થવામાં ઉદારતા બતાવતો. જ્યારે રાજેનબાણ પણ એમજ ધારતા હતા કે કુસુમ જેવી સુંદર સ્ત્રી તેના જેવા વ્યાપારમાં શુદ્ધ થઈ ગયેલા માણસને પરણવામાં ઉદારતા બતાવતી હતી.

“તમે મારા વિષે કશું જાણવા નથી માગતા ?” કુસુમે પૂછ્યું.

“તમારા વિષે મારે શું જાણવાનું હોય ?” રાજેનબાણને આશ્ચર્ય થયું.

“કે મને બીસ વર્ષ થયાં છતાં હું કેમ પરણી નથી વગેરે ?”

“ઓહો !” રાજેનબાણ હસ્યા, “મને ચાલીસ થયાં તોયે હું પરણ્યો નથી એ તો નથી પૂછવા માગતાં ને ?”

“નારે.” તે હસી, “ફરી આ સેશો ?”

“અહીંજ બનાવો.”

કુસુમ અંદરની ઓરડીમાંથી ચાનો સામાન લાવી અને રટવ પેટાગ્યો.

“ધણીવાર પુરુષોને સ્ત્રીને પરણતા પહેલાં તેના વિષે બધું જાણવાની ઇચ્છા હોય છે તેથી હું બોલી હતી. કે તમે મારો ઇતિહાસ જાણવા નથી માગતા ?”

રાજેનબાણ જિભા થયા અને કુસુમના રટવ પાસે જીબીને બોલ્યા, “તમને ખબર છે ? તમારે તમારો ઇતિહાસ કહેવો હોય તો મારી ના નથી. બાકી હું તમને પરણું છું એ ખાતર કે તમે કુસુમ છો. બાકીની બીજી એક પણ વાત-ઇતિહાસ કે દશાની મને જરા પણ પરવા નથી. હું તમને ચાહું છું એટલુંજ ખસ છે.”

કુસુમ આ માણસ પ્રત્યે જાંઈ રહી. એક સ્ત્રીના જીવકાળ વિષે કશી પણ પૂછપરછ કર્યા વિના તે ફક્ત ચાહે છે એ ખાતરજ એ પરણતો હતો. તે ઉદાર હતો, મહાન હતો. કુસુમનું હૃદય અત્રિમાનથી ધ્રુવકયું.

“થોડકું. મારે તો કશો ઇતિહાસ લેજ નહિ, એ હું ખાતરી

પૂર્વે કહું છું.” તે ચાનું પાણી ગળતાં બોલી.

રાજેનબાણુ હસી પડ્યા—એના એજ ધીમા આકર્ષક અવાજે.

“તમને હું શું કહીને બોલાવું ?”

“કમ ?” કુસુમ હસતાં બોલી.

“કઈક કહીને બોલાવવું તો પડશે ને !”

“તો જો કહેતા તેજ કહીને બોલાવજો.” તેણે મસ્કરી કરી.

“બોલરાષ્ટ, મીસ કુસુમ.”

કુસુમ પહેલીજવાર ખડખડાટ હસી પડી.

“તમને લાગે છે કે પરણ્યા પછી પણ મને તમે મીસ કુસુમ કહેશો ?” તે હસી.

રાજેનબાણુ મંઝાયા.

“તો કુસુમ કહું તો ?”

“ચાલશે.” કહી કુસુમે ચાનો કપ આપ્યો.

દરીથી બન્નેનાં આંગળાં ઘડીભર અડકી રહ્યાં. કુસુમને મધુ કે રાજેનબાણુ કદાચ ચાનો કપ મૂકીને તેને ચુંબન કરશે. અને તેમાં કુસુમને કશો વાંધો પણ ન હતો.

રાજેનબાણુનું હૃદય તેમજ ઇચ્છાનું હતું. પરંતુ તેમને લાગ્યું કે કદાચ કુસુમને એ ન ગમે. અને એ રીતે બન્ને એટલાંજ દૂર ને દૂર રહ્યાં. બન્ને ઇચ્છતાં હતાં કે કશું થાય, પણ એ અકસ્માતો વાર્તાઓમાં બને. રાજેનબાણુ તથા કુસુમના જીવનમાં તેવું કશું ન થયું.

કુસુમ હસી, “હું તો તમને રાજેનબાણુજ કહીને બોલાવીશ પહેલાંની માફકજ.”

“કાલે તે કહેજો ને !”

બન્નેએ કાલ જાન આ પૂરી કરી. રાજેનબાણુ કુસુમ તરફ ફર્યા.

“જુઓ કુસુમ, હવે તમારે ‘સંસ્કૃતિ’માં નોકરી કરવાની રી

જરૂરત છે ?”

“કશી નહિ.”

“તો ?”

“રાજીનામું આપી દઉં. પરંતુ તેઓ ના પાડે તો નોટીસ આપીને પણ એક માસ તો કામ કરવું પડે.”

“ના, એમજ કરીએ. હું પોતે કાલે આવીને મીઠું અશોક તથા પ્રેરણાએનને વાત કરીને તમને છૂટાં કરવા સમજાવું. મને ના નહિ પાડે.”

કુસુમ પણ એ તો ગાણતી હતી કે રાજેનબાણુને ના પાડવા જેટલી હિમત કે શક્તિ અશોક કે પ્રેરણા બન્નેમાંથી એકેયમાં ન હતી.

“એ કીક થશે.”

“અને એક બીજી વાત સચવું ?”

“શું ?”

“આપણે નર્મદા કાંકાની એકાદ દૂર પર પંદરેક દિવસ જઈએ.”

“લગ્ન પહેલાં ?” તે હસતાં બોલી.

“આતો લગ્ન પહેલાંની દૂર. આવીને પછી લગ્ન રાખશું, કેમકે લગ્ન માટે ઘણી ગોઠવણી કરવી પડશે !”

“પણ એ બધી માથાકૂટ કરતાં તમને કેટલો થાક લાગશે !” કુસુમને હવે તો રાજેનબાણુના ચીરારની ચિંતા થાય તે સ્વાભાવિક હતું.

રાજેનબાણુ હસ્યા, “એ બધું તો હું આપણા મેનેજરને સોંપી દઈશ. અને દૂર દરમિયાન મને લાગે છે કે હું દિલ્હીના કામને પહોંચી વળવા જેટલી શક્તિ તો મેળવી શકીશ.”

“હાસ્તો. બાકી હું તમારા કામમાં હવે તો અર્થો બોલે બોલે કરી શકીશ.”

રાજેનબાણુની મંજીર આંખોમાં તોફાન ચમક્યું, “તમે ખૂબ

મંડન કરી. તમને કામ કરાવવા કરતાં તો બીજા દય નોકર તમે રાખી શકો તેટલો ધૈર્ય તમારી પાસે છે ને !”

કુસુમ હસી પડી. “હું બૂલી ગઇ હતી કે હું હવે તો ખૂબ ધૈર્યવાર બની છું.”

“હાસતો. મારી પેલી લીલી વાઠસઢોઢ ગાડી છે તે હવે તમેજ વાપરજો. હું નાની લીલમેન વાપરીશ.”

“ના. હું તો તમારીજ મોટરમાં આવીશ જઇશ. આપણને જૂની મોટર નથી જોઇતી.”

“તો એ મને વધારે કાવશે.” રાજેનબાણુ ફરી હસ્યા.

“તો મેનેજરને ગે. પાવીને કામકાજ સોંપવા માંડીએ.” તે ફરીથી બોલ્યા અને થંટડી વગાડી.

“હ ?” પડાવાળો આશ્ચર્ય.

“મેનેજરને મોકલો.”

થોડીવારે ‘સંસ્કાર’ માં વાસ વીસ વર્ષથી કામ કરના મેનેજર આવી પહોંચ્યા.

“હ આપે મને બોલાવ્યો ?” તે વિવેક સહ બોલ્યા.

“હા. એસો. ચા લેશો ?”

“હ નહિ. હમણુંજ પીધી.”

“ડીક ત્યારે. હું તમને એક નવીન સમાચાર આપવા માગું છું.”

“શા ?” મેનેજરને આશ્ચર્ય થયું.

“હું પંદર દિવસ માટે હવાફેર માટે ગદારગામ જઈ છું. તો ત્યાંસુધી તમારે ‘સંસ્કાર’ અગાળર આવે તે ધ્યાન રાખવાનું છે.”

“જરૂર.” તેમણે માથું હલાવ્યું.

“અને ત્યારબાદ આવીને હું લગ્ન કરવાનો છું.”

માથે બોંબ પડ્યો હોય તેટલા આશ્ચર્યથી મેનેજર ચમકી ગયા.

“જી ? આપ ? લગ્ન કરવાના ? કાની સાથે ?” એકી સાથે પ્રશ્નો તેમનાથી પૂછાઈ ગયા.

કુસુમ આછું હસી રહી.

રાજેનબાણુ બોલ્યા, “તમને મારાં બાવિ પત્નીનીજ ઝોળાંબાણુ કરાવું. જુઓ આ મીસ કુસુમ તે મારાં બાવિ પત્ની.”

કુસુમે હસતાં નમન કર્યું.

“ધણુંજ સરસ. હું ખરેખર ખુશી છું...ધણુંજ સરસ...ધણુંજ.”

મેનેજર ખરેખર ખુશ હતો, “પેપરમાં ગજબ હોલો થઈ શકશે.”

“મને લાગે છે કે હમણાં પેપરમાં ન લખજો.” રાજેનબાણુ બોલ્યા.

“શા માટે નહિ ?” કુસુમ વચ્ચે પડી, “આપણે શા માટે એક પણ કાર્ય છૂપાવવું જોઈએ ?”

“તો તમારી મરજી.” અને તે મેનેજર તરફ ફરીને બોલ્યા,

“અને આ સમાચાર ‘સંસ્કાર’ સુંદર લાગે એવી રીતે છાપજો.”

“ત્યારે હું જાઉં ?”

“હા.....જરા થોભો.” રાજેનબાણુ બોલ્યા, “લગ્ન હું હવાફેર-માંથી આવું કે તુરંતજ કરવાનાં છે તો તેની તૈયારી માટેની જવાબદારી તમારા પર રાખી શકું ?”

“જરૂર. એ તો મારે માટે અભિમાનની વાત ગણાશે.”

“થેંક્યુ. ત્યારે એ તૈયારી પણ કરવા માંડજો.”

“વારૂ.”

“અને આવના માસમાં આખા ‘સંસ્કાર’ ના બધા નોકરોને એક પગાર ઈનામ તરીકેનો વધારો આપજો. ખરાબર છે ને કુસુમ ?”

“ખરાબર છે.” કુસુમ આનંદથી બોલી.

“ત્યારે એ બધું કરી નાખજો.” રાજેનબાણુએ મેનેજરને જવાનું મૂકન કર્યું.

આ પ્રમાણે કુસુમના સહજીવનનાં પગરણ મંડાયાં. એ સહજીવન પ્રેમના બાલ ઉભરાઓ ઉપર રચાયું ન હતું. તેનાં મૂળ તો એથીયે ઊંડા હતાં. અન્નેના હૃદયની ઊંડી લાગણીઓ તેમાં બાગ લઈ રહી હતી. તેમાં છીછરો પ્રેમ નહોતો, કેમકે અન્ને કંઈ બાળક નહતાં. તેમનો પ્રેમ ઊંડો, ગૂઢ અને સ્થાયી હતો. તેમનાં પ્રેમનાં શાંત સ્થિર પાણીની ઊંડાઈ છીછરાં, ઉજળતાં પાણી કરતાં વધારે હતી.

૨૧ રાજેનબાણીની લાંબી વોકસહોલ આઠી ચરરરાડી આઠ 'સંસ્કૃતિ' કાર્યાલયના પગથિયાં આગળ અટકી. દ્રાષ્ટવરે મોટરનું આરણું ઉઘાડી નાખ્યું. અંદરથી રાજેનબાણી તથા કુસુમ અન્ને ઉતર્યાં. અત્યારે તે ગાડીમાંથી ઉતરનારી કુસુમ પહેલાંની નમ્ર, સાદી કુસુમ ન હતી. હવે તે તે હતી એક લાખોપતિની ભાવિ પત્નિ. તેના અંગ પરનાં જે કંઈ થોડાં ઘરેણાં હતાં તે કિંમતી હતાં. હીરાનાં સુંદર એરીંગ તેા ગઇ કાલેજ તેઓએ ખરીદ્યાં હતાં. કુસુમની એકએક ચીજ રાજેનબાણીની માફકજ સાદી તથા અતિ કિંમતી હતી.

અને એ બધું તેનાં સ્વર્ગીય સૌંદર્યને ઉપપન્ન હતું. તેને ખીજી સ્ત્રીઓ માફક કદરૂપાં શરીરને ઉપરની ટાપરીપથી સુંદર અનાવતું પડતું નહોતું. કુદરતેજ તેને નૈસર્ગિક સૌંદર્યની બેટ દીધેલી, અને કળાએ તે બેટને સુધારી.

ઉતર્યા આઠ કુસુમે સુવાળા રેશમી રૂમાલથી મોં લૂછ્યું. ત્યાર-આઠ રાજેનબાણી તરફ દ્રષ્ટિ કરી. તેનાં એકએક કપડામાં કળા અને સુધડના તરી આવતાં હતાં. તે ખુશ થઈ. તે રાજેનબાણીની નજીક ગઇ. તથા તેમના વાળ પર ચોટેલું એક તબખલું ખીમેથી

આંગળી વતી દૂર ક્યું, તથા પોતાનો કમાલ ત્યાં ફેરવી વાળ સરખા કરી દીધા.

રાજેનબાણને લાગ્યું કે કોઈ પુરુષ માણસની સેવા કરે અને સ્ત્રી કરે તેમાં જમીન આસ્માનનો ફેર હતો. એ તણખલાના નજીવા બનાવે તેમના હૃદયને ભરી દીધું. તેમના જીવનનો એ ખૂણો વર્ષો થયાં ખાલી હતો. તે પોતાના જીવનમાં ઘણી સ્ત્રીઓને મળેલા, પરંતુ તેમાંની કોઈ તરફ તેને કેમ આકર્ષણ નહોતું થયું? તે કુસુમ તરફ જોઈ રહ્યા—કેમ જાણે કુસુમનું વિશિષ્ટ આકર્ષણ શોધતા હોય!

તે સહેજે દસ્યા.

“કેમ દસ્યા?” કુસુમના લક્ષ બદાર એ ન હતું.

“મસ એમજ.”

“તોયે?”

“મને એ ખ્યાલ આવ્યો કે લોકો જાન્યોરે કે હું હવે પરાણું છું ત્યારે કેવું આશ્ચર્ય થશે. મારા જોયો વ્યવસાયી, શાંત, ગભીર માણસ કદી પણ પ્રેમ કરી શકે તેવી કોઈને કલ્પના પણ ન હોય! મને પોતાને મારા પર હસવું આવે છે! અને છતાં મને એજ આશ્ચર્ય થાય છે કે હું અત્યાર સુધી કેમ પરાણ્યો ન હતો.”

“તો પરાણી નાખવું હતું ને!”

“શું પરાણું? કદી મને કોઈ સ્ત્રી તરફ આકર્ષણ થયુંજ ન હતું. કોણ જાણે તમારામાં એવું શું છે કે મારા બધો સંયમ, માફ બધું મનોબળ કામ નથી આવી શકતું.”

કુસુમ હસી રહી. “તો નાહક મનોબળ કે સંયમ રાખવાનો પ્રયાસ શા માટે કરે છે?”

“એ ખાતર, કે નહિ તો તમને ન ગમે તેવી છૂટ કદાચ મારાથી લેવાઈ જાય.”

કુસુમ તેની આંખોમાં જોઈ રહી. “તમારાથી જે કંઈ થાય તે મને ગમશેજ.”

અને ખન્ને ‘સંસ્કૃતિ’નાં પગથિયાં ચડી અંદર ગયાં.

* * * *

તે દરમિયાનના બે થી ત્રણ દિવસ અશોક માટે ખરાબ ગયા હતા. પ્રેરણા તેના જીવનમાં મહત્વનો ભાગ ભજવતી થઈ ગઈ હતી. તેના ભાવિ સુંખનાં સ્વપ્નાં ઘડીભર આંખ આગળ રમતાં જણાયાં હતાં. તેની આંખ આગળ સુંદર મધુર, સુરમ્ય, જીવન રમી રહ્યું હતું. અને એ સ્વપ્ન અશોકને લાગ્યું કે સ્વપ્ન જ હતું.

* * * *

“અશોક”, પ્રેરણા અંદર આવતાં ખેલી, “શલિત આજે આવે છે !” પ્રેરણાની આંખોમાં ઉત્સાહ ચમકતો હતો.

“હા.” અશોકને ખીજે જવાળા સૂઝ્યો નહિ. તેને તે સમાચાર જરા પાગ ગમ્યા નહિ.

“ઓ રામચરન !” પ્રેરણાએ ખૂબ પાડી.

“હા.” રામચરણ અંદર આવ્યો.

“શોભનકાકાને ખોલાવ તો !”

અશોકને પ્રેરણાનું એકએક વાક્ય મર્મભેદી થતું હતું. તેના હૃદયમાં કાણુ જાણે સાથી કશું ભારે ભારે લાગવા માંડ્યું. તેણે હૃદયની વ્યથા દાવાવી સ્થિતિ થવા મક્કમ પ્રયાસ કર્યો.

“લાઈ ઈ: ગાંડી ખેને ખોલાવ્યો ?” શોભનકાકાએ આવતાં સાથેજ પૂછ્યું.

“શોભનકાકા, શલિત આજે આવે છે.”

“કેમ એ તો જૂનમાં આવવાનો હતો ને ?”

“આ તો લગાઈતો વખત રહ્યો ને ! તેથી વહેલી સ્ટીમર મળી જતાં આવી ગયેલ. કાલથી તો એ અહિંની તેની ઓફિસમાં કામ શરૂ કરશે !”

“સાહે.” શોભનકાકાને બધી વસ્તુઓ આશાવાદથીજ જોવાની રેવ હતી. “તો ઉતરશે તો તારે ત્યાંજ ને ?”

“હાસ્તો. હું અધોરે તેને લેવા રેશને જવાની છું ને !”

“ચાલ સાઈ થયું.” તે બોલ્યા અને ચાલ્યા ગયા.

અશોકના કપાળમાં ચિંતાની કરચલીઓ પડી ગઈ હતી. તે દાંત કચડીને ધમધમતા મગજને કાબૂમાં રાખવા માગતો હતો. પરંતુ એનું એ ખાલીખમ હૃદય, અને તેમાં ઉભરાતી મર્મભેદી કડવાશ ? અશોક ક્યાં સુધી સહન કરે ?

પ્રેરણા ફરીથી અશોક તરફ ફરી. તેને આજે એસવાનું કેમ નહિ સૂઝતું હોય ? શા માટે તે આવી ફરફરિયાળ હતી ?

“હું તમને રોહિતની ઝોળાખાણ કરાવીશ.” તે બોલી.

“એ કાણ છે ?”

“અરે તમને રોહિતની ખબર નથી ?” પ્રેરણા અશોકે મોટા ગુનહો કર્યો હોય તેમ તેના તરફ જોઈ રહી.

“ખરેખર, નહિ.” અશોકનું હૃદય ભારેખમ થતું જતું હતું.

“એ તો રમેશબાઈના મિત્ર છે અને ખબર છે ! એ તો મોટા સોશિયાલિસ્ટ છે ! આપણા જાપામાં એમના ફાટા જાપતો પડશે.” તે તો ઉત્સાહથી ગળડતીજ જતી હતી.

“જરૂર.” અશોકે ભયંકર મહેનતપૂર્વક હૃદયનો કપાળ રાખ્યો.

“અને અશોક, એ એટલા તો Wonderful (આશ્ચર્યજનક) છે. તેમની વાતો સાંભળીને તો તમે છક થઈ જશો. અને તે તાજેતરમાંજ ઇંગ્લેન્ડની મુસાફરી કરીને આવ્યા છે.”

“પણ મોટા માણસ હોવા જોઈએ.”

“છેરનો ! હું તમને જરૂર એમની ઝોળાખાણ કરાવીશ.” ફરીથી પ્રેરણા બોલી.

અશોક તે રોહિતને જોવા તકલીફ રહ્યો. તેનું આગમન અશોકને એક ભારે ચિંતાનું સ્થાન થઈ રહ્યું હતું. તે પોતે ન સમજી શક્યો કે તેણે શા માટે ચિંતા કરવી જોઈએ.

અને જનાં તેને પ્રેરણા આમ રોહિતમાં આટલો અધો ઉત્સાહ

લે તે પોતાનો હક્ક છીનવાઇ જતો હોય તેમ લાગ્યું. તેના મગજમાં હમણે સારા નરસા વિચારો ટોળે મળ્યા. તેનું મગજ તેના કાર્ય પર ચોંટવું ન હતું.

તેણે ઘાંત પીસીને ધન્ડીપેનથી ટાંક તૂટી ગયો એવી રીતે બાર દબને અગ્રલેખ ધખધખતા મગજે ઘસડવા માંડ્યો.

મગજ ન ચાલે; હૃદય તૂટે; તોયે અશોક કામ કરવુંજ જોઈએ. તે નોકર હતો તેનો ખ્યાલ હવેજ તેને આવવા લાગ્યો.

* * * *

તે આખો દિવસ પ્રેરણા ઓફિસમાં ન આવી. તે ઓફિસમાં સાધારણ રીતે પણ નિયમિત તો નજ આવતી. તેમ કરવાની તેને જરૂરત પણ ન હતી. છતાં આજ તે ન આવી તે અશોકને ખૂંચ્યું.

તેની નજર વખતો વખત ઘડિયાળ તરફ ગઇ. હમણાં કદાચ આવશે; એમજ તેનું હૃદય દરવખત કહ્યા કરતું. છતાં તે નજ આવી. અને અશોકનું હૃદય ડૂબવા લાગ્યું. તેને ગળે ડચ્છેરા ખાઝ્યો. અને કોઇ અગમ્ય અકાળમણી તેના હૃદયમાં થવા લાગી. પ્રેરણાને હરઘડી જોવા ટેવાયેલું હૃદય વખતો વખત તેની આંખોને પ્રેરણાની ખુરશી તરફ પ્રેરતું.

તેણે ઉતાવળમાં ઓરડામાં આમથી તેમ આંટા લગાવવા માંડ્યા. તેનું મન કામ પર ચોંટવુંજ નહતું. તેને વિચારવું હતું; ખૂબ વિચારવું હતું. તેને હૃદયનાં ઊંડાણ જીખેળીને તપાસવું હતું કે શા માટે તેને પ્રેરણાની ગેરદાજરી આટલી સાલતી હતી.

અને છેવટે તો તે નોકર હતો ને! તેને પ્રેરણા પર શા અધિકાર હતો? પ્રેરણા ધારે તેની સાથે ફરી શકે. તેમાં અશોક શા માટે વચ્ચે પડવું? તેણે આવી દલીલો તેના મનને સમજાવવા સેંકડો વાર કરી પરંતુ તેનું હૃદય તેજ પ્રશ્નને પાછું જાણતું. તેના શાંત, ગંભીર, સ્થિર જીવનમાં ઝંઝાવાનનો ઉઝાળો આવ્યો હતો. તેને ખબર નહોતી પાતી કે શું કરવું

બારણું ખૂલ્યું. કદાચ આવી હશે. તેનું હૃદય ધગકપું. પરંતુ તે બારણામાંથી તો રામચરણ 'સંસ્કૃતિ'નો છેલ્લો બહાર પડેલો વધારો મુકવા આવ્યો હતો.

"હીજીયે યે સાહ્ય." તે બોલ્યો. પરંતુ અશોકનો વ્યગ્રતાથી મરડાયેલા ચહેરા જોતાં તે સચિત બોલ્યો, "સાહ્ય, ક્યા ફૂલ ફૂવા હ આપકું?"

અશોકે સ્વસ્થ થવા સમગ્ર પ્રયાસ કર્યો, "નહિ, રામચરન, ફૂલ નહિ હ. અમે હી હ."

રામચરણ વિચાર કરતો ચાલ્યો ગયો. અને એક ક્ષણમાં તો બધાંને ખબર પડી ગઈ કે એડિટર સાહેબની તમિયત આજ સારી નહતી.

"અરે અશોક, ઈ શું?" શોબનકાકા બ્રિટિશીવાળું નાક સાફ કરતા, ખૂમો પાડતા આવ્યા.

અશોકે સ્વસ્થ થયો, "અરે શોબનકાકા, હશું નથી. સહેજ માથું દુખવું હતું."

"અરે રામચરણ, જા સારી કડક આ બનાવી લાવ. બહા આમ તે શરીર તરફ બેદરકાર રહેવાય!"

આ પાયા બાદ તે ગયા. તે ફરીથી વ્યગ્રતાથી આમતેમ ફરવા લાગ્યો. તેનું હૃદય તેને સમજાવતું હતું. બહા આ મૂર્ખાઈ શી? અશોક જોવાને તે શોભે? તે તો પ્રેરણાનો નોકર હતો. પ્રેરણાને મરજી પડે તો રેહિતની સાથે ઓળખાણ વધારે તો અશોકે શા માટે હૃદય બાળવું. એ તો કદાચ રેહિતને પરજો તોયે અશોકને શું?

"પરજો?" અશોકે એ કહી ન શક્યો.

ફરીથી બારણું ડિઘડ્યું અને રામચરણ આવ્યો. "સાહ્ય, બાબ અચ્છા હૈ?"

તે માયાગુપ્તજી રામચરણ તરફ ફર્યો, "હાં, અબ તો અચ્છા હૈ." બિચારા બોળા લેવાના મુખ પર આનંદ જવાયો. "કિરપા

ભગવાનકી ! આપકું ને મકાન પર મૈરી ઝરત હો તો મેં આઉં. ક્યોં કે આપકા શરીર અમ્ઠા નહિ હૈ”

“નહિ, નહિ રામચરન ! તુમ હર્જ હી ક્યું કરતે હો. મેં અમ્ઠા હું.” તે બોલ્યો.

“તમ હો અમ્ઠા. અમર બી ને રાતમેં બી મૈરી ઝોર મેં લડકે કી ઝરત હોં તો મુઝે છુટ્ટા લેના.”

“જરૂર.”

અને તે માયાળુ નોકર ગયો. અને પાછા અસોકના વિચારોની ખુસાફરી ચાલી. એ વિચારે માયાળુ નોકર નાનો સરખોયે ઉપકાર બૂલી શકતો નહતો. બધા નાનાં માણસો ઉપકાર નથી બૂલતાં અને બધાં મોટાં માણસો ઉપકારની ગણના પણ નથી કરતાં ! શા માટે મોટા માણસો બૂલી જતા હશે કે નાના માણસો ને ઉપકાર કરે તો તેમની કદર તો યવીજ નોંધજો. શા માટે પ્રેરણાજ બૂલી જતી હશે કે અશોકે ‘સંસ્કૃતિ’ માટે જે કંઈ કયું તેના બદલે આવો ન અપાય !

પણ એમાં પ્રેરણાનો વાંક શું ? અશોકે સમજવું નોંધ્યે કે તે નોકર હતો. તેને સારો પગાર મળતો હતો. તેના તરફ પ્રેરણા માયા રાખતી. રોજ જમવાની સગવડ કરી આપી. પછી વધારે એક શેક પોતાના નોકર તરફ કરેયે શું ? અશોક ને વધારે બદલા ની આશા રાખે તો તે જીજ્ઞાસુ નહિ તો બીજું શું ? અને એ બદલા તરફ અશોકથી શું પ્રેરણાના ગમે તેને પરણવાના કે સાથે ફરવાના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય પર પાત્ર કયન્ને માગી શકાય ?

અશોકને પણ લાગ્યું કે તે આમ જીવ બાળીને મૂર્ખો બનતો જતો હતો. તેણે એ બાબત મગજમાંથી કાઢી નાખવા મથ્યું કર્યું. પણ આજે તેનું આત્મચળ તે ખોલ બેઠો હતો.

તે કંટાળાનો માર્યો હેટ માથે નાખીને બહાર ફરવા નીકળી ગયો-જ્યાં પગ લઇ જાય ત્યાં.

અ શોક તે દિવસે દુર દુર ચાલ્યો ગયો હતો. તેને પોતાને ક્યાં જતો હતો તેનો કશો ખ્યાલ ન હતો. તે ફક્ત ચાલતો હતો— જોસખંધ ચાલતો હતો, એટલા ખાતર કે તેથી તેના ધખધખતા મગજને ઘડીભર શાંતિ મળતી.

અને તે ચાલ્યેજ ગયો.

સોસાયટીની પાળી બસો તેની બાબુ પર ચઢને ધસમસાટ કરતી હોડી જતી તેની પાસુ તેને પરવા ન હતી. છેક દુર સફેરના ધોંધાટથી બેગબો ચઢને તે સાગરમતીને કઠિ એકલવાયા શૂન્ય સ્થળે બેઠો. તેને થાક પણ સખત લાગ્યો હતો. પરંતુ શરીરનો થાક તેના માનસિક થાક આગળ ગૌણ થઈ ગયો હતો.

ધીમે ધીમે આકાશમાંથી તારાઓ ડોકિયાં કરવા લાગ્યા. પરંતુ તેને તે કશો ખ્યાલ રહ્યો નહિ. તેના વિચારો તો ફરી ફરીને એકજ કેન્દ્ર તરફ વળતા હતા—પ્રેરણા.

ધીમે ધીમે શાંત પધને તેના ધીખતા મગજને શાંતિ અર્પી. કમકાનના મંથન બાદ મગજ પણ ચાલ્યુંને ? ધીમે ધીમે બધા બનાવો તેમના ગોગ્ય સ્થાનમાં ગોઠવાયા. તેને ગાંડા કવિઓની

માફક પ્રણયવૈકલ્યમાં જીવન વેડરી નાખવાની મૂર્ખાઈ પણ સમજાઈ.

“દુનિયામાં સ્ત્રીઓ ન હત તો કેટલું દુઃખ દુર થઈ જત !”
તે બચડ્યો.

* * * *

ખીજે દિવસે અશોક વહેલો ઉડ્યો. તેને એજ પ્રશ્ન થતો હતો કે શહિદ કેવો હશે. તેણે મનમાં સદમાં સજ્જ થયેલ, સીગારેટ ફૂંકતા યુવાનને કલ્પી લીધો, છતાં તેનું હૃદય ડરતું હતું.

તે ધીમે પગલે પ્રેરણાના મકાનમાં ગયો. બંગલાનાં પગથિયાં પણ આરામથી ચડ્યો. તે પોતાની ટેવ મુજબ સીધો પ્રેરણાના ચોરડામાં ગયો, પણ ત્યાં કોઈ ન હતું. તેને પ્રેરણાની આ નફરત સાહી. પણ કદાચ હમણાંજ એ આવતી હશે એમ ધારી તે ઉંડા જલ્દ સોફામાં ઘડીભર બેસી રહ્યો.

ધીમે ધીમે ઘડિયાળનો કાંટો ત્રીસ મિનિટો પરથી પસાર થઈ ગયો છતાં કોઈ ન આવ્યું. તે અકળાઈ ગયો. આમ ને રાહ જુએ તો મેંડું થાય.

તે બારી તરફ જોઈ રહ્યો. બારીમાંથી એક ચટ્ટી ઉડીને બારીને ટેવણ પરનાં ખીન ઉપર બેસી. “ટનનન” મીઠા સરોદ ગૂંજ્યો.

અને ગજરાયેલી ચટ્ટી ઉડી ગઈ. અશોકના હૃદયના તાર પણ ખીનના તારો સાથે ઝલુઝલ્યા. પણ વ્યર્થ ! અશોકને જીવન શુષ્ક સાવ્યું.

હજી એ અવાજ શમે તે પહેલાં અશોક ઉતાવળે પગલે ચોરડો ઠોડી ગયો.

* * * *

“અશોકભાઈ, જમી લો.” પ્રેરણાના બાબીએ તેને આમંત્ર્યો.
ઘડીભર તે ખમચાયો. હા કહેરી કે ના.

“આજે જરા ઠીક નથી તે જમવું નથી.” તેણે ખોટું બહાનું કાઢ્યું.

“તો જરા નાસ્તો કરો.”

“ના, ના. નાહક શરીર અગર.” કહી તે જવાબની રાહ જોવા વિના ચાલ્યો ગયો.

*

*

*

*

અશોક ચૂપચાપ પોતાની ઓફિસમાં ચાલ્યો ગયો અને હૃદયના આલ્પ્યે આલ્પની સૂકવી નાખતી નિરાસાને દાખીને તે કામ કરવા લાગ્યો. જેમ જેમ તેનું હૃદય અકળાતું તેમ તેના કામની ઝડપ વધતી. તેને લાગ્યું કે તેના દર્દીલપા દિલ માટે કામજ એક સહારો હતો.

તેવામાં શોભનકાકા આશ્ચર્યજનક સમાચાર લઈને આવ્યા.

“અશોક, તમે આજનું ‘સંસ્કાર’ વાંચ્યું?”

“નહિ. કંઈ છે?”

“તો જુઓ.” કહી શોભનકાકાએ સંસ્કારના મુખપૃષ્ઠ પર હાથો-એલા રાજેનખાણ તથા કુસુમના ફોટા બતાવ્યા.

અશોકની આંખો વીજળીની ઝડપે તે સમાચાર વાંચી ગઈ. ઘડીબર તેના મોં પર આછું સ્મિત રમી રહ્યું.

“સરસ થયું નહિ?” શોભનકાકાએ સંતોષમાં હીંકણીને સડાકો લીધો.

“ઘણુંજ.” અશોક બોલ્યો. અને ઘડીબર તેનું હૃદય પોતાની સ્થિતિ તથા કુસુમની સ્થિતિની સરખામણી કરી રહ્યું. “પરંતુ હવે કદાચ કુસુમ ખેન આપણી નોકરી છોડી દેશે.”

“હો, ન છોડી દે તો શું કરે? એ તો હવે આપણા કરતાંયે મોટાં પત્રનાં માલિક બન્યા છે. હવે શા માટે નોકરી કરે?”

“હાસનો.” અશોક એજ વિચારી રહ્યો.

ગોજ વખતે રામચરણ અંદર આવ્યો.

“સાહજ, રાજેનઆણુ ઝોર કુસુમઝેન આવે હૈ.”

“આવવા દે.” શોભનકાકા વચ્ચેથીજ ખોલી ઉઠ્યા.

“અરે અશોક જરા...હાફ છી; અરે આ તે છાંકણીનો ત્રાસ છે! અરે હું શું કહેતો હતો !”

“રાજેનઆણુ આવે છે તે.” અશોક સ્મિતસહ જવાબ આપ્યો.

“હા. તો એવા મોટા માણસ માટે કંઈક ચા પાણીની સગવડ કરવીજ જોશેને ? વળી તેમની મુલાકાતના સમાચાર પણ જાણી મારશું ?”

“હા. તો ચા પાણીની સગવડ તમે કરશો ?”

શોભનકાકા વિચારી રહ્યા. રાજેનઆણુને મળવાની તક જતી કરવી કે નહિ ? તે છેવટે બોલ્યા, “ભલે. હું જાઉં છું. અને પાછળથી ચા વખતે તો હું રાજેનઆણુને મળી શકીશજ.”

અશોક હસી રહ્યો.

ખીજીજ ક્ષણે એકિસમાં રાજેનઆણુ તથા કુસુમ આવ્યાં.

કુસુમને જોતાં અશોકના આશ્ચર્યની અવધિ આવી રહી. પહેલાંની સાદી કુસુમની જગ્યાએ તો ડગલે ને પગલે સૌંદર્યની ભભક વેરતી જ્વલનસ્વમાન સૌંદર્ય પ્રતિમા તેના સામે હસી રહી. સુખ અને દુઃખ, સંપત્તિ અને વિપત્તિ પણ શારીરિક સૌંદર્યના વિકાસમાં અપૂર્વ ફાળો આપે છે તે અશોકને ખાતરી થઈ. કેમકે પહેલાંની શાંત, ધીર સ્ત્રી આટલી સુંદર થોડા દિવસમાંજ બની કેમ શકે ! અને પેલાં સુંદર ઝેરીંગ તેના ગાલ પર કેવી સરસ ઝાંય આપનાં હતાં ! અને તેની ધીર પ્રશાંત આંખોમાંથી કેવું નિખાલસ આકર્ષક નેજ વહી રહ્યું હતું !

અશોકને લાગ્યું કે અંધાં સુખી થવા સમર્થતાં છે—સિવાય કે પોતે.

છતાં તે હૃદય કામતી વ્યથાને દાખીને ઉભો થયો અને સ્મિત-સહ બોલ્યો, “આપનાં...આઠ મીન...તમેને હું મારાં હાર્દિક અભિનંદન આપું છું. હું ખરેખર તે સમાચાર વાંચીને ખુશ થયો છું.”

“થ્રેક્સ.”

“એસોને !” અશોકે જાણુ પરની એ ખુરશીએ બેઠી.

રાજેનજાણુએ એક ખુરશી ખરાબર ગોઠવી કુસુમ સામે સ્થલ રીતે બેઠું. કુસુમ હસીને એ ખુરશીમાં બેઠી. પછી રાજેનજાણુ ખુરશીમાં ગોઠવાયા.

અશોકની આંખ ખદાર આ નજીવા વિવેક પાણુ ન ગયો. એ બન્ને એક બીજાને કેવાં સમજે છે ! કેટલાં સુખી થશે ! કુસુમની આંખો વખતોવખત રાજેનજાણુની આંખો પર કેવી સ્થલ રીતે ચોંટતી ? તેને લાગ્યું કે રાજેનજાણુ ખરેખર સૌથી સુખી માણસ છે. ફક્ત પોતેજ દુઃખી થવા સમર્થો હોતો. મેં પર તરી આવતી આછી વિવાદની છાયાને તેણે સ્વયં પ્રયત્નપૂર્વક હટાવી કાઢી.

“સમાચાર સાંભળીને તમને આશ્ચર્ય થયું હશે ખરું ?” કુસુમેજ શરૂઆત કરી.

“સહેજ. જોકે એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ રાજેનજાણુ, તમે ખરેખર જીવનમાં સુખી થશો.”

રાજેનજાણુના મેં પર હાસ્ય પથરાયું. “કુસુમ સાથે તો મને પણ લાગે છે કે મારું જીવન સુખીજ થશે.”

કુસુમની આંખો આભારમાં હસી રહી.

“અને હવે તો તમે કદાચ અમારાં ‘સંસ્કૃતિ’ને છોડી જશો.” અશોક હસતાં હસતાં બોલ્યો.

“એ ખાતર તો હું પોતે તમને વિનંતી કરવા આવ્યો છું.” રાજેનજાણુ વચ્ચેથી બોલ્યા.

“નહિ, નહિ. કુસુમબેનને છૂટાં કરવામાં અમે હરકત નહિજ

કરીએ. જો કે આ એટલું અચાનક છે કે એમનું કામ એકાદ માસ તો મારે કરવું પડશે.” અશોક બોલ્યો.

“થેંક્યુ.” રાજેનઆણુ ફરીથી હસ્યા, “કુસુમ, હવે તો તમે ‘સંસ્કૃતિ’માંથી મુક્ત છો. કુસુમને ૩૨ હતો કે કદાચ દોઢ વાંધો; લે ને એકાદ માસ કામ કરવું પડે.”

અશોક ગ્લાનિભર્યાં મુખે કુસુમ તરફ જોઈ રહ્યો, “કુસુમબેન, બધાં તમે ‘સંસ્કૃતિ’ના તંત્રીને એટલો બધો સાંકડા મનનો ધારી લીધો કે હું તમારા જીવનના અદિતીય પ્રસંગે પણ નાહક તમને હેરાન કરું?”

“નહિ, નહિ, અશોકભાઈ. મને તો ખાતરી હતી જતાં રાજેન-આણુ તમને મળવાના લોભેજ આવ્યા હતા.” કુસુમ રાજેનઆણુ તરફ હસી રહી.

“ચાલો ત્યારે હું ખાસ તમને મળી શકવાના લોભે આવ્યો હતો તે કબૂલ કરું છું. બસ ને કુસુમ?” રાજેન આણુએજ બૂલ કબૂલી.

અશોક અને કુસુમ બન્ને હસી પડ્યાં.

“બસા અશોકભાઈ, તમે જરા દૃઢતા પડી ગયા છો!” કુસુમેજ શરૂઆત કરી.

“જરા હમણાં એવેની રહે છે. કદાચ ખૂબ કામના થાકને લીધે પણ હોય. મને લાગે છે કે કદાચ હું ‘સંસ્કૃતિ’નું તંત્રીપણું થોડા વખત માટે પડવું પણ મૂકું.” અશોકથી હૃદયના વિચારો બોલાઈ ગયા.

રાજેનઆણુ તથા કુસુમની આંખો એક ક્ષણભર વાતો કરી રહી.

“અશોકભાઈ, મારા તો આ તમારા સાથેનો પહેલો પરિચય છે પણ મને તમારી શક્તિ માટે સૌથી વધારે માન છે. એ તો કુસુમને પૂછશો તોયે ખચર પડશે. હું એમ નથી ઇચ્છતો કે તમે ‘સંસ્કૃતિ’ છોડી દો પણ જો કદાચ તમે કરી મુશીબતમાં આવો કે કદી પણ

જો કંઈ જરૂરત હોય તો તમે મારી પાસે જરૂર આવજો.” રાજેન-બાણુના શબ્દો અશોકના હૃદયને અસર કરી રહ્યા. વેમની નિખાલસતા અશોકને સ્પર્શી રહી.

“મારા જેવા સામાન્ય માણુસ માટે તમારી લાગણી એ તો તમારી હૃદયની ભલામી છે. જો કદી મને જરૂર પડશે તો હું તમારા તરફ જ નોંધશ.” તે સહજતાથી બોલ્યો.

કુસુમે ફરીથી રાજેનબાણુ તરફ જોયું અને બોલી, “તમે રાજેનબાણુને તમારા મોટાભાઈજ સમજો. એમને તમને કોઈ પણ રીતે મદદ કરવાનું જરૂર ગમશે.”

રાજેનબાણુ પણ બોલ્યા, “હવે એ જ્યાં દબાવે, પરંતુ કદી પણ જો તમારે મારી મદદની જરૂર હોય તો ખાત્રી રાખજો કે તમને હું અંધી રીતે મદદ કરીશ.”

“એ તમારી ભલામી છે.” અશોકના અવાજમાં કૃતજ્ઞતા હતી.

તેને આ લોકો સાથેની આટલી ટુંકી વાતચિતમાં પણ એક જાતની અંતરપટ વિનાની શુદ્ધતા જણાઈ હતી. આ લોકો જે બોલતાં તે ખુલ્લુંજ બોલતાં. તેમાંથી એ અર્થ કદી નીકળેજ નહિ. અધાં એમજ જીવનમાં સીધું વર્તન રાખતાં હતા તો ?

તેવામાં બહાર શોભનકાકાની ધમાલ સંભળાઈ. “ઓ રામચરણ! ચાલ જલદી ચા લઈ આવ! હાફ છી:. અરે આતે કંઈ મોકું કરે છે ! રાજેનબાણુ જેવા માણુસની મિનિટનીયે કિંમત હોય છે એ તું સમજે છે ?” શોભનકાકાનો લાક્ષણિક ધાટો બહારથીયે ચોખ્ખો સંભળાતો.

અશોકના મોં પર સ્મિત નરી આવ્યું.

*

*

*

*

૧૩

આ નંદ જયોં એ કલાક તો જલદીથી પસાર થઈ ગયો. એ આનંદ પછી પાછું મનોમન્યન, દુઃખ અને અકળામણુ-અને એ બધું એક સ્ત્રીને ખાતર! અશોક જેવો માણસ એક સ્ત્રીને ખાતર આટલું સહન કરે તે વિચાર સુદ્ધાં અશોકને હસાવી રહ્યો. ફરી અશોકની નજર પ્રેરણાના ઢેગલ તરફ ગઈ અને તેના મોં પરની વિવાદની છાયા ધેરી ગઈ.

તે ઉઠ્યો અને બારી પરનો સુંદર ભરત વાળો ખલ પડેલો હટાવીને બહાર નજર ફેંકી રહ્યો. તેણે દૂરથી પ્રેરણાની મોટરને આવતી જોઈ પડેલો પાછો હટાવી દીધો અને ખુરશી પર જઈ બેસી ગયો.

થોડીવાર બાદ પ્રેરણા તથા રોહિત એ ઓરડામાં આવ્યાં. એક ક્ષણમાં અશોકે પોતાના હરીફને માગી લીધો. તે ભુરા ગરમ સૂટમાં સજ્જ થયેલો દેખાવડો યુવાન હતો. લગભગ અશોક જેટલીજ ઉંમરનો હતો. સોનેરી ફેમનાં કોઈ વિચિત્ર રીતે કાપેલા કામવાળાં ચરમા પાછળથી તગતગતી તેની આંખોમાં તેજ પણ હતું; શુદ્ધિમત્તા પણ જણાઈ આવતી હતી. તથા એ જ્યાં ઉપરાંત તેનો સામાન્ય દેખાવ પણ તે પેસાદાર હતો એ તો બનાવીજ આપતો હતો.

“હરહો અશોક, તમે તો એક દિવસમાં ખૂબ નંખાઈ ગયા જાણ્યો છો !” પ્રેરણા મસ્કરી કરતાં બોલી.

અશોકને પ્રેરણાના શબ્દો ગમ્યા પણ પાછળનું છીછરું હાસ્ય ખૂંચ્યું.

“નહિરે ! મને શું થવાનું હતું !” તે મોં પર ભાવ દેખાવા દીધા વિના બોલ્યો, “આ રોહિતભાઈ, ખરું ?”

“રાઈટ,” રોહિત આગળ આવ્યો, “હું તમને મળીને બહોળું મુશ થયો છું.” તે અંગ્રેજને પણ સરમાવે તેવા શુદ્ધ ઉચ્ચારવાળા અંગ્રેજીમાં બોલ્યો.

“જો હો હો ! તમે લોકો સમજો છો શું ?” પ્રેરણા ગુસ્સે થવાનો ડાળ કરતાં બોલી, “મેં ઓળખાણ કરાવ્યા વિનાજ અને વાતો કરવા મંડી ગયા એને હું ગુન્હો ગણું છું.”

“તો હું તો ગુન્હાની સજા સહન કરવા તૈયાર છું !” રોહિત હસીને બોલ્યો.

અશોકે પુનરુક્તિ ન કરવા ખાતર મૌન સેવ્યું.

“બોલો અશોક શી સજા ફરમાવું ?” પ્રેરણાએ અશોકને પૂછ્યું.

“સજા ફરમાવવાનું કામ ગુન્હેગારને સોંપાય ?”

“આપણે ત્યાં તો સોસિયાલીઝમ છે માટે ખુદ થાય.” રોહિત વચ્ચેથી જવાબ દીધો.

“બોલો, અશોક.”

“જોમ કરો, અમને અનેને સજા નરીકે અદેક ચાનો કપ આપો.”

“સ્વાર્થી !” કહી પ્રેરણાએ ચા લાવવા માટે રામચરણને કહ્યું.

ચા આવ્યા બાદ બધાં આરામથી બેઠાં. અને જતજતની વાતો ઉભળી. અશોકને લાગ્યું કે રોહિત સરસ વાતો કરી શકતો હતો. બધાંને હસાવી પાડ્યા હોય તો રોહિતનુંજ કામ. અને પ્રેરણા પર એ ખુદ અમર કરતું હતું તે પણ અશોક જોઈ શકતો હતો.

પરંતુ તેને માટે બીજો રસ્તો ન હતો. તે વાતો સાંભળવામાં પોતાના કપની ચા પીવાનું ભૂલી ગયો.

“મી. અશોક, તમે ‘સંસ્કૃતિ’ માટે ધાણું ક્યું છે. પરંતુ હજી તેમાં ધાણું ફેરફારો આવશ્યક છે.”

“કઈ જાતના ?”

“તમે એક તો પેપરને સોસિયાલિસ્ટ પાર્ટીનું પેપર બનાવો તો અપતી વધશે. બીજું દરેક સમાચાર પણ સરસ લાગે તેવા બનાવવા થોડી ઘણી સત્ય સાથે કટપનાશકિત પણ બેળવો એટલે એવું સરસ લાગશે !”

“અશોક, એ સરસ જરૂર લાગે !” પ્રેરણા પણ બોલી ઊઠી.

“સરસ તો જરૂર લાગે. પરંતુ કોઈપણ પક્ષ લેવો તે આપણા પત્રની પદ્ધતિ વિરૂદ્ધ છે. માટે એને સોસિયાલિસ્ટ પાર્ટી પત્ર કેમ બનાવું ? ‘સંસ્કૃતિ’ તટસ્થ, નિષ્પક્ષપાતી પત્ર છે. વળી અમે સત્યમાં કટપનાશકિત કદી ઉમેરવું પસંદ નથી કરતા.” અશોકે વાંધો બતાવ્યો.

“અરે પણ તમે વિચાર તો કરો. સમાજવાદ દેશભરના કટલાણ માટે છે. સમાજવાદ એવો વાદ છે કે જ્યાં માણસને માનવી તરીકે ગણી તેના હક્કો આપવામાં આવે છે, જેમાં જીવનનાં મુશ્કેલીકર્તા રૂપિયા, આના, પાછમાં નહિ પરંતુ નક્કર કાર્યમાં થાય છે, જ્યાં જીવનમાંયે સુંદરતા ઊતરી શકે છે અને સારો સંસાર કામ્યમય બનાવી શકાય છે.” શક્તિની બાપામાં કાવ્ય ઊતરતું જણાયું.

પ્રેરણાને એ બાપામાં કવ્યતા બાસી. તેને સમાજવાદ, દેશ, શહીદી વગેરે બધું ગમ્યું. વાસ્તવિકતાની દ્રઢ ધરેથી કંટાળેલા મગજને નવો ચીસો મળ્યો.

“અશોક શક્તિ સાચું કહે છે. આપણે આપણા પત્રની પદ્ધતિ ફેરવવીજ જોઈએ.” પ્રેરણા પણ નિર્ણયાત્મક સ્વરે બોલી.

“હવે એ તો જોઈશું.” કહી અશોકે વાત ઉઠાવી. “પણ.....”

પ્રેરણાને અશોકનું આ જકડીપાણું જરાય ન ગમ્યું. તે છેવટે

નોકર હતો. તેને પત્ની પ્રણાલિ નક્કી કરવાનો અધિકાર ન હતો. છતાં તે ઘૂંટડો તે વખતે ગળી ગઈ.

“પણ.....શું ?” તે બોલી.

“રાજેનબાણુ તથા કુસુમબહેન આવ્યાં હતાં. અને કુસુમબહેનને આજથી નોકરીમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યાં છે.”

“કેમ ? શા માટે ?” પ્રેરણા ન સમજી શકી.

“આ વાંચો.” કહી અશોકે ‘સંસ્કાર’ની નવકલ પ્રેરણાના હાથમાં આપી. “રાજેનબાણુ પોતે એક કલાક પહેલાં અહીં આવ્યા હતા. તેમને ના કેમ પડાય ?”

વાંચતાં વાંચતાં પ્રેરણાના હોઠ હસી રહ્યા. “સારું થયું.” તે બોલી, “રાજેનબાણુને હું ન મળી શકી તે ઠીક ન થયું ગણાય.”

અશોક મૌન રહેવાને બદલે બોલ્યો, “તમેજ એમનાં નક્કી થયેલ લગ્ન વિષે ‘સંસ્કૃતિ’ માટે એકાદ પેરેઆફ તૈયાર કરી દોને.”

“અત્યારે હું ક્યાં તૈયાર કરું ? પણ હા.....” તે વિચારતાં બોલી, “રોહિત તમેજ જોના પર કશું લખી દોને ! તમે ખુબજ સારું લખી શકો છો.”

અશોકે પ્રેરણાનો રોહિત માટેનો પક્ષપાત મનમાંજ નોંધ્યો.

રોહિત તો તુરંતજ પ્રેરણાના ટેબલ પર ગયો. એક કારો કાગળ લઈ લખાણુ ટાઈપ કરવા લાગ્યો.

પ્રેરણા તથા અશોક બન્ને એટલો વખત શાંત બેસી રહ્યાં-ઉત્સુકતાથી.

“બુઝો આ જરૂર ચાલશે.” કહી તેણે ટાઈપ કરેલો કાગળ પ્રેરણાના હાથમાં આપ્યો.

પ્રેરણા વાંચવા લાગી, “‘સંસ્કાર’ પત્રના તંત્રી શ્રી રાજેનબાણુના કું કુસુમબહેનના થવાના વિવાહની નોંધ લેતાં અમને હર્ષ થાય છે. છતાં અમને એ જરૂર ખૂંચે છે કે રાજેનબાણુ જેવા પાકી વયના માણસ શા માટે હવે લગ્ન કરે છે ? પોતાનાજ પત્ની

આર્ટિસ્ટ જોડે લગ્ન કરવું તે યોગ્ય ગણાય ખરું ? રાજેનગાણુ જેવા પ્રતિષ્ઠિત માણસને આ યોગ્ય હોય ખરું ? રાજેનગાણુ આનો જવાબ આપશે ?”

“કેમ સરસ છે ને ! અને તેથી ‘સંસ્કાર’ પત્રની આખર ઓછી થશે અને પરિણામે આપણા પત્રને ફાયદો થશે અમારે ઇન્કેન્ડમાં તો આવા સ્ટંટથીજ છાપાં પ્રખ્યાત થઈ જાય !” રાહિત ઉત્સાહથી બોલ્યેજ ગયો.

પ્રેરણા કશું ન બોલી જો જોઈ અશોક બોલ્યો, “રાહિતભાઈ, ખોટું ન લગાડશો. કુસુમબહેન તથા રાજેનગાણુ બન્ને જોડે મારો પરિચય સારો છે. તેમને બોગે-નેમની પ્રતિષ્ઠાને બોગે-આપણે કશું કરવું યોગ્ય નથી.”

કાણુગણે કેમ પણ પ્રેરણાને અશોકનો ‘કુસુમબહેન જોડે પરિચય સારો છે’ તે ખુન્ધું. તેનું આક્ષીય મગજ ગુસ્સાથી ઉભરાઈ ગયું.

“પરંતુ પત્રકારિત્વમાં સિદ્ધાંતને ખાતર પણ અંગત લાગણીઓ ન લાવી શકાય.” રાહિતે અશોકનો વિરોધ કર્યો.

“જરૂર. પરંતુ આમાં તો એ પત્રો વચ્ચે નકામો ઝખડો ઊભો કરવા સિવાય કશો ફાયદો મને જણાતો નથી. અને કુસુમબહેનને પણ કેવું ખોટું લાગશે ! છતાં તમારી મરજી હોય તો હું ના નથી પાડતો.” અશોક કદી કોઈને ફલીત્તમાં હરાવવાની ઇચ્છાજ ન કરતો. ફલીત્ત ઉપરિચિત થાય ત્યારે એ હમેશાં નમતુંજ મૂકતો.

“બસે છપાય.” પ્રેરણા મનમાં અશોક પર કુસુમબહેનના પક્ષપાત બદલ વેર વાળવા માગતી હતી.

અશોક લાંબા વખત યુગ્મી પ્રેરણા સામે જોઈ રહ્યો. પરંતુ પ્રેરણાની આંખો કંડી તથા સ્થિરજ રહી. તે હારીને બોલ્યો, “એલરાઈટ, પ્રેસમાં મોકલી દેશું.” તેણે સડી કરીને કાગળ ખીજ દિવસની મેટરમાં ફાઇલ કર્યો.

“અને અશોક, તમે હજુ જરા જુના વિચારના છો. આમજ

વધવા માટે આવાજ માર્ગ લેવાય. ” રોહિત પોતાનું ડહાપણ બતાવવા લાગ્યો, “ તમે જોજોને કે કાલે ‘ સંસ્કૃતિ ’ ની નકલો ચપોચપ ઉપડી જશે. ! ”

“ જરૂર. ” અશોક બોલ્યો, “ પરંતુ પરિણામે ‘ સંસ્કૃતિ ’ એક સહર આગરૂદાર પત્રમાંથી કત્રંક શોધનાર હલકા પત્રની તુલનામાં ઉતરી પડશે જેથી પરિણામે નુકશાનજ છે. ”

“ તમે જુઓ તો ખરા કે મારી ગચ્ચત્રી ખોટી પડે છે કે તમારી. ” રોહિત હસીને બોલ્યો.

“ અને કુસુમખંડેનને ખોટું લાગે તોયે શું ? અહીં આપણું માણસોને ખોટું ન લાગે તે આપણે વિચારવાનું હોય. ” પ્રેરણા વ્યંગમાં બોલી.

અશોક અંગ્રજ ધૈર્યથી તે અપમાનનો ઘુટડો ગળી ગયો. તે બોલ્યો ત્યારે તેનો સહજ રીતે સૌમ્ય મધુર અવાજ જરા વચારે મધુર હતો, “ તમને ખોટું લાગ્યું પ્રેરણા બેન ? ”

“ મને શું ખોટું લાગે ? ” તે કડવા અવાજે બોલી.

“ જરૂર તમે મારા પર ગુસ્સે તો થયાં છો. ” તે વિચારતાં બોલ્યો, “ મારાથી બૂલ્લચીયે જે કુસુમખંડેન તરફ પક્ષપાત બતાવાયો હોય તો એ એક આપણા પત્રમાં કામ કરતાં બંડેન હતાં તેથી. - બાકી મારે શી નિરખન ? ”

પ્રેરણાના મોં પર ધીમે ધીમે જીનનું હાસ્ય આગ્યું. તેને લાગ્યું કે અશોકને પોતે નોકર છે તે યાદ અપાયું તે કીકજ થયું.

“ ત્યારે અશોક, તમે તે કરી નાખજો. ” પ્રેરણા ઊકતાં બોલી, “ હું રોહિતને પ્રેસ બતાવીને પછી જાણશ. ”

“ સાહેબજી મીં. અશોક. ” રોહિતે હસીને વહને અશોક સાથે હસ્તધૂતન કરવા હાથ લાંબો કર્યો.

“ સમજેયજી. ” અશોકે તેનો હાથ નિર્જેપનાથી લીધો. અને ક્ષણભર બંનેની આંખો એક બીજાને માખી રડી-એકની વિજેનાના

અર્થથી; ખીજની ધવાયેલા સ્વમાનથી.

“ સાહેબજી. ”

અને ખારણું તેઓની પાછળ અવાજ વિના ખમ થયું.

અશોકના હૃદય પર જળપર ધણો અથડાયા હોય તેવો આઘાત થયો. તેણે જીવનમાં ધણાથે દુઃખો સહન કર્યા હતાં. પરંતુ પોતાના જીવન-જેમને તે પોતાના મિત્રો માનતો તેવાજ-માણસોને હાથે અપમાન સહન કરવાનો આ પ્રથમજ સમય હતો. અને તે મનને ખમે તેમ મનાવવા મથ્યો. પરંતુ એ અપમાન અપમાનજ રહ્યું.

તે ઉભો થયો. અને તેની નજર ટેમ્પલ પરના કુલાવર પોટમાં ત્રણ દિવસથી ચીમળાયેલાં ગુલાબો ઉપર પડી. રાજા પ્રેરણાજ તાજાં ગુલાબો મૂકતી. હવે તેને એ કરવાનો વખત ન હતો.

અશોક સમજી શક્યો કે ગુલાબોની માફક એ પણ તુચ્છ-કારાતો હતો.

તેણે દુઃખના માર્યા જ્ઞાંયો શ્વાસ લીધો. નિસાસાજ કહી શકાય.

તેણે ચીમળાયેલાં ગુલાબો પાડેો હટાવી ચલાર ફેંકી દીધાં. હવામાં ફરફર ઉડતી જતી પાંખડીઓ. તરફ તે વિવેચકની માફક જોઇ રહ્યો. અધી પાંખડીઓ ઝેર જેનીન પર પડી ગઇ. અધું તેની આંખ સ્થિરતાથી જોઇજ રહી.

હજારો વિચારો તેના મગજમાં આવતા હતા. આખા પત્રની પ્રણાલિકા યદ્વાદ જશે. આવતી કાલેજ રાજેનયાણુ તથા કુસુમને કેવો સખત આઘાત થશે. તેમના વિષે આવું સખત લખાણુ-આવું કડવાશબ્દયું લખાણુ-અશોકનાજ તંત્રીપણા નીચે લખાય તે કેટલું ખરાબ ! અને એજ રાજેનયાણુ એ ત્રણ કલાક પહેલાં તેને એક નાના બાઇ માફક કહી રહ્યા હતા, “કદી મારી જરૂરત પડે તો મારી પાસેજ આવજો.” આટલી બલાઈનેા યદ્વાદો આવું કડવું લખાણુ લખીને આથે તેટલી નિષ્કૃરતા અશોકમાં ન હતી.

અસે તોફરી જાય.

પરંતુ અશોકના તંત્રીપણા હેઠળ એવું ગંદું લખાણ નજી જાય. અને પ્રેરણાને શું લાગશે ? તે ઘડીભર થયો. ગમે તે લાગે. તે પણ જરૂર સમજી શકશે કે આવા મહાન માણસ માટે એવું ગંદું લખાણ નજી લખાય ! એ વાતથી પત્રની આખર ઘટે.

અને ન સમજે તો ? જો ન સમજે તો અશોકને કાઢી મૂકશે. એજ ને ?

પણ આમાંથી છુટા થવું તેજ સાઈ હતું. રોજ રાહિત અને પ્રેરણાને જોવાં ને સહન કરવું; દેખવું અને દાઝવું તે કરતાં તો આમાંથી સ્નાતન મુક્તિ શી ખોટી ? શા માટે હૃદય પર સદૈવ ખોળે ઉપાડીને સહન કરવું ? અરે સહન તો કદાચ કરી શકાય પરંતુ સારા માણસો પર કટાક્ષો કરવાનું અશોક શીખ્યોજ નહોતો. બધું અશોક સહન કરે, પરંતુ અશોકને સ્વમાન અને કીર્તિ પ્રાણીયે વહાલાં હતાં.

અશોકે દેખણ પર જઈને કાષ્ઠમાંથી રાહિતે ટાંપ કરેલું લખાણ કાઢ્યું. ઘડીભર નિરસ્કારથી તે એ લખાણ તરફ જોઈ રહ્યો.

એક આવેશમય ધૂનરી અને એ કાગળના ટૂકડેટૂકડા બારી બહાર ફેંકાયા.

અશોકે પેન લીધી અને રાજેનખાણ તથા કુસુમને અગ્નિનંદનું સુંદર લખાણ લખી નાખ્યું તથા નીચે કંપોઝમાં મોકલી દીધું.

તેને લાગ્યું તેની છાતીનો ખોળે હવે હળવો થશે.

તેણે હારજીવનો છેલ્લો પાસો ફેંકી દીધો હતો. તેણે “સંસ્કૃતિ” માં રહેવું કે નહિ તે બધું એ લખાણ જપાતાં આપમેળેજ નક્કી થઈ જશે.

અને ગડમથલ કરતાં હૃદયે તે બહાર નીકળ્યો. પણ એ ગડમથલ અગાઉના જેવી ન હતી. આ મૂંઝવણમાં અશોક ગભરાતો ન હતો. તેને પોતે સાચું કર્યું છે તેવી ખાત્રી હતી.

તે સત્ય અને મૈત્રીને ખાતર ગમે તે પરિણામ આમંત્રવા તૈયાર હતો.

૧૪

અગ્રોદને તે દિવસે સાંજ ક્યાં ગાળવી તેજ પ્રશ્ન હતો. તે અનિશ્ચિત રીતે શહેરમાં ચાલ્યો. તેને તો ગમે ત્યાં રખડીને પછી ઘરે જવું હતું. આજે લાંબા વખતથી ધીખનું તેનું મગજ આંધી શાંતિ અનુભવી રહ્યું હતું.

રતનપોળની ગીરદીમાંથી આગળ ચાલતાં તે કૃષ્ણ ધીમ્બર પાસે આવ્યો. સારી ફિઝમ ચાલતી હતી એને થયું કે વખત ગાળવા માટે એ માર્ગ સારો હતો. તે પાસે ફી પાસ હોવા છતાં ટિકિટ ખરીદીને અંદર ગયો.

રાત તો લગભગ પડી ગઈ હતી. પહેલો ખેત છૂટી ગયો હતો. અગ્રોદે જઈને સારી જગા પસંદ કરી લીધી. તથા લેમન મંગાવી આરામથી પીતો પીતો બેઠો.

એજ વખતે રાજેનખાણુ તથા કુસુમ પણ અંદર આવ્યાં. બાદકનીના બધા પ્રેક્ષકોની આંખો એ બે જણા તરફ મંડાઈ રહી. અગ્રોદ રાજેનખાણુના વ્યક્તિત્વની મનમાં પ્રશંસા કરી રહ્યો.

રાજેનખાણુની નજર અગ્રોદ પર પડી. અને તેમણે કુસુમને કહ્યું, “ અગ્રોદ પેલી બાલુ પર બેઠેલ છે. ”

“ તો ચાલો ત્યાંજ બેસીએ. ”

અને બન્ને અગ્રોદ તરફ ગયાં. બધા પ્રેક્ષકોની નજર એ મુલાકાત તરફ ફરી. બધાને થયું કે એ સાદો એકલવાયો યુવાન કાળ

છે કે જેને મળવા તથા જેની નજીક ખેસવા રાજેનબાણુ પોતે સામેથી જાય.

અશોક તેમને જોતાંજ આશ્ચર્યથી ઊભો થઈ ગયો. ખરું જોતાં તે એમના અન્નેનાજ વિચાર કરતો હતો.

“હટલો.” તે બોલ્યો.

“અચાનક બેગાં થઈ ગયાં ખરુંને, અશોકભાઈ ? પરંતુ આજ તમે ક્યાંથી નીકળી આવ્યા ? ” કુસુમે પૂછ્યું.

“જરા કંટાળો આવતો હતો એટલે અહીં આવ્યો.”

રાજેનબાણુએ અશોકની બાબુની ખુરસી કુસુમ માટે રમાલથી ખંખેરી અને તે બેઠી. રાજેનબાણુએ એક છોકરાને બોલાવી ચાનો ઓર્ડર આપ્યો.

પછી બધાં વાને વળગ્યાં.

“મળી ગયા તે સાડું થયું. કેમકે નહિતર હું તમને મળવા કાલે આવવાની હતી.”

“કેમ ? ”

“કાલે અમે જમણુ ગોકળ્યું છે. એમાં ‘સંસ્કૃતિ’ના તંત્રી હાજર ન રહે એ ન ચાલે.” રાજેનબાણુએ રજાટ કર્યો.

“તો મને બોલાવવામાં બૂલ કરશો. કાલની કાલે ખાતર છે ! કાલે હું તંત્રી હોઉં કે ન હોઉં.” તેનાથી બોલાઈ ગયું.

“કેમ, કશું થયું છે ? ” કુસુમ સચિંતપણે બોલી.

“નહિ રે, થાય શું. આ તો સહેજ...” અશોકે વાત ઊઘાડી.

“અમે તેમ હોય. હું તો એ કહેવા માગતો હતો કે અમારું કાલનું જમણુ તમારા વિના નહિ ચાલે. ” ‘સંસ્કૃતિ’ ના તંત્રી અમે તે હોય તેની મને પરવા નથી.” રાજેનબાણુ બોલ્યા.

“ઓહ રાઈટ, તો હું આવીશ. ક્યારે ? ”

“સાંજના સાત.”

“જરૂર આવીશ. કુસુમ બહેન, અમે તે થયું દશે તોયે આવીશ.”

ફરીથી તેનાથી તેની ચિંતા બોલાઇ ગઇ.

“ખરેખર અશોકબાઇ, કંઈક જરૂર થયું છે ! તમે કહો તો !”

“નહિ. ખરેખર કંશું મહત્વનું થયું નથી.”

“તો આમ કેમ બોલો છો ?”

“કાણુ જાણે કેમ. બોલાઇ જાય છે. ખરેખર પડતી નથી કે
કું આવો બેઠરકાર કેમ બનતો જાઉં છું.” તે ગંભીરતાથી બોલ્યો.

રાજેન્યાણુએ અશોકના ખભા પર હાથ મૂક્યો. અને બોલ્યા,
“અશોક, મારા સામું જુઓ.”

અશોક હસ્યો ને તેના સામું જોયું.

“અશોક, બોલો કે ન બોલો કંઈક જરૂર થયું છે. ખેર, તમારે
ન કહેવું હોય તો કંઈ નહિ. પણ મારા શબ્દો તો યાદ છે ને ?”

“ક્યા ?”

“કે જો કદી પણ તમારે કશી મુશીબત હોય તો તમારે મને
તમારો મોટો બાઇ માની મારી પાસે દોડ્યા આવવું. જુલો તો નથી
ગયાને ?”

અશોકે માથું ધુણાવ્યું.

“તો યાદ રાખજો. જરૂર પડ્યે આવશોને ?”

“જરૂર. અને કાલેજ જમવા તો આવવાનો છુંજ !” અને
તે હસ્યો.

અંદર ચાલતી રેકર્ડનું સંગીત બંધ થયું, બત્તીઓ ગૂલ થઈ
: ગઈ. અને ફિઝમ શરૂ થઈ.

* * * *

બીજો દિવસે અશોકે નાહી પરવારીને ચા પીધી. તેને લાગ્યું
કે પ્રેરણાને ત્યાં જમવા જવું યોગ્ય ન ગણાય; પ્રેરણા પૂછશે તો
ગમે તે જવાબ આપી દેવાશે. એમ ધારી તે લગભગ સાડા નવ
થયા બાદ વીંશી તરફ ગયો.

જમ્યા બાદ ઓફિસે આવ્યો ત્યાં પ્રેરણા તો આગળથી આવી

ગઈ હતી. તે સીધો પોતાના ટેબલ પર ગયો અને તાજે 'સંસ્કૃતિ'નો અંક જોયો. તેમાં પોતાનું રાજ્યેન્યાય તથા કુસુમ પરનું લખાણ પણ જોયું. અને સારું કામ કર્યાના આનંદમાં તેણે ધીમે શ્વાસ મૂક્યો.

“કેમ અશોક !” પ્રેરણા અંદર આવતાં બોલી.

“બોલો.” અશોક જવાબ ન મૂકતાં જો યાદ આવ્યું તે બોલ્યો.

પ્રેરણા હસી પડી, “શું બોલું ?”

“ફાંચ તે.” અશોક પણ હસીને બોલ્યો.

“બોલવા કરતાં કામ કરવું વધારે સારું છે.” કહી પ્રેરણા પોતાના ટેબલ તરફ ગઈ.

અશોક પ્રેરણાના ટેબલ તરફ નજર રાખ્યો. તેના ટેબલ પર નવી ફોટોકેમ પર નજર પડતાં તે ચમક્યો. એજ ચશ્માં. એજ મોં, પ્રેરણા રાહિતનો ફોટો રાખતાં પણ શાખી ગઈ ત્યારે ! જ્યાં કદાચ અશોકનો ફોટો હત ! પણ એ ગઈ ગુજરી ક્યાં વિચારતી ? તેણે જોયું કે હરીફાઈમાં પોતે હાર્યો હતો. તો શા માટે નાહક વલખાં મારવાં ? તેના કરતાં તો ખસીને માર્ગ કરી દેવામાંજ ઉમદાપણું હતું.

પરંતુ પ્રેરણા હજી પેલા લખાણ વિષે કશું કેમ નહિ બોલતી હોય ? અશોક સમજી ગયો કે તેણે હજી એ લખાણ વાંચ્યુંજ નહિ હોય. અશોક શાંતિથી એ બોંબ ફૂટવાની રાહ જોતો પોતાના કામમાં મૂકાયો. જ્યાં સુધી તે જીતવા માટે તત્ત્વસતો હતો ત્યાં સુધી આ જીતની રાહ જોવાની રીત તેને દુઃખ દેતી. પરંતુ જીતને દૂર ફેંકી દઈને તે હારને આમંત્રણો હતો ત્યારે તેને સાગ્યું કે કંઈક શાંતિ તેને મળે છે.

અશોકના ટેબલ પર ટેલીફોનની ઘંટડી વાગી. “હલો !” અશોકનો સૌમ્ય શાંત અવાજ ગાજી રહ્યો. પ્રેરણાની આંખો પણ

તે તરફ ગઇ.

“પ્રેરણાએન, તમને ખોજાવે છે !” તે બોલ્યો.

પ્રેરણાએ આવીને ટેલીફોન લીધો, “ હલ્લો ! હં ? આવો છો ? બોલારાઈટ.....હું હમણાંજ વાંચી બેઠો છું..... જરૂર આવો.....એ નજ અધારી લેવાય.”

પ્રેરણાએ ટેલીફોન મૂક્યો તેના સપાટ કપાળમાં વિચારશીલતા તથા ક્રોધની કરચલીઓ પડી. તેણે અશોક સામે તીવ્ર નજર ફેંકી. એ નજરમાં અણગમો, તિરસ્કાર તથા ક્રોધ આવિષ્કૃત થતા હતા.

“અશોક, તમે શહિદે લખેલું મેટર ફેરવ્યું હતું ? ” તે તીખા અવાજે બોલી.

અશોકે પેન નીચે મૂકી અને ઘડીભર પ્રેરણા સામે શાંતિથી નેત્ર રાખી.

“હા.” તે શાંતિથી બોલ્યો.

“શા માટે ? ”

“કમકે મને લાગ્યું કે તે જાપવામાં ‘સંસ્કૃતિ’ કે ‘સંસ્કૃતિ’ના તંત્રીની આખરે વધે તેવું ન હતું. ”

“ તો તમને તેજ વખતે ના પાડનાં શું થતું હતું ? ”

“ મેં તેજ વખતે વિશેષ તો કરેલો..... ”

“ અને છેવટે હા પાડી પાડેલી. ખરેખર ? ” તે કટાક્ષમાં બોલી.

“ હા. પરંતુ પાછળથી વિચાર કરતાં જ મારામાં કે એ કાબાબુ જાપવું તે અયોગ્ય કામ હતું તેથી ન છુટકે રદ કર્યું. ”

“ પાછું તો તે તમને ત્યાંજ અમને કહેનાં શું થતું હતું ? ”

“ એ વખતે તુરત વિશેષ ટકાવવાને બદલે વાત અટકાવવા-માંની મારી બૂઝ કબૂજ કરું છું. મારે ખરી રીતે તેજ વખતે મક્કમ ના પાડવી નેહતી હતી. ”

“ તો ? ”

“ પાછું એક બૂઝ કરી એટલે બીજી બૂઝ કરવીજ નેહતી

એવો અર્થ નથી થતો. તેથી મેં કરેલી ભૂલ સુધારી. ”

“કે કરેલી ભૂલને બદલે કાંઈ સારા માણસનું અપમાન કરીને તમે ભૂલને ખેવડાવી. ” શેહિતે અંદર આવતાં જણાવ્યું.

શેહિતના મોં પર ગુસ્સો ચોખ્ખો દેખાઈ આવતો હતો. ઝપાટાપથ દોડાવેલી મોટરનાં ચિન્ડો પાણી જણાતાં હતાં. તેના વાળ પર આછી ધુળ ચરેલી જણાતી હતી.

કદી કાંઈ સામે ગુસ્સે થઈને બોલવું એ તો અશોક માટે અશક્ય હતું. તે બોલ્યો, “ શેહિતભાઈ, તમારું અપમાન કરવાતો મારો જરાપણુ ઇરાદો ન હતો. પાછળથી વિચારતાં મને એ જાણવું થયું ન ગણાયું તેથી કાઢી નાખ્યું. અને છતાં જો અપમાન તમે ગણના હો તો હું મારી માગું છું. ” અશોક નરમાશથી બોલ્યો.

તેની એ નરમાશની તદ્દન અવગણના કરતો શેહિત બોલ્યો, “ તમે જે ક્યું તે નીચતાજ ગણાય મી. અશોક. અમારે ઈન્સેન્ડમાં કાદાપણુ ગ્રહસ્થ આવી રીતે વિશ્વાસઘાત નજ કરે. ”

“ પણ એમાં વિશ્વાસઘાત કેંજ ક્યાં ? મને મારા મન પ્રમાણે લાગ્યું કે તે જપાવું ન જોઈએ. ” અશોક ગચ્ચાવ કર્યો.

“ પણ તમને ખબર છે ને કે મારે પણ પેતાનો સ્વતંત્ર મન છે ? અને તમને એ પણ ખબર છે ને કે આ પત્રની માલિક હું છું, તમે નહિ ! ” પ્રેરણા તીખા અવાજે બોલી.

અશોક અપમાનતો ઘૂંટડો ગળી ગયો. “પ્રેરણાબેન, તમારી વાત કબૂલ. પરંતુ જ્યાં સુધી મને તંત્રી તરીકે રાખો ત્યાં સુધી તો મારા મન પ્રમાણેજ પત્ર ચાલવું જોઈએ એ તમે કેમ બૂલો છો ?”

પ્રેરણા તેની ફલીક વજીર પિનાતી ગળીને તુચ્છકારથી હસતાં બોલી, “ પણ અહીં તો મારા કહેવા પ્રમાણેજ ચાલવું જોઈશે. ”

“ મને લાગે છે કે તમે મને રાજીનામું આપવાનુંજ સૂચન કરો છો. બોલ રાઈટ, હું રાજીનામું આપું છું. ” અશોક વિષાદથી ઘેરા તથા સૌમ્ય અવાજે બોલ્યો. “ હવે સમજ્યા. તમે કાલે

તે જોતાજો ક્યોં ત્યારથીજ રાજનામાની તૈયારી રાખવી જોઈતી હતી.” રોહિતે જળતામાં ઘી હોમ્યું, “ તમે અત્યારથીજ છુટા છો.”

અશોક પ્રેરણા સામે ગમગીની બરી આંખે જોયું. પરંતુ તેની આંખમાંથી ઠંડા નિરસ્કાર સિવાય કશું તેને મળ્યું નહિ.

“ ઓલ રાઈટ, ત્યારે, ” અશોક કોટ પહેરતાં બોલ્યો, “મારા નસીબમાં તંત્રી પદ ન માંડ્યું હોય તો વળગવામાં કશો અર્થ નથી.”

તે પ્રેરણા તરફ ફરીને બોલ્યો, “ પ્રેરણાબેન, હું તમારો આભાર તો કદી બૂલી શકું તેમ નથી. તમેજ મને ‘સંસ્કૃતિ’ નો તંત્રી બનાવ્યો હતો. મને જે કંઈ ખ્યાત મળી છે તે તમારે લીધેજ છે. તમારો હું હંમેશને માટે ઋણી રહીશ. અને મેં મારી નોકરી હંમેશાં વફાદારીથીજ કરી છે. ”

તેનો ઘેરો, મીડો અવાજ આખા વાતાવરણમાં ગાઢ ગમગીની ફેલાવી રહ્યો, “આપણે એક નજીવા કારણસર છુટાં પડીએ છીએ. તમેયે જ્યારે ડંડે મગજે વિચાર કરશો ત્યારે તમને જરૂર લાગશે કે મેં આ રાજનૈયાણીની બદનક્ષી કરતું લખાણ અટકાવ્યું તે યોગ્યજ ક્યું હતું. તે આપણા ‘સંસ્કૃતિ’ ની આગર તથા પ્રહર્યાધને યોગ્ય હતું. છતાં હું જનાં જતાં ફરી કહું છું કે મારાથી તમારા ઉપકારનો બદલો વાળી શકાયો નથી. અને જ્યારે કદી પણ મારા જેવું કામ પડે તો મને કહેશો તો હું ફરીશ—જેકે મારા જેવા મુક્તીસ માણસનું તમારે કામ પડે એજ અગત્ય છે. ” કહી તે દર્દીબધુ હસ્યો. “ હવે સમજ્યા ! રોહિત વચ્ચેથી બોલી ઉઠ્યો.

પ્રેરણાને દયા આવી. તે બોલી, “ હજુ જો તમને પસ્તાવો થતો હોય અને તમે નવી પ્રજાસિકા પ્રમાણે ચાલવા તૈયાર હો તો તમને રાખવા હું તૈયાર છું. ”

અશોકના મોં પર ઘેરું વિવાદમય હાસ્ય ફરતી ગયું. “ નહિ. મેં જે ક્યું તે તો સત્યજ ક્યું છે. અને તે બદલ હું પસ્તાતો પણ નથી. અને આટલાટલા વાદવિવાદ બાદ હું તંત્રી તરીકે ચાલુ

રહું તેમાં પણ અર્થ નથી માટે હું જઈં એજ યોગ્ય છે. ”

“ તો તમારી મરજી. ” પ્રેરણા ફેળીની શાંતિથી બોલી,

“ તમારે પૈસાની જરૂરત હોય તો હું આપું. ”

“આભાર.” તે બોલ્યો, “મારી પાસે પૂરતા પૈસા છે. અત્યાર સુધીમાં મેં કીક કીક અચાન્યું છે. વળી મારી જરૂરીયાતો પણ અહુજ થેડી હોય છે. તેથી હજીરકૃપાથી મારે કદી નંગી પડતીજ નથી. પરંતુ તમારું એ માયાળુપણું હું નહિ જુઝું. ”

“ કીક ત્યારે હવે આવજો. ” શહિતે કટાક્ષમય હાસ્ય સહિત ખારણું બોલ્યું—ખહાર જતા યુવન્યું તે પણ કહી શકાય.

“ સાહેબજી. ” અશોક આ અપમાન ગળી જતાં બેહોયે અને ગયો.

તેના ગયા બાદ શહિત હસી પડયો. “ કેવો મીઠો માણસ છે એ ! આટલાટલું અપમાન થાય તો બીજો માણસ તપી જાય. ”

તેને ક્યાંથી ખબર હોય કે જેને ઘરે રાટલો ખાધો હોય તે અપમાન કરે તોયે સામું અપમાન કરવા જેટલી નીચતા અશોકમાં સંભવેજ નહિ.

પ્રેરણા તો આટલી ઝડપથી જનતા જનાવોના પૂરમાં તણાઈ ગઈ હતી, તેને શાંતિથી વિચાર કરવાની ક્ષણ પણ મળી ન હતી. અને તેના મગજની રિથિતિ એ વખતે શાંત વિચાર કરી શકે તેવી હતીજ નહિ.

“ હું સમજી નથી શકતી, ” કહીને માથું દાબી બેસી ગઈ.

બે ત્રણ મૂક પળો સરકી ગઈ. શહિતે છેવટે પ્રેરણાને સાંત્વન આપવા કહ્યું. “ અશોક ગયા તો જોને ગયા ! તમારે શા માટે મઝાવું જોઈએ ? ”

પ્રેરણાએ ધીમે ધીમે માથું ઉઘ્યું ક્યું અને શહિત સામે બેધક દ્રષ્ટિપાત કરતાં બોલી, “ખરી વાત છે. પરંતુ મારે બધા વિષે શાંતિથી વિચાર કરવો છે. ત્યાં સુધી કામ શોભનકાકા માણે

નાખવું પડશે. ”

રેહિત તેના સામે આવીને ઉભો, “ ભુગો પ્રેરણા ! ” તે બોલ્યો, “ મારે લીધેજ આ પ્રસંગ ઉભો થયો છે તો તમે નવો તંત્રો ન શોધો ત્યાં સુધી હું કામ કરીશ. ”

“ પણ તમારી ઓફીસનું શું ? ”

“ત્યાં કામનું દયાલુ છેજ નહિ. તેથી ખન્ને કામ થઇ શકશે.”

પ્રેરણાનું મગજ કામ કરવું અટકી ગયું હતું. તે કશું વિચારવાની સક્તિજ ગુમાવી બેઠી હતી.

“ ઓલ રાઇટ. ” તેના અવાજમાં પહેલીજ વાર ગમગીની દેખાઈ.

૧૫

એક કલાકમાં તો 'સંસ્કૃતિ' કાર્યાલયમાં ઘૂસપૂસ કરતી અફવા ફરી વળી. દરેક કામદાર એક એ ક્ષણ કામ પડતું મૂકી શા માટે અશોકને કાઢી મૂક્યો તે વાત કરવા દોડી જતો હતો.

એક બાબુ ત્રણ ચાર જણ ટોળે વળી અરસપરસ એજ પ્રશ્ન ચર્ચા રચા દત્તા.

“અરે એડિટર સાહેબને જસ આમ અચાનક રજા આપી તે ખરાબ થયું.” એક જૂઠું કંપોઝીટર બોલ્યો.

“પણ વાત શું હતી? એમના જેવા તંત્રીને રજા આપવી તે સાદી વાતમાં ન હોય!” બીજો બોલ્યો. “ભગવાન જાણે શું હશે. પેલા રેહિતભાઈ ઉતાવળમાં આવ્યા. અંદર દરેક મિનિટ બોલા-ચાલી થઈ અને આપણા એડિટર સાહેબ ચાલ્યા ગયા.”

“મને તો એ રેહિતભાઈનાંજ કારગ્રથાન લાગે છે!” ત્રીજો બોલ્યો.

“પણ એમાં એને કાયદો શો હોય?” બીજાએ કંપલાવ્યું.

“કાં? તંત્રીપદ!”

“પણ એની પોતાની અહીં વીમા કંપનીની ઓફિસ છે!”

“અરે યાર વાત જવા દોને ! ત્રીમા કંપનીમાં શું કમાણી છે તે તો સૌ કાંઈ સમજે છે. એકા એકા માખીઓ ! મારના હશે તે આ રસ્તો શોધ્યો.”

“પણ આવી વાતમાં પ્રેરણાએન કાંઈને નકામાં કાઢી ન મૂકે !” એક જણે મુઠો ઉઠાવ્યો.

“કદાચ કંઈ ખીજી પાણુ હોય !” ખીજો જાણકારની ગંભીરતાથી બોલ્યો.

“ખીજી શું હોય ?”

“એડિટર સાહેબને પ્રેરણાએન તરફ જરા વધારે પક્ષપાત હતો. કંઈક થયું હોય અને રજા મળી હોય.” તે આંખ મીચકાવતાં બોલ્યો.

“હા બાઈ, મોટાં માણસ રહ્યાં. અધું હોઈ શકે”

“અરે તો રેહિતભાઈ વચ્ચે શા માટે આવે ?” ખીજાએ વિરોધ દર્શાવ્યો. “માટે કંઈક ખીજી જાન હોવી જોઈએ.”

“અરે યાર જવાદોને. જે હશે તે સાંજ પાંદડાં આપમેળે જણાશે.”

પ્રેરણાને દુરથી આવતી જોતાં અધા વિખરાઈ ગયા અને કામે લગ્યા.

પ્રેસમાંથી પસાર થતાં તે અસંતોષનું વાતાવરણ જોઈ શકી. પરંતુ એ મનસ્વિની એવી દરકાર કરે તેવી ન હતી. છતાં તે મૂંઝાતી હતી.

તે વિચારમાં ને વિચારમાં ઉપર ગઈ. શોભનકાકાની ઓફિસના બારણા આગળ થોડીવાર થોભી. કંઈ વિચાર આવતાં તે બારણું ધકેલીને અંદર ગઈ.

“આવ એન !” શોભનકાકા ગંભીરપણે બોલ્યા.

પ્રેરણા ટેબલ પાસેની ખુરશી પર ચૂપચાપ બેઠી.

“માંડીએન !” શોભનકાકા તેના સામું જોતાં માથું ધુણાવતા બોલ્યા, “અજોકને શા માટે કાઢી મૂક્યા ?”

“કાલ કારણ વિના ન કાઢી મૂકે!” એ નાકનું ટીવકું ચડાવતાં બોલી.

શોભનકાકાએ વિચારમાં છીંકણીનો સડકો લીધો, “પણ શું કારણ હતું?”

“અશોક મેં કહેવા જતાં એક મેટર પ્રેસમાં મોકલવાને જલ્લે એથી ઉત્તરુંજ મેટર મોકલ્યું.”

“એ અશોકની બૂલ ગળ્યાય. પણ એ મેટર ક્યું હતું?”

પ્રેરણાએ સંસ્કૃતિની નકલ બોલી અને ટેબલ પર પાથરી. “વાંચો આ.” તે રાજેનબાબુને અભિનંદન લખાણ વીધીને બોલી,

“આમાં શું ખોટું છે?” શોભનકાકાને કશું ન સમજાયું.

“આની જગ્યાએ શહિને લખેલ લખાણ મુકવાનું હતું.”

“તો એ લખાણ આનાથી વિરુદ્ધ હતું?” શોભનકાકા બોલ્યા.

“હા. જરા તેમાં રાજેનબાબુ પર કટાક્ષ હતાં તો ખરાં.”

“તો એ લખાણ આપણા પત્રમાં ન જાણાય. આપણે ‘સંસ્કાર’ પત્ર સાથે સારો સંબંધ છે. માટે રાજેનબાબુ વિરુદ્ધ લખાણ ન લખવું સારું.”

પ્રેરણા વિચારી રહી. “એ તો ઠીક. પણ શહિને આપણા પત્ર માટે નવી પદ્ધતિ ઘડી કાઢી છે. તેમાં એવાં લખાણ લખવાનો એનો આગ્રહ હતો.”

શોભનકાકા ચમકી ઊઠ્યા. “જો બેન!” તે બોલ્યા, “શહિનની પદ્ધતિ તો હજી સફળ થાય ત્યારે ખરી. પરંતુ એવી કલ્પનાને ખાતર, અશોકની સફળ થયેલી પદ્ધતિ શા માટે ઠંડાવી? અને ખાતરી રાખજે કે અશોક જેવો નંત્રી તથા અનુભવી માણસ જે પદ્ધતિ પર કામ કરે તે મુખર્ષિ ભરી ન હોય.”

પ્રેરણા સમસમી રહી.

“અને વિચાર, તે” છીંકણી સૂંઘતા બોલ્યા, “પહેલાં ‘સંસ્કૃતિ’ ની આખરૂં શી હતી! અશોક આગ્યા અને તેમણે ‘સંસ્કૃતિ’ની

આખર વધારી, આવક પણ વધારી અને 'સંસ્કાર' નું હરીફ પત્ર બનાવ્યું. શેલિન તે કરી શકશે ?"

પ્રેરણા વિચારી રહી. પાંચેક મૂક લખેા પસાર થઈ.

"પરંતુ તેણે લખાણ સ્તીકાર્યા આદરેન્નું તેથી શેલિનનું અપમાન થયું તેનું શું ?" તે બોલી.

"તો અશોક પાસે માશી મંગાવવી હતી."

"માશી તો તેણે માગી. પણ શેલિન વધારે ગુસ્સે થયા હતા. તેથી અશોકને છૂટાજ કર્યા."

"બેન !" શેલિનકાકાનો અવાજ ઘણાજ ગંભીર હતો.

"અશોક જે કયું તે સારુંજ કયું હતું. તેમાં શેલિનને ખોટું લાગે તોયે ક્યાં સિવાય છૂટકા ન હતો. અને અશોકને તે કાઠી મૂક્યા તે ખોટી ભૂલ કરી છે ! ખચર છે તને ? અશોકને બીજાજ દિવસે રાજીનઆણુ રાખી લેશે."

"તો શું ?"

"તો એ કે 'સંસ્કૃતિ' માણસની કદર કરી શકતું નથી. અને સારા માણસોને ગૂમાવે છે. જ્યારે સંસ્કાર તેમની કદર કરી સંધરે છે. તને એ તફાવત સમજાય છે ?"

"પણ તો કરવું શું ? હવે તો શેલિન તંત્રી તરીકે કામ કરવાના છે !" તે મંઝાતાં બોલી.

"કેમ હું મરી ગયો હતો તે તે શેલિનને એ કામ સોંપ્યું ? એ નહિ ચાહે !" શેલિનકાકા ગુસ્સે થયા.

"પણ શેલિનકાકા એમને લા પડાઈ ગઈ છે ને ના પાડું તો ખરાય ગણાય." તે લાચારીથી બોલી.

"તો એ બહે નામના તંત્રી રહે. પણ અશોક જે પદ્ધતિ 'સંસ્કૃતિ' માટે નક્કી કરી છે તેમાં હું ફેરફાર નહિ થવા દઉં." તે નિર્ણયાત્મક સ્વરે બોલ્યા.

"હું કયું સમજી શકતી નથી." તે ગમગીન અવાજે બોલી.

અને એક ક્ષણ બાદ ટેબલ પર મોં નાખી ઘૂસકે ઘૂસકે રડી પડી.

“મારી ગાંડીબેન !” શોભનકાકા વાત્સલ્યભર્યા હાથ ફેરવતાં બોલ્યા, “એમાં, એટા, તારે શા માટે મૂંઝાવું જોઈએ ? અશોક મન્ય કે રહે, રોહિત આંખ કે ન આંખે છતાં, બેન, હું એકો છું ત્યાંસુધી તારે ચિંતા શા માટે કરવી ?”

પ્રેરણાનું મૂક રૂદન ચાલુ રહ્યું.

“બેન, તું ગભરાય છે શાને ? અશોકને તું કહે ત્યારે પાંજા બોલાવી દધશ. કહે તો હમણાં પાંજા બોલાવી આવું !”

“પણ એ તો ‘સંસ્કાર’માં રહી ગયા હશે !” તેનો મૂંઝાતો અવાજ આવ્યો.

“તો રાજેનબાણને કહેશું કે નરતજ તે અશોકને અહીં મોકલી દેશે ! તને ખબર નથી કે રાજેનબાણ કેટલા ભલા માણસ છે !”

પ્રેરણાએ કાલ્પિત આભોવાળું મોં ઝેંચું કર્યું. “અને એના વિષેજ ખરાબ લખવા હું તૈયાર હતી !” તે બોલી.

“એમાં વાંધા નહિ. બોલ હજી બોલાવવા છે ?”

પ્રેરણા વિચારી રહી.

“ના, ના. શોભનકાકા, અશોકને હવે ન બોલાવાય. ભલે રોહિત નામના તંત્રી રહે. તમે બાકીનું બધું સંભાળજો. મને હવે ‘સંસ્કૃતિ’માં રસ નથી રહ્યો.” રોજની રમાનયાળ પ્રેરણાની કરુણ દશા વાતાવરણને ઝાંડી ગમગીનીથી ભરી દેતી હતી.

“બેન, ‘સંસ્કૃતિ’માં તું રસ ન લે તે કરતાં હું અશોકનેજ પાંજા બોલાવું. મારી ગાંડીબેન તો રોજ હસીકૂટીને તોફાન ન કરે તો હું મદિા પડું !”

પ્રેરણાના ગમગીન મોં પર આજુ દિલગીરીભર્યું સ્મિત ફરકી ગયું. તેનું સ્મિત જોતાં શોભનકાકાને સંતોષ થયો. તે બોલ્યા, “તો અશોકને બોલાવું ?”

પ્રેરણા ફરી વિચારી રહી. તેનું અભિમાની હૃદય હાર કબૂત્ર કરવા તૈયાર ન હતું. વળી શેહિતના અપમાનનો અહો વાળવા તો આ બધું થયું ! તો અશોકને ફરીથી બોલાવતાં શેહિતનું અપમાન તો થાયજી ! પ્રેરણાનું નાનું મગજ ગૂંચવાયું.

તેણે ગંભીરતાથી માથું ધુણાવ્યું.

“શોભનકાકા,” તે દિલગીરી સહ બોલી, “જે થઈ ગયું તે થઈ ગયું. પણ અશોકને પાછા બોલાવતાં વધુ જોટાળા થશે ! શેહિતનું અમાણું અપમાન થશે. માટે હમણાં તો તમેજ ચલાવો. પછી તક મળતાં અશોકને પાછા બોલાવી લઈશું.”

શોભનકાકાએ વિચારમાં માથું ધુણાવ્યું. “તારી મરજી, બેન !” તે બોલ્યા.

“અને બીજું,” તે વિચારતાં બોલી, “કંઈ નહિ.”

“ના, ના. બોલી નાખ. જે કહેવું હોય તે.” શોભનકાકા છીંકણી સૂંધતા બોલ્યા.

“એ કે અશોકને જો નોકરી ન મળે તો કદાચ એ તંગીમાં આવી પણ પડે. તો તમારે તપાસ કરીને તેને જરૂરત હોય તો તેને હું આપું છું એમ ખચર પડવા દીધા વિના પૈસા આપવા.”

“અરે પણ બેન, અશોકને તંગી નહિજ પડે ! તેના જેવા માણસને નોકરી ન મળે એ આશ્ચર્ય અશક્ય છે ! હાફ છીં.” કહી ફરી તેમણે છીંકણીનો સંક્રાંતિ લીધો.

“ખરી વાત છે.”

પ્રેરણા શત્વમનરૂક રીતે બહાર ચાલી ગઈ.

અ. શોક 'સંસ્કૃતિ' માંથી બહાર નીકળી સીધા પોતાના મકાન તરફ ગયો. ઘરે પહોંચતાંજ તેણે આરીયો ખોલી નાખી અને થકિલા મગજને આરામ આપવા આરી પાસેની આરામ ખુરશીમાં પડ્યો. તેને ખૂબ વિચારવું હતું. તેણે અત્યાર સુધી અથા અનાવોને મગજમાં તેમના યોગ્ય સ્થાને જોડવી વિચાર્યા ન હતા. તે ફરીથી અધું વિચારવા માગતો હતો.

તેણે રોહિતના આવવાથી માંડીને અથા અનાવો શાંત મગજે ઉથલાવ્યા. ને એટલું તો સમજી શક્યો કે તેણે નકામો ઉશ્કેરાઈ જવામાં જૂલ કરી હતી પરંતુ તેણે રોહિતના આમગનથી આટલી અધી ચિંતા શા માટે કરી ? તેને પ્રેરણાના ટેંગણ પરનો રોહિતનો ફાટો શા માટે ન ગમ્યો ? તેને પ્રેરણા જે એક દિવસ પ્રેક્ષમાં ન આવી તે શા માટે ન ગમ્યું ? જાણ, એ અધી હૃદયન્યથા શા કારણથી થઈ હતી ?

અને તેના મગજ પર અચાનક પ્રકાશ પથરાયો. “ખરેખર, મને લાગે છે કે હું પ્રેરણાને ચાહું છું.” તે નિરાશાભર્યા અવાજે બોલ્યો.

ફરીથી વિચારો ટાળે વળ્યા. તેણે પોતાના હરીફને માટે માર્ગ કરી આપવામાં શું જૂલ નહોતી કરી ? પરંતુ અશોક ઉદાર હતો.

પ્રેમ માગીને લેવાની વસ્તુ નથી. એ તો સ્વયં જૂ પ્રેરણાથી જન્મે છે. એક બીજાનાં હૃદયમાં. જે પ્રેરણા રેહિત તરફ પક્ષપાત બનીવતી હોય તો અશોક માટે એકજ માર્ગ હતો—પોતે દૂર ખસી જવું.

અશોક ઝિમો થયો અને પોતાના ટેંગલ પર પડેલો ‘સંસ્કૃતિ’ માંથી કાપેલો પ્રેરણાનો ફોટો લીધો. તે એ હસના મોં તરફ જોઈ રહ્યો. આટલી સરસ, આટલી નિર્દોષ અને હસમુખી ! અશોકના શરીરમાંથી પોતે કેટકેટલું ‘ગુમાચું’ તે વિચારતાં ધૂમરી-પસાર થઈ ગઈ. એના એ લલચામણા હોઠો જાણે તેને સનાતન હાસ્યથી આમંત્રણ હતા.

અશોકના હૃદયમાં નિરાશાની આગ લાગી રહી. તેણે બધું ‘ગુમાચું’ હતું ! તેણે હૃદયની અકળામણુ દબાવવા આટલામાં જઈ જોશીકામાં ‘માયું’ દાખી દીધું.

અને તેની આગળ એ યાદગાર પળો રમી રહી. તે દિવસે બીનના તાર ઝચ્ચઝલાવતી એ સુંદર આંગળીઓ તેના વાળ પર ફરી હતી. અને એ સુંદર આંગળો તેના સામું મધુરમ હાસ્ય વેરતાં ખેલતી હતી, “દિલ હસી ગયું ને ?”

અશોક જેમ જેમ એ પ્રસંગો એક પછી એક તાજ કરતો ગયો તેમ તેમ ઝાંડી નીરાશાં તેના હૃદયમાં પ્રસરવા લાગી. તેને લાગ્યું કે આટલી કમનીય બીને મેળવવા રેહિત સામે પ્રયાસ તેણે કરવા જોઈતા હતા. પણ એ તો અશોકના સ્વભાવમાં ન હતું. તે કદી માગતો નહિ. પ્રેરણા ન મળે તો આખું જીવન ભલે નિરાશાના આગારમાંજ વિતાવવું, ભલે બધી આશાઓ પાછળ છુટવું પડે ! પરંતુ પ્રેમની બીજ માગવા જવું ! અશક્ય ! અશક્ય ! “અરેખર પ્રેરણા વિના મારે નહિ ચાલે ?” તે બેદપૂર્વક વિચારી રહ્યો.

અને જાણે તેના પ્રશ્નનો જવાબ દેતી હોય તેમ તેના હાથમાંની

મુંદર જખી મધુર રીતે હસી રહી.

તે ગમગીન થઈ ગયો. તેના હૃદયમાં ફરી ફરીને એજ અવાજ ઊઠતો: “પ્રેરણા વિના નહિ ચાલે !”

કલાકાં સરકતા ગયા અને ધીમે ધીમે તેનું ચાકેલું મગજ નિદ્રિત થયું. ઓશીકા પરના તેના ગાંઠ નીચેના હાથમાં પ્રેરણાનો ફોટો રહી ગયો હતો અને અનંત દુઃખોની નિવારક નિદ્રા તેને સ્વપ્ન પ્રદેશમાં ઉપાડી ગઈ હતી.

*

*

*

*

સાંજના ચાર થયા અને ‘સંસ્કાર’ ના વધારાઓ શહેરને ખૂણે ખૂણે વેંચાવા થઈપીગંધ રવાના થયા. કુસુમ એ અધી ધમાલ તરફ આનંદભરી નજર ફેંકતી ઉપર ગઈ. તે આજે મનમાં ખુશ થતી હતી. એક વખત આજ કાર્યાલયમાં તે સામાન્ય નોકર હતી. આજે તે એ કાર્યાલયની સત્રાસી હતી. તેના હોઠ પર નિરાળું રિમ્ત ગમી રહ્યું.

“આવું કે ?” તેણે રાજેનબાબુની ઓફિસના બારણા પર ટકારે લગાવતાં પૂછ્યું.

જવાબમાં રાજેનબાબુએ પોને બારણું ઉઘાડ્યું.

કુસુમ અંદર જઈને ખુરશીમાં બેઠી.

“કંઈ નવીન ?” રાજેનબાબુએ કુસુમ તરફ મીઠી નજર ફેંકતાં પૂછ્યું.

“નવીન શા હોઈ શકે ?” તે મધુરતાથી બોલી.

“હવે ક્યારે દૂરમાં ઉપડશું ?”

“એ તો તમારે નક્કી કરવાનું છે ને ?”

“પણ તમને ક્યારે તે તારીખ નક્કી કરીએ ?”

“તમે નક્કી કરો તે મને ક્યારે.”

“તો પરમ દિવસે ?”

“કબૂલ. હું તો એ ખબર કરવાનાંજ સ્વપ્નાં સેવું છું.”

“કેમ ?” તે મગ્ગમાં હસતાં બોલી.

“એ આપણી સાથે કરેલી પહેલી દુર હજીને ! અને.....”

“અને.....શું ?” કુસુમ વધુ સાંભળવા દાઢી હતી.

“અને ?” તે હસતાં બોલ્યા, “અને દૂર ઉગતો ચંદ્ર હોય, સુંદર નદી હોય, ચારે બાજુ નૈસર્ગિક સૌંદર્ય હોય અને.....” તે અટક્યા.

“અને.....?” તે સમજી ગઈ કે રાજેનબાણુ શું કહેવા જતા હતા.

“અને સાથે તમે હો. પછી મારે બીજું શું જોઈએ ?”

“કેમ હું સાથે હોઉં તો શું થઈ જાય ?” તે મગ્ગમાં બોલી.

“તમે સાથે હો તો ઘાથુંગે થઈ જાય.” રાજેનબાણુ પણ તેવાજ સ્વરે બોલ્યા.

“એમ ? એક સામાન્ય સ્ત્રી કેવી રીતે આટલી બધી કિંમતી થઈ શકતી હશે એ હું સમજી શકતી નથી.”

રાજેનબાણુ કુસુમ તરફ લાવજીની નજર ઘડીબર ફેંકી રહ્યા. કેવટે તે લાગણીવશ ઘેરા અવાજે બોલ્યા, “કુસુમ, મનુષ્યનું જીવન હમેશાં બુદ્ધિવાદથીજ નથી ચાલતું. મોટે ભાગે માનવજીવનને નિયંત્રિત રાખનાર હૃદય છે. મારી પાસે પૈસો હતો; સુખ હતું બધું હતું. અને બુદ્ધિવાદ પ્રમાણે મારે બીજું શું જોઈએ ? જતાં એ પૈસો, એ સમૃદ્ધિ બધું તમારે ચરણે ધરવાની હૃદયે મને ફરજ પાડી. અને એ સમૃદ્ધિમાં પણ આખુંજે જીવન ખાલી ખાલી લાગતું હતું. દરેક માણસને એમજ અને છે. માણસ સમૃદ્ધિ પાછળ નથી મરી શીટતો. માણસના હૃદયને પણ જુખ હોય છે અને હૃદયની જુખને ખાતર માણસ ખુશીથી બધું ત્યાગવા તૈયાર હોય છે. હૃદયની જુખને ખાતર માણસ સમૃદ્ધિને ડોકરે મારવા પણ તૈયાર થાય છે અને એ ત્યાગમાં તેને સુખ મળે છે; એ ભાગ્યું દુખ તેને મોટે મીઠાં સ્વપ્નાં સમું રાચક ભાગે છે !”

કુસુમ આ મીઠા શબ્દો પી રહી, “તમે તો કવિ જેવું બોલો છો!”

“કવિ જેવું?” રાજેન્યાણુ હસતા બોલ્યા, “જીવનજ કવિતા જેવું છે ને! તમને ખબર છે કુસુમ કે તમારે માટે હું અધું ગુમાવવાનું હોય તોયે તૈયાર છું. કાલગણે તમારે સ્ત્રીઓમાં એવી શક્તિ છે, એવું અજ્ઞાન આકર્ષણ છે કે જેની ભુરફીથી અંગ્રામ અમો પુરૂષો સમૃદ્ધિ સત્તા વગેરે અધું છોડી તમારા ગુલામ બની રહેવામાં જીવનસાક્ષ્ય માનીએ છીએ. કુસુમ, એવું તમારામાં શું છે કે જેથી તમને જોતાં મારા હૃદયમાં કેક ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે અને તમને જોતાં આંખ ધરાતીજ નથી!”

કુસુમ મીઠું લલચાવતું હાસ્ય કરી. રાજેન્યાણુ સાથે અત્યાર સુધીમાં તે શારીરિક છૂટથી વંચિત રહી હતી. બન્ને પ્રણયી હતાં. બન્ને શારીરિક છૂટ માટે ઝંખતાં હતાં છતાં સમાજ અને સંસ્કારની જાંખને લીધે એ છૂટ લેતાં અચકાતાં હતાં. કુસુમને લાગ્યું કે હવે એ પળ નજીક આવતી જતી હતી. તેની છાતી આછો ધબકારો કરી રહી.

“તમે એમ માનો છો કે પુરૂષોનાજ હૃદયોને ભૂખ હોય છે અને સ્ત્રીઓનાં હૃદયોને નહિ?” તે બોલી.

“મને એ જાતનો સ્ત્રીઓનો અનુભવ નથી. કદાચ હોવી તો નંદીએજ.” રાજેન્યાણુ એ બાળકમાં અજ્ઞાત હતા.

કુસુમને એ જવાબ ગમ્યો. તેને એ ગમ્યું કે રાજેન્યાણુને ભૂતકાળમાં પણ કોઈ સ્ત્રી જોડે એવી મૈત્રી ન હતી.

“તો હું કહું?”

“જરૂર.”

“સ્ત્રીઓને પણ હૃદય હોય છે, અને હૃદયોને ભૂખ પણ હોય છે. તમારે સમજવું જોઈએ કે જે જાતની લાગણીઓ તમને માટે માટે થાય તેવીજ લાગણીઓ મને તમારે માટે થાયજ.” તે

સ્પષ્ટ થતાં બોલી.

“એ તો ખરાખર છે. પરંતુ તમને ક્યાંથી ખબર હોય કે મારી લાગણીઓ તમારે માટે કેટલી.....” રાજેનબાણુ થોથરાયા.

“કેટલી શું ?” કુસુમ ન સમજે તેવી બોટ ન હતી.

“કેટલી.....ચોખ્ખા શબ્દોમાંજ કહું. કેટલી વાસનામય છે !”

રાજેનબાણુ ગળે પાપ કરતા હોય તેમ શરમાતાં બોલ્યા.

કુસુમ તેના સામું સ્થિરતાથી જાંઘ રહી, “અને તમે શા ઉપરથી માનો છો કે મને તમારી એવી લાગણી નહિ ગમતી હોય ?” તેના શબ્દોમાં ખુદકું આમંત્રણ હતું.

રાજેનબાણુનું હૃદય ધ્રુવકી રહ્યું. તેમના જીવનની આબુમોલક પણ નજીક આવતી જણાઈ.

“સાહેબ !” બહારથી પટાવાગો બોલ્યો.

“અંદર આવો !” રાજેનબાણુએ અવાજમાં હૃદયનો કચવાટ ન આવવા દીધો.

“‘સંસ્કૃતિ’ નો વધારો.” કહી તે વધારો મૂકીને ચાલ્યો ગયો.

એક ફાળના એ વિધે વાતને ખીણજ દિશામાં એક આપી દીધો હતો.

કુસુમે તે વધારો ઉપાડ્યો અને તેનાથી આશ્ચર્યની ખૂબ પ્રગટ ગઈ.

“કેમ શું છે ?” રાજેનબાણુ પાગુ ઉભા થઈ ગયા.

“‘સંસ્કૃતિ’માંથી અશોકબાઇને છૂટા કર્યા છે અને તેની જગ્યાએ સહિત કરીને કાઢીને નીમેલ છે.”

રાજેનબાણુ થીજર વિચારી રહ્યા.

“તમને ખબર છે ને કે ગઈ કાલે સીનેમામાં અશોક એવું કંઈક બોલેલ.” રાજેનબાણુએ યાદ આપી.

“હાતો. પરંતુ ત્યારે શી ખબર કે તેમને ખરેખર કાઢી મૂક્યો ? હું અમસ્તી તેમના મનના વહેમ માનતી હતી.”

રાજેનબાણુ દસ્યા, “તમે કહેતાં હતાં ને કે પ્રેરણાએતના આકર્ષણને લીધે અશોક કદી ‘સંસ્કૃતિ’ ન કાઢે ! હવે તો ખાટાં હયાંતે !”

“એ તો શી ખબર પડે કે વાત શું હશે ? એમ કરો. પહેલાં ખરી વાતની તપાસ કરાવી લો. અને આજે અશોકબાઇન તો અહીં જમવા આવવાનું છે ને ! તો આપણે બન્ને પંચી તુરતજ નેતે જમવા માટે ખોલાવાજ જમણે. અને.....”

“અને શું ?” રાજેનબાણુએ પૂછ્યું.

“આપણા દિલ્હીના પત્રો માટે તંત્રીની જરૂરત છે ને ! તો આપણે આ તક જતી ન કરવી જોઈએ.” કુસુમ મોટા બ્યાપારીની છટાથી ખોલી.

“હું એજ વિચારી રહ્યો હતો.” રાજેનબાણુ બોલ્યા.

“ત્યારે ?”

“હમણાંજ તપાસ કરાવું છું તો !” કહી રાજેનબાણુ બહાર ગયા.

કુસુમ વિચારમાં ને વિચારમાં આમનંમ આંટા લગાવવા લાગી તથા કરતાં કરતાં રાજેન બાણુના ટેબલ પરની વસ્તુઓ કળામય રીતે ગોઠવતી ગઈ. તેને અશોક છૂટો થયો તે એક રીતે ગમ્યું હતું. તેથી રાજેનબાણુની ઘણી તકલીફ ઝોપી થઈને ! વળી દિલ્હી જવાની માથાકુટજ નહિ ! કુસુમ આવો લાલ ઉડાવવાની તક શાની જતી કરે ! અને એથી અશોકને પણ ફાયદો તો ખરોજ ! તુરતજ સારી નોકરી મળી ગય એ કંઈ જેવી તેવી વાત ન ગણાય !

કુસુમ એ બધું વિચારી રહી.

ઘડીયાળમાં પાંચના ટકોરા થયા અને અશોકની જાંઘ ઉડી.

“હું ચે ગજબ ખરે ખપોરે સ્ક્રી શકું છું!” તે આળસ મરડતાં બબડ્યો.

પરંતુ જાગૃત અવસ્થા સાથે ચિંતા પાળુ તેને મંજૂરવા આવી. તેણે હાથમાં ચોળાચેડી પ્રેરણાની છબી તરફ જોયું અને તેને બધું માફ આવ્યું. તેણે ધીમેથી તે છબીને ટેબલ પર કરચડી ફર થવા માટે ચોપડી નીચે દબાવી.

અને નહાવાના ઝોરડામાં તે ગયો.

*

*

*

*

અશોક આચરમમાંથી લેંઘા તથા ખમીસબર બહાર નીકળ્યો. અને અંદરના ઓરડામાં આરસા સામે ઉભો રહી વાળ ઓળવા લાગ્યો. વાળ ઓળતાં પણ તેને પ્રેરણા શા માટે વાદ આવતી હતી ? તેને લાગ્યું કે તે ખરેખર પ્રેરણા માટે તૃપ્તસતો હતો.

તે કાંસકા મૂકીને બહારના ઓરડામાં આગ્યો, પરંતુ ત્યાં આવતાં તે કુમુમ તથા રાગ્નેનબાણુને જોતાં નવઃઘ પામી ગયો.

“અશોકભાઈ, તમે તો કદાચ આવવાનું જૂલી જવ તેથી અમે બન્નેએ નક્કી કર્યું કે તમને તેડીજ જવા.” કુમુમ તેને હાસ્યથી નવાજતાં બોલી.

અશોક પરાણે હસ્યો. “ખરેખર હું સાવ જૂલી ગયો હતો. હમણાં હમણાં બહુજ ચિંતા કરવાથી આવી મનઃસ્થિતિ થઈ ગઈ છે.”

“અને તમે ‘સંસ્કૃતિ’નું તંત્રીપદ શા માટે છોડી દીધું ?”

“મેં ક્યાં છોડ્યું છે. તેઓએ મને છુટો કર્યો.” અશોક વિષાદ સહ બોલ્યો.

“છુટા કરવાનું કારણ ?” રાગ્નેનબાણુએ જાણવા છતાં પૂછ્યું.

“નજીવી તકરાર. બીજું શું કારણ હોય ?” અશોકે વાત ઉઠાવી.

“વાહ, અશોકભાઈ !” કુમુમ હસતાં બોલી, “તમે તો ગોટા

થતા જવ ઠો ને ! તમારે ક્યા કારણથી તકરાર થઇ, શું થયું તે બધી મેં તપાસ કરી લીધી છે !”

“તો જાણો ઠો તો શા માટે પૂછો ઠો ? તમારા વિષે એવું લખાણ હું તંત્રી હોઉં ત્યાં સુધી છાપવા નજ દઉં.” તે રાજેન-બાણને સંબોધતાં બોલ્યો.

“લખાણની સામાન્ય વાત તો હું જાણું છું, પણ ખરાબર શબ્દો શા હતા ?”

“એ કે રાજેનબાણ જેવા ગૃહસ્થ પોતાનીજ તોફરને પરણે તે યોગ્ય ગણાય ? સમાજમાં ખરાબ દાખલો બેસે ને એવું એવું.”

“અને એ રોહિત કાણ છે ?” રાજેનબાણ બધું જાણવા માગતા હતા.

“મને ખાસ ખબર નથી, પરંતુ સમાજવાદી છે. ઇંગ્લેન્ડથી તાજેતરમાં આવે છે અને તેમની ઇન્સ્યુરન્સ કંપનીની અધિની ઓફિસના મેનેજર છે.”

“પેલી સીનેમા ડી ફ્રાન્સ પાસે ઓફિસ છે એ ?”

“હા એજ.”

“ઓહો !” રાજેનબાણ રિમસદ બોલ્યા, “એ ભાઈને !” અને તુચ્છકારનું હાથ તેમના મોં પરથી પસાર થઇ ગયું.

“હા. અને એ તો પાછા પ્રેરણામેન સાથે જરા વધારે માઠ સંબંધમાં છે.” અશોકની હૃદયની વરાળ દાખી શકાઇ નહિ.

કુમુમ એ વાત માનવા તૈયાર ન હતી.

“અશોકબાઇ, તમે જૂસો ઠો. મને ખબર છે કે પ્રેરણામેન કોઇ બીજાના પ્રેમમાં છે. માટે રોહિત સાથેના સંબંધ તમે ધારો ઠો તે જાતનો નહિ હોય.”

“જે હોય તે. જવા દઇએ એ વાત. નાહક દુખ થાય તેવી વાત છે.”

“કેમ આપણને શા માટે દુખ થાય ?” કુમુમ હસતાં બોલી.

“આપણે શા લેવા દેવા ?”

“મને તો દુઃખ થાય છે.” અશોક બોલ્યો.

“નોકરી ગઈ જોડસે કે...”

“નહિ. નોકરીની તો મને કશી પડી નથી, પરંતુ પ્રેરણાએન શક્તિ સાથે વધુ સંજોગ રાખે તે કાળે જાણે કેમ મને મજબૂત નહિ.”

અશોક ખુદના હૃદયનો બેંગો માણસ હતો એ જ્ઞાન રાજેન-જાણના ખ્યાલ ગદાર ન ગઈ.

“અરે પણ તમને ચાલ તો બનાવી દઉં !” તે ઉડતાં બોલ્યો,
“કુસુમએન કહેશે કે મને વિવેકજ નથી આવડતો.”

અને જરાબની રાહ જતા પિતા તે અંદર દટવ વગેરે ચીજો લેવા ગયો.

કુસુમ તેના ટેબલ પાસેજ બેઠી હતી. તેણે ઉપરની ચાપડી જોવા માટે ઉપાડતાં નીચે સંકેત કરચલીવાળી પ્રેરણાની જાણી નેહ. તેણે રાજેનજાણના હાથમાં એ જાણી આપી.

જાણેની આંખો એક સૂચક સિમતની આપ લે કરી રહી.

“મારી વાત ખરી હતી ને ?” તે જાણી.

“કમ કહી શકાય ? તમે કહેતાં હતાં કે પ્રેરણાએન અશોક સાથે છુટ લેતાં હતાં. તેમણે તો અશોકને ઉત્તર દાંડી કાઢવા ગણાય. અને જો કાંઈ પ્રેમમાં હોય તો એ અશોક છે, એમ મને લાગે છે.” તે જાણી જતાં બોલ્યા, “અને આ જાણી તેની સાચીતી છે.”

“તો મેં પણ જોયેલી સાચીતીઓમાં હું બૂઝ નથી કરતી એ ચોક્કસ માનો.” કુસુમ હસતાં બોલી.

“તો તો આપણે કંઈક એ લોકો માટે કરવું જોઈએ.”

“જોઈશું.” અશોકને આવતો જોતાં કુસુમે વાત ફેરવી.

અશોક ચાતો સામાન જમીન પર ગોઠવ્યો અને ચટાઈ ખેંચી ઉપર ખેસતાં બોલ્યો, “આ ખે મિનિટમાં તમને સરસ ચાલ બનાવી દઉં.”

“ભત્તા, આ ચાપને માટેનો ‘ચાપ’ શબ્દ તમે પ્રેરણાએન પાસેથી વાપરનાં શીખી ગયા હાગે છે!” કુસુમ પ્રેરણાની વાત ઉપર આવવા માગતી હતી.

અશોકને પોતાને પણ ખ્યાલ ન હતો કે તે પ્રેરણાનું અનુકરણ કરતો હતો. તેથી તે આશ્ચર્ય સહિત કુસુમ સામે જોઈ રહ્યા અને તેની વાત સાચી છે એ ખ્યાલ આવનાં હસી પડ્યો.

“કદાચ એમ પણ હોય.”

રાજેનઆણુ પણ હસ્યા. તેમને આમ રીઝી રીને કબુલ કરનારો અશોક ગમ્યો.

“અરે, અશોકભાઈ, તમે ઉડી જાવ. રાજેનઆણુને ખરાબ ચા નહિ લાગે.” કુસુમ પોતે રાજેનઆણુ માટે ચા બનાવવા માગતી હતી.

અશોક કુસુમનાં લાવ સમજી ગયો અને હસી પડ્યો.

“જાણે તમારે રાજેનઆણુ માટે ચા બનાવવાની મોતોપોલી હોય તો બનાવો, પરંતુ હું ખરાબ ચા બનાવું છું તેવો આરોપ નાહક ન મૂકો.” તે હસતાં બોલ્યો.

“પણ તમને ચા બનાવતાં આવડેજ ક્યાંથી?”

“ત્યારે ? મને કાણ બનાવી દે ? હું આ દશ વર્ષથી હાથે ચા બનાવું છું. મને તો ખરાબ નથી લાગતી.”

રાજેનઆણુ તથા કુસુમ બંને હસી પડ્યાં. “ખરાબ ન લાગે પણ બહુ સારી લાગે છે ?”

“કેમ ?” અશોક ગૂંચવાયો, “હા. જો કે ખીજાઓના જેટલી સારી તો ક્યાંથી અને ? પણ એકંદરે ખરાબ ન ગણાય.”

“ખીજાઓના જેવી એટલે કે પ્રેરણાએનના ઘર જેવી એમજ કહો છો ને ?” કુસુમે ફરી પ્રેરણાની વાત છેડી.

પણ અશોકને અમુક વાતો કબુલ કરવામાં કદી બોલું જણાયાં ન હતું. તેથી તે બોલ્યો, “હા. ખીજા તો કાંઈને ઘરે મેં સરસ ચા પીધી નથી—સિવાય કે પ્રેરણાએનનું ઘર.”

“અને આ ખરેખર સારી હતી.”

“ખરેખર.”

“તમારા પોતાની અનાવેશ કરનાં પાણી?” કુસુમ અશોકને અનાવતી હતી.

“હવે ઓ ચાપ પાસે મારી અનાવેલી ચાપની વિચારત મી?”

રાજેનઆણુ તથા કુસુમ અન્ને અડઅડાટ કરતી પડ્યાં. અશોક પોતે એવું હસવા જેવું શું કહ્યું તેજ વિચારવા લાગ્યો.

“એમાં હસવા જેવું શું છે?” તે નવાઈ પામતાં બોલ્યો.

“હસવા જેવું એટલુંજ કે તમે પ્રેરણાએન પાછળ ગાંડા અનતા બન્યો છો.” કુસુમ હસતું આગતાં બોલી.

અશોક વિચારી રહ્યો. શું તે ખરેખર પ્રેરણા પાછળ ચાંટે અનતો હતો ?

“નારે ના. ગાંડો કેવી રીતે અની શકું?”

“કમ ન અની શકો?” કુસુમે રાજેનઆણુના હાથમાંનો ફાંટો અશોકને અતાવ્યો.

અશોક શરમાઈ ગયો. તેની ચોરી આમ પકડાઈ અઈ તેથી શરમ આવેજ. પરંતુ એમાં ચોરી શી હતી? અશોક ફરી વિચારી રહ્યો. તે પ્રેરણાને આહતો હતો એ તો સાચી વાત. તો છપાવવામાં અર્થ શો ?

“અને ગાંડો ખનું તોયે મને કાયદો શો?” તે બોલ્યો—સાદાકાથી.

“કાયદો એટલોજ કે પ્રેરણાએન સાથે લગ્ન કરી સુખી થવાન.” કુસુમે ધાર્યું કે અશોક ચમકશે પરંતુ અશોક ચમક્યો નહિ. તેણે તો એમજ માની લીધું કે કુસુમ, રાજેનઆણુ વગેરે અધાં તેના હૃદયની વાત જાણે છે. તેથી તે કટાક્ષમાં બોલ્યો, “તમને લાગે છે કે મારી આ મૂર્ખાઈ આદ તેવી શક્યતા હોય?”

“હું એ પર વિચાર કરીને તમને જવાબ દઈશ.” કુસુમે પણ

બંગમાં જવાય દીધો.

ઘડિયાળમાં છતાં ટકારા થયાં. રાજેનબાણુજ પહેલાં ઉઠ્યા.

“જઈએ. તમે કપડાં પહેરી લો.”

* * *
ઉનાળાનો દિવસ હોવાથી સાડાસાવ વાગ્યા તોયે સહેજ અજવાળું હતું. રાજેનબાણુનું રસોડું બંગલાથી જુદું હતું, ઠંક બંગલાની પાછળ. સુંદર મકાન અને સ્વચ્છતા એ તો રાજેનબાણુની માલિકાની દરેક ચીજમાં હોય તો એ રસોડામાં તો હોયજ.

અશોક જમી લીધા બાદ હાથ ધોઈને સામે પડેલાં ચકચકતાં વાસણ તરફ જોતાં બોલ્યો, “ખરેખર તમે લોકો સ્વચ્છતા સરસ રાખી શકો છો.”

રાજેનબાણુએ જવાબમાં કુસુમ સામે જોયું અને બન્નેની આંખો હતી રહી.

“એ બધું માન કુસુમને થતે છે. બાકી તો એ પહેલાં તો મારે ત્યાં પહોં તમારા જેવીજ અંધાધુન્ની હતી.” રાજેનબાણુ બોલ્યા.

“પરંતુ રાજેનબાણુ, અમુક વ્યક્તિઓ દુખજ સહન કરવા સરમળેલી હોય છે. તેમના જીવનમાં તો અંધાધુન્ની હંમેશાં રહેજ.” અશોક વિપાદપૂર્ણ સ્વરે બોલ્યો.

“તમારી માન્યતા ખોટી છે. કંઈ લાગે નિરાશામાં અમર આશા છૂપાઈ છે.” કુસુમ વચ્ચેથી બોલી.

અશોક શીકડું હત્યો, “અત્યારે તો મને લાગે છે કે અમર આશા તો રોહિતના જીવનમાં આવી છે. મારે તો નિરાશામાં વસખાં મારવાનાં છે.”

“તમે પ્રેરણાને આહો છો તો ખરાને ?” રાજેનબાણુએ કુતૂહલપૂર્વક પૂછ્યું.

“પણ હવે આહવા ન આહવાનો અર્થ શો ?” અશોક પ્રશ્ન કર્યો.

કુસુમ હસી પડી, “અણી અર્થ હોય તમે ગભરાઓ કે શા માટે ? હું તમને બન્નેને બેગા કરવા પ્રયાસ કરીશ.”

“મને નથી લાગતું કે તમાં તમને સકળતા મળે, અને હું અમદાવાદ કોડી દુર આજે જતા માગું છું તેથી તમારા પ્રયાસોનો અર્થ પાણ નથી.”

“દુર ? ક્યાં જવા થાયું કે ?” રાજેનાળાંથી પ્રશ્ન પૂછાઈ ગયો.

“ક્યાંય પાણ, અમદાવાદ સિવાય.”

“કેમ ?”

“સાચું કહું ? મને કાંઈ સ્ત્રીના પ્રેમ મેળવવા વલખાં મારવાનું પસંદ નથી. જન પ્રેરણાએન રોહિત તરફ આકર્ષાય તો હું દુરજ રહું તે સાચું છે.”

“શા ઉપરથી તમે કહેો કે કે પ્રેરણાએન રોહિત તરફ આકર્ષાય છે ?” કુસુમે પૂછ્યું.

“અણી આવતો પરથી.”

“દાખલા તરીકે ?”

“દાખલા તરીકે ? હા. એક તો એ કે પ્રેરણાએન રોહિત આવેલ તે દિવસે ઓફિસમાંજ ન આવેલ.”

કુસુમ હસી પડી, “તમારે ત્યાં કાંઈ મહેમાન પરદેશથી આવે તો તમે શું કરો ? તમને નથી લાગતું કે પહેલે દિવસે એ ઓફિસમાં ન આવે તે સ્વાભાવિકજ હોય ?”

અશોક વિચારમાં પડી ગયો. “કદાચ હોય. બીજે દાખલો દઉં. પ્રેરણાએન રોહિતનો ફોટો ટેબલ પર રાખવો શરૂ કરી દીધો છે.”

કુસુમની ખમરમાં અભુગમની કરચલીઓ આવી તે સદજ રીતે છુપાવતાં કુસુમ બોલી, “એમાં પાણ કાંઈ મહેમાન ફોટો બેઠ આપે તો સ્ત્રી ના ન પાડે અને બેચાર દિવસ દેખાવ ખાતર ટેબલ પર પાણ રાખે. કાંઈને બોલું લગાડવા કરતાં દેખાવ કરવો. સારું તે

તમને નથી લાગતું ?”

ફરી અશોક વિચારમાં પડી ગયો. તેને લાગ્યું કે તેણે કદાચ પ્રેરણાને સમજવામાં ભૂલ તો કરી ન હતીને ? છતાં તે બોલ્યો, “અને છેલ્લી વાત. જ્યારે પત્ની પ્રજાલિકા વિષે આ તકરાર ઊભી થઈ ત્યારે શક્તિનો પક્ષ ખેંચી મને રજા આપવામાં લાજા ક્યા પ્રકારનો પ્રેમ આવી શકે ?”

કુસુમ એ ગંભીર પ્રશ્ન ગળી જતાં બોલી, “સાચી વખત સંયોગવશાત્ બહુ કરવું પડે. મારે તમારે પ્રેરણાને વિષે ઉતાવળમાં અભિપ્રાય બાંધવો ન જોઈએ.” તે પોતે સમજતી હતી કે તેની દલીલમાં વજીહ ન હતું.

અને છતાં એ દલીલે અશોકને વિચારમાં નાખી દીધો. તેને લાગ્યું કે આ બધામાં ભૂલ પોતાનીજ હતી, છતાં તે સુધારવી કેમ ! કામની પાસે જઈને માશી માગવી તે અશોકને ટેવ ન હતી. ભૂલ હોય તો માશી માગે પણ આ તો અપમાન પોતાનું થયું અને માશી પણ પોતે માગે ? અશોકથી એ ન થાય. અને શક્તિને કંઈ જેવું તેવું અપમાન નહોતું ક્યું !

“મને તેમ હોય. સુખ મારા મારે સર્જાયુંજ નથી અને હું તે પાછળ વલખાં મારવાનો નથી. હું અમદાવાદ છોડીજ દેવા માગું છું.” તે નિર્જીયાત્મક સ્વરે બોલ્યો.

રાજેનબાણુ વચ્ચે બોલ્યા, “તો જો તમારે ક્યાં જવું તે નક્કી નથી, તો હું તમને કહું ત્યાં ન જાવ ?”

“જરૂર જઈ. મારે તો અમદાવાદથી દુર જવું છે.”

“તો મેં દિલ્હીમાંથી ત્રણ નવાં છાપાં કાઢવા નક્કી કરેલ છે. બધું લગભગ તૈયાર છે. તમે તે ત્રણેય છાપાંના તંત્રી કે જનરલ તંત્રી તરીકે જવા તૈયાર થાવ તો મારા પર ઉપકાર થશે.”

અશોકની નજર આગળ સુંદર ભવિષ્ય નાચી ઊઠ્યું. તેને

પ્રેરણાને જૂલવા કામ જોઈતું હતું, સખત કામ જોઈતું હતું. અને તણ છાપાના જનરલ એડિટર થવું તે તો તેના આદર્શોને ગમતું કામ !

“જોડો! હું તમારો આભાર માનું ! યોસો ક્યારે જઈ?”

“કાલેજ. ફક્ત કામમાં ખાસ ધ્યાન રાખશે કેમકે છાપાની શરૂઆતજ તમારાથી થશે.”

અગ્રીક રાજેનયાણુ તરફ જોઈ રહ્યો, “હું અમદાવાદ છોડું છું તે માટે દુઃખ જૂલવા માટે. અને દુઃખ જૂલવા માટે મારે સખત કામની પણ જરૂરત છે. તમારાં પત્રો મને એ કામ આપી રહેશે. માટે કામની ખામતમાં નચિત રહેશો. અને તમે જે મને આ સારો ચાન્સ આપો છે એ તમારી ભક્ષાધન છે.”

“ત્યારે કાલે સવારે તમે આવજો એટલે બધી જોડવણી તમને જણાવી દઈશ. અને તમે કાલે ઉપડવાની તૈયારી કરી નાખજો.” રાજેનયાણુએ નિર્જય જણાવ્યો.

“હવે આમ વાતોજ કરવી છે કે અંગણમાં જશું?” કુસુમે ટકાર કરી.

“હા; હા. જઈએજ તો.” બધા ઊડ્યા.

ચાલતાં ચાલતાં કુસુમે કહ્યું, “અગ્રીકબાઈ, પ્રેરણાનેન પરના તમારા પેલા આરોપો પર વિચાર કરતી મને તો એ લાગે છે કે તમે નાના ખનાવોને મદતનું રૂપ નકામું આપી દીધું. એમની શક્તિ સાથેની નજીવી છુટોને તમે મોટું સ્વરૂપ આપી દીધું!” અને તેણે હસતાં ઝેમેયું, “તમે તો સ્ત્રીથી વધારે ધર્મીજી છો.”

“ભાઈસાહેબ, હું મારી જૂલ કબુલ કરું છું પરંતુ એ બધું મને ન ગમે તેમાં મારો શો હોય?”

રાજેનયાણુ અગ્રીકની સરલતા પર હસ્યા.

રાજનેન્યાયુના ખેડકના ઓરડામાં હજુ ખતી બળતી હતી. અશોક તો ચામ્પો ગયો હતો પરંતુ રાજનેન્યાયુ તથા કુસુમ અશોકની વાતો પર ચર્ચા કરતાં બેઠાં હતાં. ઓરડો સુસજ્જ હતો. છેલ્લામાં છેલ્લી હાલુ ખાસ તૈયાર કરાવાયેલું ફરનીચર તેની મુઠ્ઠામાં વધારે કરતું હતું. રાજનેન્યાયુ તથા કુસુમ બન્ને એક મોટા સોફા પર બેઠાં હતાં.

તેમની વાતોનો વિષય તો અશોકજ હતો.

“મેં અશોકના દિલ્લિ જવા વિષે તા તાર તો રવાના કરાવી દીધા છે.” રાજનેન્યાયુજ વાત કરતા હતા.

“એ તો ખુબ ચર્ચિત્ત ગયું હશે પરંતુ મને જરા એક ચિંતા જોની થઈ છે ?”

“શી ?”

“અશોકભાઈએ પ્રેરણામિત વિષે જે વાતો કરી તેમાં અમુક બાબતો મારી ગણતરીથી બાંધી નીકળી.”

‘પરંતુ તમે તો અશોકનેજ ઈર્ષાળુ કહી ફોસલાવ્યા. ખરું પૂછે તો પ્રેરણામિતે શહિતનો ફોટો રાખ્યો, તથા અશોકને નોકરીમાંથી રદ કર્યા તે મને તો એક્ય રીતે પ્રેમનાં ચિન્હ જેવું જણાયું નથી.”

રાજેનબાણુ સહેજ દર્યા.

કુસુમ વિચારી રહી.

“નમારી વાત સાચી છે. પ્રેરણાએને રાહિતનો ફાટો ટેબલ પર રાખ્યો તેજ મને સમજાતું નથી. જો તે અશોકને આદે છે તો તેને બીજા કાદનો ફાટો ટેબલ પર રાખવાની જરૂરત શી ? તે જગાએ તો અશોકનોજ ફાટો જોઈએ. મને એ સમજાતું નથી.” કુસુમના અવાજમાં ગંભીરતા હતી.

રાજેનબાણુ વિચારમાં મૂક રહ્યા.

“અને તે ઉપરાંત રાહિતે જ્યારે આપણા બન્ને વિષે ખરાબ ટીકા લખી ત્યારે પ્રેરણાએનેજ તે અટકાવની જોઈતી હતી. તેમ છતાં રાહિતનો પક્ષ ખેંચી અશોકબાઈનું અપમાન કર્યું તે પણ મને સમજાતું નથી. મને લાગે છે કે અશોકબાઈ પ્રેરણાએનના માર્ગ-માંથી ખસી ગયા તે સિવાય તેમને માટે બીજો માર્ગ ન હતો.” કુસુમ ફરીથી બોલી રહી, “પરંતુ મારી ગણતરી કેમ ખોટી પડે છે તેજ મને મૂંઝવે છે !”

રાજેનબાણુની આંખો કુસુમ પર ફરી રહી. “કુસુમ, તમે કદી એવી કલ્પના નથી કરી શકતાં કે પ્રેરણાએને કદાચ પોતાનું જીવન પ્રેમપાત્ર છોડી નવું સ્વીકાર્યું હોય ? જોકે એ બહુજ મદદ વિચાર કહેવાય છતાં.” રાજેનબાણુના અવાજમાં ગંભીરતા મડકા હતો.

કુસુમની વિશાળ આંખો અમાધ ગંભીરતાથી રાજેનબાણુ પર ફરી રહી. “કદાચ એ સંભવિત ખરું, પરંતુ મારા પ્રેરણાએનના અનુભવ પરથી કહું છું કે તેમને માટે તો એ અશક્ય છે !”

“પ્રેરણાએન પણ ક્યારે તો માણસ છે ને !”

“જરૂર. છતાં એમના ઉપરછલાં છીછરાપણાં પાછળ કિતમ આશિષ છે. તેમના ફરફરિયાળપણામાં નિર્દોષતા છે. હું માણસને ઓળખી શકું છું. માટે એ તો ખાતરી રાખો કે પ્રેરણાએન માટે તો અશોકબાઈને છોડીને બીજાને ચાહવો તે અશક્ય છે.”

રાજેનબાણુએ સંમતિ આપી, “તમારી માણસ પારખવાની શક્તિની મને ખાતો છે. છતાં આ કોકડું તમારી ગણતરી ખોટી પાડતું જણાય છે.”

કુસુમ વિચારી રહી. તે ખોલી, “હું પણ એજ વિચારું છું. અશોકભાઈ મુંઝાઈને માંડા જેવા થઈ ગયા, તેમને સ્વાભાવિક લાગ્યું. પ્રેમ અને ઈર્ષ્યા એ બન્ને કાઈ અતૂટ બંધનથી સંકળાયેલી લાગણીઓ છે. દરેક પ્રેમી પોતાના પ્રેમપાત્રની સંપૂર્ણ માલિકી ઇચ્છે છે. તેમાં ભાગ પડાવનાર હરકોઈની તે ઈર્ષ્યા કરેજ. તેથી અશોકભાઈની મનઃસ્થિતિ તો આપણે સમજી શકીએ.”

“અને અશોકને જો ઈર્ષ્યા કે દુઃખ જે કંઈ થયું તે તેણે પોતેજ સહન કરેલ છે તેણે કશી ખોટી મૂર્ખાઈ બતાવી નથી અને માર્ગમાંથી ખસી જવામાં તેમણે પોતાના ઉમદા દિલ્લો પરિચય કરાવેલ છે. અશોકની ઈર્ષ્યા કોઈ પાશવી માનવીની ઈર્ષ્યા ન હતી; એની ઈર્ષ્યાને લીધે એણે પોતે એકલાએજ દુઃખ સંભળ્યું. મને તો એના દુઃખમાં-સુંદર નવલ કથાનાં તસ્તો મળે છે!” રાજેનબાણુ વિચારોમાં ગોતરી પડ્યા.

“જવાદો એ વાતો.” કુસુમ ચીડાવાનો ડોળ કરતાં ખોલી. “અત્યારે જ્યાં જીવનની વાતો હોય ત્યાં સાહિત્ય વચમાં ક્યાં લાવે! હો ? હું એ કહેતી હતી કે અશોકભાઈ તો જાણે સમજી શકાયા. પરંતુ પ્રેરણાએને શા માટે આવું વર્તન સ્વીકાર્યું હશે ?”

ફરી કુસુમ વિચારમાં ગોતરી પડી.

“અશોકનો માર્ગ તમે ધારતાં હતાં એટલો તો સરળ નથીજ રહ્યો, એમ મને લાગે છે.” રાજેનબાણુએ છેવટે ચૂપકીદી ઓડી.

“હું આશા નથી ઓડતી. તમે સ્ત્રીઓને સમજી નથી શકતા એટલેજ આમ કહો છો; બાકી મને લાગે છે કે પ્રેરણાએનેને મારે એકાદવાર ફરી મળવું પડશે.”

રાજેનબાણુ હસી પડ્યા, “તમે શું અશોકને પરણાવવાનો ઇગરો લીધો છે?”

“હારતો. હું તો ધણી બાળતોના ઇગરો લઉં છું એ ક્યાં તમારા ખ્યાલ બહાર છે?”

“મને તો ખ્યાલ નથી.” રાજેનબાણુએ અજ્ઞાનનો ડોળ કર્યો.

“વાહરે, જાણે સાવ બાળક રહ્યા.” કહી હસતી હસતી કુસુમ ઓરડા બહાર દોડી ગઈ.

દોડતી જતી એ અકિત તરફ રાજેનબાણુ નેહભરી નજરે જોઈ રહ્યા.

“કેટલી સુંદર ! મારાં જીવનને એ સ્ત્રી કેટલું સુખમય બનાવે છે !” તેમણે સંતોષનો શ્વાસ મૂક્યો.

૧૯

કરનાલી પાસે વળાંક લેતો નર્મદાનો પ્રવાહ કુસુમને હૃદયંગમ લાગ્યો. કુસુમને લાગ્યું કે જીવનમાં કેટકેટલી સુંદરતાઓ અજાણ પિછાણેલી રહી હોય છે ?

કરનાલી પાસેનો સંગમ જોઈને રાજેનબાણુ તો ખરેખર કાવ્યમય ભાષામાંજ ઊતરી ગયા. બન્ને બાણુ વિસ્તરેલી ઊંચી ઊંચી બેખડો વચ્ચે થઈને નાનો પાનળો પ્રવાહ, ગુચવાતી શરમાતી નવોદાની માફક નર્મદાના મુખ્ય પ્રવાહને આવીને મળે છે. બન્ને પ્રવાહનાં પાણી જાણે કે એક બીજાને મળીને ત્યાં વતુર્લાકારે નાચે છે. ત્યાં માછીઓની હોડીઓને ચોમાસામાં જોખમ રહે છે. એ મિલનનાં તાંડવમાં ભવભવ તારાઓ તળીએ ખેંચાઈ ગય છે; એ મિલનના જોશબંધ વહેણને લીધે હોડીઓને પાંચ પાંચ માછીઓ દોરડાંથી ખેંચીનેજ ઉપરવાસ લઈ જઈ શકે છે.

કુસુમ હોડીની વચ્ચેની પાટલી પર બેઠી હતી. ગિગતા સૂર્યનાં કિરણો તેના સુકામળ ગોરા માલને ચુમી રહ્યા હતા. તેના ફરફરતા આંજી વાળના લીટી જેવા પડછાયા તેના ગાલ પર પડી રહ્યા હતા. જાણે કે કરનાડીમાંની બધી પ્રતિમાઓની માફક આ હોડીમાં પણ એક સૌંદર્યની જીવંત પ્રતિમા વસી રહી હતી.

રાજેનઆણુ હોડીને છેડે મુકાન પાસે બેઠા હતા. તેમનો એક હાથ નદીના પાણીમાં રમત કરતો હતો.

“કુસુમ,” તે બોલતા હતા. “પેલી દુરની ગંચી બેખડો બેઠ ! ચોમાસામાં બ્યારે પૂર આવે છે ત્યારે પાણી એ બેખડોની છેક કિનારી સુધી પહોંચે છે. અને આ સંગમ પર તો સામાન્ય હોડી વાળાઓ આવવાની તે વખતે કિંમત ન કરે. આટલું સુંદર સૌંદર્ય છે. અને આ સૌંદર્યમાંયે બીચણતા છે. આપણી આ હોડી નાંગરેલી છે ત્યાં અભારસુધીમાં કાણુઓ કેટલીયે હોડીઓ આ વમળમાં ફસાઇને પુખ્તી હશે; કેટકેટલાયે માનવીઓના તરફડીયાં સામેના ગોંડાણમાં વિલીન થઈ ગયાં હશે.”

કુસુમ સહેજે હસી, “તમે ખરું કહો છો. આ સૌંદર્યમાં પણ બીચણતા છે.” અને તે ચમકીને બોલી, “પાણીમાંથી તમારો હાથ બહાર કાઢી લો.”

“કેમ શું વાંધો હતો ?” રાજેનઆણુ ટુવાલથી હાથ લૂંછતા બોલ્યા.

“તમે કહેતા હતા ને કે પાણીમાં મગરો હોય છે !” તે ડરતાં બોલી.

રાજેનઆણુ હસી પડ્યા. “નર્મદામાં મગરો છે પણ અહીં નથી. નદિનર જુઓ સામે પેલી સ્ત્રી કપડાં ધૂવે છે; પેલો છોકરો પાણીમાં તરે છે. તેમને કશું ન થાય તો આપણને ડર શો ?”

“એમને કશું ન થાય કેમકે તેમનાં જીવનની કશી કિંમત નથી.” કુસુમ ગંભીરતાથી બોલી.

“અને મારા જીવનની !”

“ખીજાઓને કિંમત હોય કે ન હોય પણ મને તેની કિંમત છે.” તે શરમાઈ ગઈ.

રાજેનઆણુના હૃદયની સાગણીઓ તે વખતે જુદુંજ સ્વરૂપ ધરી રહી. જીવનમાં તે પહેલીજવાર એવી વ્યક્તિને મળતા હતા

કે જેને તેના જીવનની કિંમત હતી જેની પાસેથી તે વાત્સલ્ય અને પ્રેમ અને મેળવી શકતા હતા. તેમને લાગ્યું કે એ શબ્દો માટે તો એ પોતાની આખી મિલકત કુર્યાન કરવી હોય તોયે કરે. ત્યારેજ તેમને ખરી પ્રતીતિ થઈ કે શા માટે સ્ત્રીના એક શબ્દ ખાતર હજારો માણસો જીવન કુર્યાન કરવા તૈયાર થતા, શા માટે સ્ત્રીને ખાતર યુગાન્તરથી માણસ ધન, વૈભવ, બધાનો ભોગ આપતો આવ્યો છે.

તે વિચારી રહ્યા. સ્ત્રીમાં એવું શું છે કે જેની આગળ માણસનો સમસ્ત આત્મા નમી પડે છે? દાખલા તરીકે કુસુમ જે કહે છે, જે કંઈ બોલે છે તે બધું શા માટે રાજેનબાણુને ગમતું? એજ શબ્દો બીજો કાંઈ પુરુષ બોલ્યો હત, અથવા બીજી કાંઈપણ સ્ત્રી બોલી હત તો એવી અસર ન પડત. પરંતુ કુસુમના મોમાંથી સરતા એ શબ્દોમાં એવું શું નાદુ બધું હતું?

તેમને લાગ્યું કે એ પ્રશ્ન તેમણે વિચારવોજ જોઈએ. પુરુષમાં માર્દવ નથી હોતું; નથી હોતી શબ્દોને સુંદર બનાવે તેવી હૃદયની પ્રેમાળ સરળતા. તેને જીવનના ઝંઝાવાતો કઠોર બનાવે છે. અને કઠોર હૃદય પણ કામળતા માટે ઝંખે છે.

પુરુષ હૃદયની મૃદુતા, કામળતા માટેની ઝંખના પ્રેમમાં પરિણમે છે. એ ઝંખના તેના જીવનના આણુએ આણુમાં વ્યાપ્ત થાય છે. એ ઝંખના એટલું તો ઉચ્ચ સ્વરૂપ લે છે કે તેને ખાતર માણસ ધન, રાજ્ય, મિત્રો, સૌ કાંઈના—અરે પોતાના જીવનનો—પણ ભોગ ખુશીથી આપે છે.

એ ઝંખના સંતોષી શકે છે સ્ત્રી—

ગમે તે સ્ત્રી નહિ પરંતુ એકજ સ્ત્રી કે જેના પર તેનું હૃદય ઠરે છે, જેને તે પૂજે છે, જેને ખાતર મહેનત કરે છે, અને આખુંયે જીવન ન્યોછાવર કરે છે.

કુસુમ રાજેનબાણુને વિચારમાં પડી ગયેલા જોઈ જરા ગુંચવાઈ.

તે બેઠીને તેની પાસે આવી. “ખોટું લાગ્યું?” તેણે મૃદુલ અવાજે પૂછ્યું.

રાજેનજાણુ ચમક્યા. તેમની ચિંતા થઈ કે આમ વિચાર કરીને પણ કુસુમને ચિંતામાં શા મારે નાખી? તે દર્યા. “નારે. હું તો વિચારતો હતો.”

“શું?” કુસુમની ચિંતા દૂર થઈ.

“કહું?”

“હારતો.”

“સ્ત્રી અને પુરુષના પરસ્પર આકર્ષણનો પ્રશ્ન.”

કુસુમે શરમાવાનો ડાળ કર્યો. “તમે ખરાય માણસ છે.” તે લાડમાં બોલી.

“એમાં ખરાય શું છે? એ તો સાદો સીધો પ્રશ્ન છે.”

રાજેનજાણુ કુસુમની શરમતું કારણ ન સમજી શક્યા.

કુસુમ તેની જાણમાં બેઠી. “તો કહો તમે શું શું વિચાર્યું.”

“ના, ના. તમને એ ખરાય ચર્ચા લાગશે.”

“નારે, એ તો સીધી ચર્ચા છે. ક્યો.”

“તમે એક જુઝ્યા સ્ત્રી છે.” રાજેનજાણુએ પણ હસતાં હસતાં કહ્યું.

કુસુમ હસી પડી. “આસો વેર વળી ગયું. હવે કહો.”

“હું એ વિચારતો હતો કે સ્ત્રીઓમાં એવું શું છે કે જે જેથી માણસ તેમનો ગુલામ થઈ જાય છે. સાધારણ રીતે કાષ્ટને બીજાની ઇચ્છા મુજબ વર્તવું ગમતું નથી. પરંતુ દરેક પુરુષ પોતાની પ્રિય નમાની ઇચ્છા મુજબ વર્તેજ. અને તેમ કરતાં કુખ પડે કે મુશીબતો નડે તો પણ તેને સ્મિતપૂર્વક આવકારેજ. એવું શું છે?”

કુસુમ હસી પડી. “સૌંદર્ય?”

“ના. ના. હું નથી ધારતો. તમને ખબર છે? આપણા પ્રેક્ષના મજુરોને પણ આખો દિવસ ધૂમ મહેનત કરીને સાંજે જ્યારે

પત્ની સાથે સુક્રો રોટલો ખાતા જોતો ત્યારે હું તેમના મોં પર એવી સતોષની છાપ જોતો કે જે હું મારા પૈસા, સમૃદ્ધિ અને સત્તાથી પણ ન ખરીદી શકતો.

“અને હવે ?”

“અને હવે ?” રાજેનખાણનો ભવ્ય ચહેરો એ વખતે કુસુમને બહુજ સુંદર લાગ્યો, “અને હવે તો એ લોકો શા માટે આટલા સુખી હતા તેનું કારણ મને મળી ગયું છે. મારા બધા પૈસા છતાં મારું હૃદય ખાલીખમ હતું. અને અત્યારે.....અત્યારે.....”

“ખોલોને ! અટકો છે શા માટે ?” કુસુમના કાન વધુ સાંભળવા આગ્રુરે હતા.

“અત્યારે કદીપણ મારું કામ ન ઊડનાર હું મારા મોટામાં મોટાં સાહસ માટે હું પોતે જવાને બદલે અગ્રોકન મોકલું છું. કામ ગમે તેટલું ચડે તોયે તેમાંથી ફાજલ વખત મોઢી કાઢું છું—અને એ વખત અગાડતાં કદાચ નુકશાની જાય તોયે મને દિલગીરી થતી નથી. એ બધું સામારે ? એકજ વ્યક્તિ મારા જીવનમાં એવી રીતે પ્રવેશી સફા છે કે જેની એક એક ઇચ્છા મારે મન દેવામાં છે; જેના સુખને ખાતર કોઈ પણ ભોગ વધારે નથી; જેને દસતી જોવા હું સદૈવ તત્પર રહું છું; અને મને લાગે છે કે તેના વિના મારા જીવનમાં કોઈ અનોખો ભાગ અણખીંચ્યો રહી જતો હતો.”

યુગાન્તરોની કથાની પુનરુક્તિ. એનું એ પ્રણયગીત યુગયુગોના પુરુષો પોતાની પ્રિયતમા પાસે ગાઇ ગયા છે; એના એ પ્રણયગીતે જંગલીમાં જંગલી માનવીથી માંડી સંસ્કૃતમાં સંસ્કૃત પ્રણયીઓનાં હૃદય એકીગતના તારથી ઝબકાવ્યાં છે. અને ભુગમૃતાં એ ગીતની ઝકિતની મીઠાશ સદીયોની સદીઓ પણ બૂંસવાને બદલે વધારતી ગઇ છે. કુસુમના કાન એ મૃદુલ, લાગણીથી ભરપૂર સૌન્દર્ય શબ્દવાળું પ્રણયગીત સાંભળતાં જીવનની અનુપમ મીઠાશ અનુભવી રહ્યા.

તેના હૃદયમાં લાગણીના ઓથ આપ્યા. તેનું હૃદય એની ખાશમાં કચકાવા તત્પર અન્યું. તે બોલી, “ત્યારે તો એ વ્યક્તિ ખૂબજ ભાગ્યશાળી ખરી!” તે દસી.

“ભાગ્યશાળી તો હું.”

કુસુમ ફરીથી તેના સામે અગાધ પ્રેમથી ઉભરાતી ઘેરી નજર ફેંકી રહી. તે વિચારવશ અવાજે બોલી, “તમે ખૂબજ ભક્ષા છો. તમારી મારા માટેની એ લાગણીઓ, મારા પ્રત્યેની એકનિષ્ઠ પ્રત્યુત્તરતાના એ તો તમારી મોટાછતોજ પૂરાવો છે. આકી મેં ધણીયે પુરુષો એવા જોયાછે કે જેઓ પોતાની સ્ત્રીઓને વાસના સંતોષવાનું સામાન્ય સાધન ગણે અને જેઓ વફાદારી થું છે તે સમજેજ નહિ. તમારી માફક એકજ સ્ત્રી પાછળ મરી શીટનાર કાષ્ઠકજ નીકળે. આકી દરેક સુંદર મોં તરફ વાસનાભરી દ્રષ્ટિ ફેંકનાર પુરુષો દુનિયામાં સોએ નવાણું હોય છે. હું તો એથીજ અને સૌથી સુખી સ્ત્રી માનું છું કે મને એવા પતિ મળેલ છે કે જેની નજરમાં મારા સિવાયની બધી સ્ત્રીઓ “ઝેનોજ છે.”

રાજેનઆણુ તેના સામે પ્રેમાર્દ્ર નયને જોઇ રહ્યા, “તમે મારા હૃદયને પારખી શક્યાં છે. મારે માટે તમેજ પૂર્ણ સ્ત્રી છો. મારે દુનિયાની બીજી સ્ત્રીઓ માટે આંખો નથી. હું જો તમને મારાં પોતાનાં કરી શકું તો દુનિયામાં બીજાં પુરુષો કે સ્ત્રીઓ વસે છે તે પણ જાણવાની મારે પરવા નથી.”

બન્નેના હૃદયો એકતારથી ઝબઝબી રહ્યાં. એક વનનતી કાષ્ઠ અનોખા ઐક્યની લાગણીઓ બન્નેનાં હૃદયને હચમચાવી રહી. બન્નેની આંખોમાં અનોખી દ્રષ્ટિ આવી રહી-પ્રેમભરી ઘેરી નજરની રિશરતા.

રાજેન આણુનું હૃદય પ્રયત્નો છતાં કાળમાં ન રહ્યું. અને જેમ જેમ તે કુસુમના શબ્દો સાંભળતા ગયા તેમ તેમ તેમનો બધો મનોનિઘ્રહ ગળાવા લાગ્યો. “અને હું તમારીજ છું-તમારીજ. મારે.”

• બધું સર્વસ્વ તમારું છે.” કુસુમની બાપા પણ પ્રણયગીતથી રણકી રહી, “હું તમને મારા પોતાના કરી સાચવી શકું તો બસ છે.” તેના શબ્દોમાં તેનો આત્મા હલવાયો.

તેની બીમી પણ ભાવહીન છતાં અનેક આમંત્રના ભાવોથી ભરી નજર રાજેનખાણુ પર ફરી રહી. રાજેનખાણુ મનોનિમ્મલ જાગ્રવવા ઊભા થઇ ગયા. કુસુમ પણ ધીમેથી ઊભી થઇ.

બન્ને એક ક્ષણ એક બીજાને જોતાં ઊભાં રહ્યાં કુસુમના અવયવે અવયવનાં વળાંકમાં રાજેનખાણુને સૌંદર્ય ભાર્યું.

અને બન્નેની આંખો મળી. એક આવેશ ! એક ક્ષણ ! અને બીજી ક્ષણે બન્ને એક બીજાની બીંસની સુગંધ ટુંકમાં કચડાઈ ગયાં. બન્નેના હોઠો એક બીજાને કે અનંત તૃપ્તિ છીપાવતા દોય તેમ ચૂમી રહ્યા. ગાત્ર, મોં, હોઠ, બધું બન્નેને ચૂમવા લાયક જ લાગ્યું. અરસ પરસની બીંસમાં જાણે કે અંતર ખોલતાં હૃદયો પણ એક બીજાને ચૂમી રહ્યાં; સહેજ ઝાંચે ચડેલો ચૂર્ચ પણ પાણીને ચૂમી રહ્યો; દૂર ખેડેલાં સારસ સારસી પણ એક બીજાને નેહથી જોઈ રહ્યાં.

જાણે કે આખુંયે વાતાવરણ જગતનું બાન બૂલી ફક્ત એ સનાતન કાળથી ચાહ્યાં આવતાં પુરુષ સ્ત્રીનાં પ્રણયચુંબનને વિચારી રહ્યું.

દૂર કપડાં ધોતી સ્ત્રીઓ પણ એ દૃશ્ય જોતાં પોતાનાં પ્રણયસ્વપ્નો જોઈ રહી. “નફરત !” “સુખરેલાં !” કહેતાં તેઓએ મોં મચકોડ્યાં અને છતાં એ દૃશ્ય તેમનાં હૃદયને પણ ધડીલર જૂતાં સંસ્મરણોથી ધબકાવી રહ્યું.

અને એ લાંબી મીઠાસની તંદ્રા તૂટી. રાજેનખાણુ પોતાની જાતને વીસરી પ્રણયી બન્યા હતા, તેમને કરી સ્વભાવ થયું. તેમને લાગ્યું પોતે કેવા પાશવી છે અને તેમણે કુસુમની આસપાસ વીંટળાયેલા પોતાના હાથ છૂટા કરતાં બોલ્યા, “કુસુમ, હું ધણોજ દીલગીર છું. તમે મને કદાચ પણ માનસો. પરંતુ એમાં મારા

વાંક ન હતો—વાતાવરણે મને જ્ઞાન બુધ્ધાવ્યું.” કહેતાં તે નીચે સરમીંદા બની બેસી ગયા.

કુસુમ આશ્ચર્યથી જોઈ રહી. તે શું બોલવું તે વિચારી ન શકી.

“કુસુમ, ખરેખર આવું ફરીથી નહિ બને. તમારી મરજી વિરુદ્ધનું આવું પાશવી વર્તન હું કેમ ચલાવી શક્યો તે હું સમજી શકતો નથી.” રાજેનબાણુના અવાજમાં સાચા દુઃખનો પશ્ચાતાપ હતો. તે પોતે સમજી નહોતા શકતા કે તેમણે આટલો બધો કાળ શી રીતે ગુમાવી દીધો.

“પરંતુ એમાં તમે શું બોલું ક્યું છે ?” તેને રાજેનબાણુનું વર્તન તદ્દન સ્વાભાવિક લાગ્યું હતું. જો કે તે બંને આમ બધાં દેખતાં આમ કરી એકાં તે ઠીક ન થયું એમ તે ધારતી હતી.

“તમે વિવેક ખાતર બસે કહો પરંતુ હું તમારી દુભાયેલી લાગણી સમજી શકું છું.” રાજેનબાણુનો પશ્ચાતાપ હજી સમતો ન હતો, “અને છતાં કદી ન સંયમ ગૂમાવનાર હું આજે આવો નિર્જળ કેમ થઈ ગયો ? ઓ ઇશ્વર ! અને છતાં તમે શા માટે આટલાં બધાં સુંદર છો ? કે જેથી તમારા સામું જોતાં મારો બધો મનો-નિઘ્રહ ઓગળી જાય છે ?”

કુસુમ એનો શો જવાબ આપે ? અને એ આ કદી મન પરનો કાળુ ન ગૂમાવનાર પુરુષની અંતરની વ્યથા કેવી રીતે સમજે ? અને છતાં તે ગમરાઈ. જો રાજેનબાણુ આમ ચુંબનથી પણ બડકે તો બંને વચ્ચે એવી કોઈ અબેલ દિવાલ ઊભી થાય કે જે તેમના લગ્ન જીવનમાં પણ નડે. અને તેઓ ક્યાં લગભગ પરિણીત જેવાં ન હતાં ? તો શા માટે આ સંયમ ? તેણે ધાયું કે તેણે એ ઓખ-વટ કરીજ નાખવી.

પરંતુ રાજેનબાણુની મનઃસ્થિતિ પણ એવું રૂપાંતર લેતી હતી. તે પોતે આવી છૂટ લેતાં ખીજતી નજરમાં કેવા હાસ્યાસ્પદ લાગશે

તે ઘડીભર વિચારી રહ્યા. અને તેમને મુખ્ય તો એજ વિચાર દુભવતો હતો કે પોતે સુખન કુસુમની મરજી વિરુદ્ધ ક્યું છે અને તેમ કરતાં પોતે તેની લાગણીઓ દુભવવાનો અક્ષમ્ય અપરાધ કર્યો છે. અને પોતાના કૃત્ય માટેની શરમ તેમનું કાળજી કારી રહી હતી. તેમના જીવનમાં સ્ત્રીનો પ્રથમ સ્પર્શ એ નવીનતા હતી. તે સમજી નહોતા શકતા તેમાં પોતે ખોટું કરતા હતા કે ખરું. અને તે પોતાની જાનને નીંદવા લાગ્યા.

તેમણે બોલવા માથું ઊંચું ક્યું અને તેની : : આંખો કુસુમની આંખો સાથે મળી. ફરીથી તે સુંદર દેહલતાને છાતી સરસી ચાંપી ચૂમવા તેનું હૃદય દગ્ધાણ કરવા લાગ્યું અને ફરીથી તેમને પોતાની જાત પર નિરરકાર છૂટ્યો.

“કુસુમ, મને માફ કરશો ? પરંતુ હું તમને જોતાં એટલો નિર્જન થઈ જઈ છું !”

“પરંતુ તેમાં માફ કરવા જેવું શું છે ?”

“ખરેખર !” રાજેન્યાણીની આંખમાં સહેજ આશા ચમકી, “કુસુમ, તમને શારીરિક છૂટછાટ ન ગમતી હોય તો કદી નહિ લઉં. તમારી લાગણી દુભવવા કરતાં હું સહન કરવું વધુ પસંદ કરીશ.”

કુસુમ એની ઉદારતા મનમાંજ પ્રશંસી રહી.

“પરંતુ એમાં તમે કરી શું નાખ્યું છે ?” કુસુમ આનાથી બીજો કયો સીધો ઉત્તર આપે.

—“શું ? તમને સુખનની છૂટમાં હરકત નથી ?” તે બોલ્યા.

કુસુમ ઘડીભર યોગ્ય જવાબ શોધવામાં મૌન રહી.

રાજેન્યાણી શીકાશબ્દો હસ્યા, “તમને ન ગમતું હોય તે નહિજ થાય !” તે નિર્જીવાત્મક સ્વરે બોલ્યા.

કુસુમને લાગ્યું કે તેના મૌનનો ઊંઘો અર્થ લેવાયો હતો, તેથી તે બોલી, “પરંતુ મેં ક્યારે કશું કે મને એ નથી ગમતું ?”

રાજેનબાણીની આંખો સ્થિરતાથી તાકી રહી-જાણે કુસુમ ખરું કહેતી હતી કે વિવેક કરતી હતી તે શોધવા મથતી ન હોય !

“મને તેમાં હરકત નથી.” કુસુમ ફરીથી બોલી.

“થેંકયુ કુસુમ. તો આપણે એ છટા કાઢ કાઢ વખતે લઈએ તો તમને વાંધો નથી ને ? હું તો ન લેવા ધણું કંઈ છું પણ કાણ જાણે કેમ મને મારા પોતાના પર કાળ નથી.”

કુસુમ એના બીનઅનુભવ તરફ દસી રહી, “મને જરા પણ વાંધો નથી.” તેને લાગ્યું કે રાજેનબાણી પાસે ખોટી શરમ રાખવા જવામાં નાહક કિંધું વેતરાવાનો ભય રહેતો હતો.

રાજેનબાણીએ જાણે માથા પરથી બોળે કિતરો હોય તેમ શાંતિથી શ્વાસ મૂક્યો. અને ફરીથી બન્નેની આંખો અપૂર્વ સ્પર્શથી એક બીજા તરફ આકર્ષાઈ. ફરીથી બન્નેનાં હૃદયો ધમક્યાં. અને એક ક્ષણમાં પશ્ચાત્તાપ, મનોમન્યન અધુ બૂલીને રાજેનબાણીના હાથ એ દુનિયાની સૌથી કમનીય દેહકવતાને વીંટળાઈ રહ્યા. અને બન્નેના હોઠો ફરીથી લાગણી, આવેગ અને પ્રેમની લાવાની મૂક આપ લે કરી રહ્યા.

“અરે બધાં લોકો જુએ છે.” કુસુમ તેની બાથમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં બોલી. કિલટા તેના હાથ રાજેનબાણીના શરીરને વીંટળાઈ રહ્યા. તેના ગરમ હોઠો રાજેનબાણીના હોઠ પર દબાવ્યું કરી રહ્યા.

અને એ પ્રેમ નાટકનાં બન્ને પાત્રો નર્મદાતટની રંગભૂમિ પર પોતાની જીંદગીનો પહેલીજવારનો પ્રણય પ્રસંગ બ્યારે ભજવતાં હતાં ત્યારે ચાણોદ-કરનાલીના કેટલાયે નહાતા યાત્રાળુઓ, કપડાં ધોતી સ્ત્રીઓ અને માછીઓ બધાં રનખ્ખ બની જોઈ રહ્યાં.

થોડીવાર બાદ ગામમાં ગયેલા માછીઓ દૂધ લઈને આવ્યા અને આ બનાવવાની ધમાલમાં પડ્યા.

રાજેનબાણુ તથા કુસુમ બીજી વાતોમાં ઝેતરી પડ્યાં હતાં. તેમની ચર્ચાનો વિષય ‘સંસ્કાર’ માટેનો લેખ હતો.

“આપણે આપણી દૂર ઉપરથી કશું લખાણુ તો ‘સંસ્કાર’ માટે મેળવવું જ નોંધ્યો.”

“હા. તમે એક બે લેખો લખી નાખ્યો.”

“કમ જાણે લેખો લખવા તે સાવ સાદી વાત હોય!” રાજેનબાણુ હસતાં બોલ્યા.

“તમારે માટે તો સાદીજ વાત છે!”

રાજેનબાણુને એ સ્તુતિ ગમી. “હું એવા લેખો લખવા માગું છું કે જેમાં તમારો પણ સાથ હોય.”

“પણ હું લખી શકું ખરી?”

“જરૂર. કેમ નહિ?”

કુસુમ એક પ્રખ્યાત લેખિકા થવાનાં સ્વપ્નાં સેવી રહી. તે

હસી રહી, “ઐ તો મહેનત કરે ત્યારે થવાશે. અત્યારે તો તમેજ લખી નાખજો.”

“ઐ તો ઠીક, પરંતુ મથાળું શું આપશું?”

“શું? મને તમારાજ શબ્દો યાદ આવે છે.”

“ક્યા?”

“જ્યાં સૌંદર્યમાંજે બીજાજતા ડોકિયાં કરે છે.”

રાજેનબાણુ મનમાંજ ખુશ થયા. “ઐ ખરેખર સુંદર મથાળું થઈ શકે. અને નીચે ઉમેરાય, “અને જ્યાં કુદરત છોટા કાથે વેરે છે. અરાખર લાગે ખરું?”

કુસુમે શાંત ગૃહિણી માફક સંમતિમાં મસ્તક હલાવ્યું.

“અને કુસુમ, આપણે જેમ જેમ આગળ જઈશું તેમ તેમ કાંઠા પર લગભગ દર માઈલે એક બે નાની દહેરીઓ આવ્યાજ કરશે. જાણે કે આપણા પૂર્વજોએ આખાં કાંઠાને પવિત્ર દહેરીઓથી શણગાર્યો ન હોય!”

કુસુમ એના શબ્દોજ સાંભળી રહી.

“અને કુસુમ, તમે કઈપી શકો છો? આ એજ કિનારા છે જ્યાં સદીઓની સદીઓના આર્ય સંસ્કારો પોષાયા છે; જેના એકેએક પથરામાં આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોના ઇતિહાસોની ગાથાઓ ભરી છે; જેનાં નીરે ગુજરાતને સંસ્કાર અને સમૃદ્ધિ હજારો વર્ષો થયાં પૂરી પાડી છે.”

કુસુમને રાજેનબાણુનું આ ચિંતન અટકાવવું ઠીક ન લાગ્યું. તેને રાજેનબાણુની આ વાતો ગ્સદાયક નહોતી લાગતી છતાં તેને એ એવી રીતથી જાણે દુરના બૂતકાળને ઉમેળીને જોતા જોતા ખોલતા હોય એવી તેની મૂઠા ગમતી. તેને એ સ્વપ્નદ્રષ્ટા આંખો ગમતી.

“અને આ કિનારા પરનાં ગામો અત્યારે એ જૂની, પુરાણી

સંસ્કૃતિને ભૂલી ગયાં છે. જે આર્યત્વ અને જ્ઞાત્રંત ગાથાઓ એ જીર્ણ વૃદ્ધાં કૃદ્ધાં મંદિરોમાં ફાટરાયેલી છે તે આર્યત્વ અત્યારે ભૂતકાળની વાત બની ગયું છે. અત્યારે આપણે તે શ્રમ વેડી મંદિર બાંધનારાઓની તમન્નાને સમજી શકતાં નથી. આજે એ બધું મૂર્ખતા જેવું પણ કદાચ લાસે. પરંતુ એજ શિષ્ય, એજ સુંદર વળાંક અને અંગ સૌષ્ઠ્યવાળી પ્રતિમાઓ ગ્રીસ અને રોમનાં શિલ્પોને તોલે જીભી શકે તેવી છે. પરંતુ એ પ્રતિમાઓને સમજે અને સાચવે એ તેજ આપણા પ્રજાજીવનમાંથી હુપ્ત થઈ ગયું છે અને અત્યારે આ યુગયુગની સંસ્કૃતિની ચડતી પડતી જોનાર આ નદીને ગુજરાતીઓ ખેનરો, દોર અને માણસ માટે પાણીનાં સાધન સિવાય બીજી કશી દ્રષ્ટિથી જોઈ શકતાં નથી.

આ કિનારાએ સેંકડો લડાઈઓ જોઈ દશે; સેંકડો લશ્કરોને આ કિનારો બચાવવું સાધન બનેલ દશે; આજ કિનારા પરથી કિમતીમાં કિમતી માલ ભરેલાં વહાણો દેશપરદેશની દોલત ગુજરાતમાં ફાલવતા; આજ કિનારા પરના કૃષ્ણદર્શ પ્રદેશ માટે રાજ્યો માનવ-સંહારની દરકાર કર્યા વિના લશ્કરો ઉપર લશ્કરો મોકલતા. હાર, જીત અને મૃત્યુ-આ કિનારાએ કેટકેટલાંયે જોઈ નાખ્યાં છે.

અને દરેક વિજેતા મંદિર બાંધે કે કીર્તિસ્તંભ રચે; દરેક મહાન ધર્મગુરુ નર્મદાતટને વિસરે નહિ.

આમ છેક પ્રાચીન કાળથી આજ પર્યંતના બંધાયેલાં જીવંત જીવંત દેશોંઓ આપણી સંસ્કૃતિના જીવંત ઇતિહાસ છે. કુસુમ ! આ નર્મદાના એકેએક પથરામાં આપણી મૂળપ્રાયઃ થતી આર્ય સંસ્કૃતિનું કરુણમાં કરુણ સંગીત ભરેલ છે !”

તે સ્થિતિથી દેવગોના જથ્થા તરફ જોઈ રહ્યા હતા. તેમની આંખો જાણે કે એ દેવગોની દિવાલની આરપાર પેસી અંદરના આત્માને જોઈ શકતી હતી. તેમના ચહેરા પર અપૂર્વ ગમગીની

છવાઇ મધ હતી.

તે એમને એમ કેટલોક વખત ખેસી રહ્યા.

*

*

*

*

ચા પીધા બાદ બન્ને સામેનું ઊંચાણ ચડી મંદિરે જોવા ગયાં.
શંકરનાં મંદિરોમાં તેઓ ગયાં. પાસેજ નવું ગીતા મંદિર હતું તે
જોયું. તેમાં ગીતાની કદપેલી પ્રતિમા નિહાળી. અને એ બધું
બતાવતાં રાજેનબાણુ તેની આગળ એવાં એવાં તો જૂનાં સંસ્કૃતો,
મંદિરોના જૂના ઇતિહાસો કહી રહ્યા કે કુસુમને એ એક કલાક ક્યાં
ગયો તે ખબરજ ન પડી.

*

*

*

*

રોલિતે 'સંસ્કૃતિ'નું તંત્ર હાથમાં લીધું ત્યારબાદ સંસ્કૃતિમાં ઘણા ફેરફારો થઈ ગયા હતા. શોભનકાકાને એ અધું ન ગમતું છતાંએ પ્રેરણાના આગ્રહથી વચ્ચે ન પડતા. તે માનતા હતા કે ન્યારે રોલિત જશે અને અશોક આવશે ત્યારે 'સંસ્કૃતિ' પાશ્વું ખરેખર 'સંસ્કૃતિ' એકસાલ્યમાં બની જશે. અને છતાં વખતો વખત પ્રેરણાને તે ફેરફારો ખતાવ્યે જતા હતા.

તે દિવસે પણ શોભનકાકાની ઓફિસમાં એજ ચર્ચા ચાલતી હતી. પ્રેરણા ગંબીર ચહેરે ઓફિસમાં આમથી તેમ ફરતી હતી અને શોભનકાકા છીંકણીની ડબ્બી હાથમાં રાખીને સમગ્રવતા હતા.

“જો ગાંડીખેન્ર અશોક જેવા શક્તિમાન તંત્રીને કાદતાં આપણું 'સંસ્કૃતિ' ફેટલું દલકું પડી ગયું છે.”

પ્રેરણાનો હસમુખો ખુદ્દો અવાજ તો ક્યારનોયે અદ્રશ્ય થઈ ગયો હતો. તેની જગાએ ગંબીર વિચારશીલતાબર્યા અવાજે તે ખોલી, “શોભનકાકા, હું શું કરું? મને કશું સમગ્રતું નથી. 'સંસ્કૃતિ' નું થવું હોય તે થાય મને તેમાં રસ રહ્યો નથી.”

દર વખતે પ્રેરણા આવો જવાબ આપતી અને શોભનકાકાથી પ્રેરણાનું દર્દીબર્યું મેં જોયું જતું ન હતું. “પણ ખેન, આમ સહન

કરવા કરતાં રોકિતને કાઢી મૂકવોજ સારો. તું આમ બીજાઓને ખાતર કુખળી પડતી જાય તે હું કેમ સહન કરું ?”

“શોભનકાકા, જવાદો એ વાત. અધું એની મેજે સીધું થઇ જશે. હમ્મર તો છે ને !” તે દર્દીભર્યા અવાજે બોલી.

“મારી બેન, જીવનની ગંભીરતા હવે તું સમજતી જતી છે તેમ જણાય છે.” તે ગંભીરતાથી માથું ધ્રુણાવતાં બોલ્યા.

એજ વખતે ટેલીફોનની ઘંટડી વાગી અને શોભનકાકાએ રીસીવર હાથમાં લીધું.

“હલ્લો, હલ્લો ! શું ?.....શું.....કેસ ?.....શા માટે ગાજીનંબુ સિવાય કોઇ અચાવ નહિ કરી શકે એમ ?.....વારૂ.....હું તપાસ કરી જણાવું છું.”

શોભનકાકાનો કરચલીઓવાળો ચહેરો એકદમ ગંભીર થઇ ગયો હતો.

“શું કંઈ નવીન છે, શોભનકાકા ?” પ્રેરણાના અવાજમાં ચિંતા હતી.

“હાર્તો. એક તો એ સમાચાર છે કે સરકારે આપણા પત્ર પાસેથી પાંચ હજારની જમીનમીટી માગી છે.”

પ્રેરણાના હૃદય પરનો બોજો ખર્યો, “અસ એટલુંજ છે ને !”

“ના. થોડું વધારે પંજ છે. આપણો સોલીસીટર કહે છે કે ઇન્ડસ્ટ્રિયલ કંપનીના મેનેજર વિષે ખરાબ લખવા અદલ તેણે આપણા પત્ર ઉપર બદનક્ષીનો ફસ માંડેલ છે અને રૂપિયા વીસ હજારની મામળી કરે છે.” તેમના અવાજમાં અસામાન્ય ગંભીરતા હતી.

“તો, ફસમાં ફાળુ જીતે તેમ હાથે છે ?”

“સોલીસીટર તો કહે છે કે આપણું લખાણ એવું ખુસેખુસું બદનક્ષીકારક છે કે તેમાં આપણો અચાવ મુશ્કેલ છે.”

“પંજ જો તે સાચું હોય તો ગમે તેમ કરીને અચાવ કરી

શકારો."

"પરંતુ વાત એમ છે કે એમાનું અડધો અડધ ખોડું છે; એજ મોકાણ છે ને ! આ તારી નવી પ્રજાલિકામાં કોઈના વિષે મીઠું મરચું બહારાવેલ ખોટાં લખાણ પણ લખી શકાય છે ને !" શોભનકાકાનો અણુમતો ખુલ્લો દેખાઈ આવતો હતો.

પ્રેરણા ખુરશીમાં બેસી ગઈ. તેનું માથું બમનું હોય તેમ તેને લાગ્યું. એક અશોકને કાઢતાં ફટકેટલી ચિંતાઓ તેને માથે આવી પડી હતી ! અશોક હતો તો એ એટલું તો ખાસ ખ્યાન રાખતો કે પોતાના તંત્રીપદમાં 'સંસ્કૃતિ' ક્યાંય પણ મુશીબતમાં ન આવી પડવું જોઈએ. રોહિતે પ્રજાલિકા બદલાવી અને 'સંસ્કૃતિ'ની આગર તો ઘડી મઠી હતી. વેચાણ પણ ધીમે ધીમે ઘટવું જવું હતું. સરકારે જમીનગીરી માગી એ પણ આગરને ધક્કો પહેંચાડનાર હતું તથા હિપરાંતમાં આ વીસ હજાર રૂપિયા કાઢવા ક્યાંથી ? રમેશબાઈને આ વાતની ખબર પડે તો એ ફેટલા ગુરસે થાય ?

"તો સોલીસીટર સલાહ શું આપે છે ?" તે જેવટે બોલી. શોભનકાકા ચિંતામાં છીંકણી પણ બૂલી ગયા. તે બોલ્યા, "એ તો કહે છે કે સમાધાન કરી લેવામાંજ ફાયદો છે. અને એ પણ કહે છે કે એ મેનેજરને રાજીનઆણુ જોડે બહુજ સારી મૈત્રી છે માટે જો તમે રાજીનઆણુ મારફત પ્રયાસ કરાવો તો એક પાછના ખર્ચ વિના બધું પતી જાય."

"પરંતુ રાજીનઆણુ આપણે ખાતર વચ્ચે પડે ખરા ? પહેલાં તો એમ કરો. સીધે સીધાં સમાધાન માટે તમે ટેલીફોનથી પૂછાવી જુઓ. કેમકે નાહક રાજીનઆણુ જેવા માણસને તરફી આપવી તે યોગ્ય ન ગણાય."

"પણ એન, સીધે સીધાં સમાધાનમાં પણ આઠથી દસ હજાર રૂપિયા તો ચૂકવવાજ પડશે અને રાજીનઆણુ એક રાખ્ત કહેશે તો એક પાછના ખર્ચ વિના બધું પતી જશે. વળી આગળથી સમા-

ધાનની સીધી સાગળી કર્યા પછી, રાજેનયાણુ મારફત ફરીથી કહેવરાવવું તે ખરાબ દેખાય.”

પ્રેરણા ફરી વિચારમાં પડી ગઈ. તેનું મગજ કામ કરતું અટકી ગયું હતું. તેને “કશું ચમત્તું ન હતું. રાજેનયાણુ વિધેના લખાણ માટે તો તે આટલી મુશીબતોમાં ઊતરી હતી. અને તે પણ તે પોતે જાણતી હતી કે પોતે ખોટું કરતી હતી છતાં પણ તે સાદસ કરવા એડી હતી. અને અત્યારે ? હવે તેણેજ પોતે રાજેનયાણુ પાસે વિનંતી કરવા જવું કે તે પોતાને ખાતર વચ્ચે પડે અને તેને એવી આમતમાં વિનંતી કરવી કે જેમાં શકિતે ખરેખરો છખંડો વાળ્યો હતો.

તે વિચારતાં એલી, “પણ રાજેનયાણુ આટઆટલા બનાવો આદ વચ્ચે પડશે ?”

શોભનકાકા આશ્ચર્યથી તેના સામે જોઈ રહ્યા. તે એકવા, “એન, તું રાજેનયાણુને ઓળખતીજ નથી. તે જરૂર આપણને મદદ કરશે. કિન્તો રાખે નેવા એ માણસ નથી. અને તે છતાં આપણે કુસુમબેન મારફતજ રાજેનયાણુ પર દબાણ લાવશું પછી નાનો તો સવાલજ ન રહે.”

ફરી પ્રેરણા ઊભી થઈને ફરવા લાગી. તે માનિતીને હવે પોતાને અપમાનના ઘૂંટણ ગળવાનો વખત આવ્યો હતો. તેનું અભિમાન તેને એ લાચારીને ડોકરે મારવા પ્રેરતું હતું. અને તેનું ચાલે તો તે કુસુમબી લાચારી કરવા નજ જાય. પરંતુ આઠ દહાજીર ફિયાની વાત રમેશભાઈ પાસે જાય તે તો એથીયે વધુ અપમાનજનક હતું. અને બાબી મહેલું માર્યા વિના રહે પણ ખરાં ?

“તો શું કરશું ?” તે ઝેરડે લાચારીથી ખુરશીમાં બેસતાં બોલી.

“એમ કર. રાજેનયાણુ તથા કુસુમબેન બન્ને તેમની દૂરમાંથી તો આવી ગયાં છે. માટે તારી મરજી હોય તો કાલેજ મળવા

પ્રેરણા વિચારમાં પોતાનાં અંધારા જાળમાં પર ટપટપ કરી રહી.
“ભણે તેમ કરશું.” તે ઝેડી.

અને એન, જે તને વાંધો ન હોય તો આજ કામમાં શક્તિને
અવિધ્યમાં ખ્યાલ રાખવાની સલાહ પણ આપીએ જેથી અવિધ્યમાં
આવી મુશ્કેલી ન ઝેડી થાય.”

પ્રેરણા વિચારી રહી. “ભણે.” તે ઝેડે બોલી અને ચાલી ગઈ.

* * * *

તેજ દિવસના સંસ્કૃતિના વધારામાં એ બંને સમાચારો જાપ-
વાની તક શક્તિને જતી કરી ન હતી. પ્રેરણા કે શોભનકાકાએ તેને
હજુ કશી સિખામણ આપી ન હતી અને તેથી જ્યારે તેઓ
બંનેએ વધારામાં એ સમાચારો વાંચ્યા, અને એ સમાચારો કેવી
ખરાબ અને કડવી બાષામાં મૂક્યા હતા તે વાંચ્યું ત્યારે તેમના
ચુસ્તાની હદ ન રહી.

શક્તિને પ્રેરણા તથા પોતાનો—એમ એ ફોટા ખરાબ વચ્ચે
પડ્યો પડ્યો જાહેરાત. અને ઉપર મથાળું આપેલું: “‘સંસ્કૃતિ’
પર આવી પડતી વિટંબણાઓનો સામનો અમે જીવનભર સાથે
રહીને કરીશું.”

શોભનકાકાના ચુસ્તાની તો હજુ ન રહી. “રામચરણ!” તે
ચુસ્તામાં ખરાડયા.

“હા!”

“હા, હા. શું કરજે? જા, પ્રેરણાને મોકલ!”

થેડીવારે શીકી પડી મચેલી પ્રેરણા અંદર આવી. શોભનકાકાને
તેના મોં સામું જોવાની કુરમ્મદજ ન હતી. તે બોલ્યા, “એન આ
વાક્યનો અર્થ શું થાય તે ખબર છે?” તે ફોટાઓ પરનું મથાળું
ખતાવતાં બોલ્યા.

પ્રેરણા મથાળું વાંચતાં વિચારમાં પડી ગઈ. મથાળાનો અર્થ
જુદો લઈ શકાય ખરો. બંને વચ્ચે કંઈ બીજો સંબંધ ઉપસ્થિત

થયો હોય તેવું પણ અનુમાન લોકો કાઢે ખરા. અને પાછા ફાટાગો સાથેસાથ છાપેલા.

“હું સમજી શકતી નથી !” તે માથું ખન્ને હાથ વચ્ચે દાખીને ખેંચી ગઈ.

પરંતુ શોભનકાકાનો ગુસ્સો શમ્યો ન હતો. “પેલો ખિચારો અશોક એક સમાચાર છાપવાની ના પાડે તો તું ને રોહિત તપી ગયાં ! અને આ સમાચાર ખડુ સારા છાપ્યા છે ખરું ને ? આખું ગામ તારા અને રોહિત વચ્ચે કંઈ સંબંધ છે તેવી વાતો કરે એ ખધું સારું કાગળે ખરું ને ? તેં આ સમાચાર છપાવજ કેમ દીધા ?”

“પરંતુ મને ખબરજ ન હતી કે આતું કશું છપાયું છે.” તે મોં ઝેંચું કર્યા વિનાજ ખોલી.

“અને ખબર છે રમેશભાઈને કેવું નીચું જોવા જેવું થશે તે ?”

“પણ હું શું કરું ? મને ક્યાં ખબર હતી ?” કહી તે ફૂસકે ફૂસકે રડી પડી.

શોભનકાકાનું હૃદય દ્રવી ગયું. તે પ્રેરણાને માથે હાથ ફેરવતા માયાળુ સ્વરે ખોલ્યા, “મારી ગાંડીખેનને ખોટું લાગ્યું ? એન, એમાં તારો વાક નથી. હું રોહિતને કાલને કાલ તારી પદ ઝાડાવી દઈશ.

“ના, ના. શોભનકાકા !” પ્રેરણા રડતી આંખે ખોલી, “નાહક શા માટે ખોટું લગાડ્યું ? પરંતુ હવેથી કંઈપણ લખાણ તમારી સહી વિના પ્રેસમાં ન જાય તેવી ગોઠવણ કરજો.”

ફરીથી તે ગાંડી લાગણીના ઉભરાથી હતી. ગઈ અને રડવા લાગી. તેના સુંદર વળાંક વાળા ખભા ઘુસકાં સાથે ઝેંચા નીચા થઈ રહ્યા.

“એન, તારી મરજી. પણ અશોકને હવે વહેલામાં વહેલી તકે આપણે પાછા આવવા વિનંતી કરીએ.”

પ્રેરણાની આંખોમાં આશાની ચમકી આવીને લુપ્ત થઈ ગઈ.
“એ આવે પરા ?” તેણે પૂછ્યું.

“રાજેનબાણનાં નવાં છાપાં તે દિલ્હીથી કાઢે છે તેથી આવે તેવો સંભવ તો નથીજ.” શોભનકાકા પણ માથું હલાવતાં બોલ્યા.

પ્રેરણા નીચું માથું રાખીને વિચારીજ રહી. અશોક આવે ? પણ એવાં અપમાન બાદ એ આવે તે અશક્ય હતું. રોહિતે તે દિવસે થું તેના પર ઓછા કટાક્ષ કર્યાં હતાં ? અને તેને અત્યારે તો ત્રણ ત્રણ સારાં છાપાંનું તંત્રીપદ મળ્યું હતું. એ એવા સારા પગારની નોકરી છોડી આવે શાનો ?

“મને પણ લાગે છે કે અશોક હવે કદાચ નહીંજ આવે.” તેના સ્વરમાં નિરાશા હતી.

ફરીથી તેણે આંખ લૂંછી. તેનું નાક તથા આંખો લાલ લાલ થઈ ગયાં હતાં.

પાંચેક મિનિટો પસાર થઈ ગઈ. શોભનકાકા તથા પ્રેરણા બન્ને વિચારમાં લુપ્ત થયાં હતાં.

અચાનક પ્રેરણા ઊભી થઈ.

“હું જઈશ.” કહી તે ઝપાટાપદ ચાલી ગઈ.

* * * *

પ્રેરણા સીધી પોતાની ઓફીસમાં ગઈ. તેણે જોયું કે રોહિત તો ચાલ્યો ગયો હતો. તેથી તેણે પોતાનો બધો ગુસ્સો રોહિતના ફોટા પર કાઢ્યો. તેણે ફેમમાંથી તે ફોટો કાઢી ચૂરચૂરા કરી બહાર ફેંકી દીધો.

“લપ ગઈ.” તે નીચે પડતા કંકડા તરફ જોતાં બોલી.

તે પાછી ઓફીસમાં આમથી તેમ ફરવા લાગી. તેણે રોહિતના ટેબલ પર પડેલો પોતાનો ફોટો લઈ લીધો અને ઘડીભર તે ફોટા સામે જોઈ રહી.

તેનું મગજ ધમધમી રહ્યું હતું. તેને એ સાથેજ ખ્યાલ આવ્યો

કે એ ફોટો ખાસ કરીને અશોકને માટે મૂકવામાં આવ્યો હતો. તે ઘડીભર કેમને બદલે ફોટો પર પ્રશંસાયુક્ત આંખો ઠારી રહેલા અશોકને જોઈ રહી.

તેણે લાંબા નિસાસા સાથે તે ફોટો પોતાના ટેબલ પર મુકી દીધો.

ફરી તે આમથી તેમ ફરતાં રેહિતના ટેબલ તરફ જોઈ રહી. તે ટેબલ પાસે ગઈ અને અશોક જ્યારે હતો ત્યારે જે ખુંટી પર હેટ ટીંગાડતો તે ખુંટીને જોઈ રહી. તેણે પોતાનો નાનો રૂમાલ કાઢી તે ખુંટી પરની ધૂળ ઝાપટી કાઢી.

એ ચમકી ગઈ. ભલા, એ ખુંટી સાફ કરવાથી ફાયદો શો ?

ફરી તેની આંખ આગળ અશોકને જ્યારે છૂટો કર્યો તે દ્રશ્ય રમી રહ્યું. એનો એ શાંત અશોક અપમાનના ઘૂંટકા ગળવા છતાં શાંતિથી તેનો આભાર માનતો જણાયો. તેને પોતાની જાત પર તિરસ્કાર છટ્યો. આવા ઉમદા માણસને આમ “દુલાવાય ? અશોક જેવા માણસને એમ “હવે તમે જીવ”, “રાજનામું” આપ્યું તેજ તમારે માટે યોગ્ય હતું.” “આ પ્રેસની માલિક હું છું તમે નહિ.” વગેરે શબ્દો માણસની ભાષા જેટલી કડવાશ લાવી શકે તેટલી કડવાશ ભરીને કહ્યા હતા. એ શું યોગ્ય હતું ? એમાં શું પ્રેરણાએ ગંભીર ભૂલ નહોતી કરી ?

પ્રેરણા પાસેના સોફામાં કુળી ગઈ. તેનું મગજ અસહ્ય શ્રમનો થાક અનુભવતું હતું.

તેનાથી સહન ન થઈ શક્યું. તે ઝોબી થઈ અને બહાર ચાલી ગઈ.

૨૨

પ્રેરણા જ્યારે ઘરે પહોંચી ત્યારે તેનો વિચાર રમેશભાઈને મળવાનો નજ હતો, કેમકે તેને ખાતરી હતી કે તેને કંપકો મળશે તે સીધી પોતાના ઓરડામાંજ આવશે ગઈ અને થાકને લીધે ખૂબ સોફામાં ખેરી ગઈ.

સામે ટેબલ પર યાદગાર ખીન પડ્યું હતું. પ્રેરણાને અંશોક સાથે એ ઓરડામાં ગાળેલો એક કલાક યાદ આવ્યો. અને ઊંડી નિરાશામાં તે પુખ્તી ગઈ. તે જાગી હતી, પરંતુ જરા બુદ્ધિ મોડી.

તે ખીન પાસે ગઈ. પ્રેમથી તે ખીન તરફ જોયું અને ધીમી આંગળીથી એક સૂર વગાડ્યો.

મધુરતમ સરોદ વાતાવરણને ભરી રહ્યો. તે ખીન પાસે વિચારમગ્ન દશામાં ઊભી રહી. તેને પોતાનું વદાનું ગાયન શ્રુત પર આવી રહ્યું.

“ખીન કે તારે બચ્ચો પિયારે...”

તે ઘડીભર મીન રહી. ખીનનો અચ્ચકચાટ ધીમે ધીમે વિલીન થઈ ગયો.

તેણે અહીં પાંચ ટેબલ પર પડેલા શેલિનના ફોટાને જોયો.

તેણે તે ફોટા ઉપાડ્યો અને ફાડી નાખ્યો. શા માટે તેણે રોહિતના ફોટા રાખવા માંડ્યા હતા ? અશોક જોયા હશે તો શું લાગશે ? અને આમ રોહિત તરફ પક્ષપાત તેણે શા માટે બતાવ્યો હતો ?

તે આત્મ નિરીક્ષણમાં ગતરી પડી. તેને લાગ્યું કે રોહિતની પ્રથમ ઝમક તેને આકર્ષી શકી હતી. તે પોતાની બૂર્જો ચોખ્ખા રીતે જોઈ શકી. ઉપરજીવી ઝમકથી ટાપરીપ્રથી આકર્ષવામાં પોતે જે બૂલ કરી હતી તેનાં પરિણામ ને હવે ભોગવતી હતી.

“પણ તો રોહિતનેજ પોતાનો કરવામાં શું વાંધો છે ?” તેના મગજમાં પ્રશ્ન ઝાડ્યો.

પરંતુ પ્રેરણા મૂર્ખ ન હતી. તે સત્તર અઢાર વર્ષની ઉંમરની ઝાકરી હતી તો તેમાં કશો વાંધો ન જોત. તો તો તે એકજ ન્વતીય આકર્ષણથી ખેંચાઈ સારા નરસાને વિચાર કર્યા વિના રોહિતને પરણી શકત અને પાછળથી જીંદગી બર પેટ બરીને પસ્તાત. પરંતુ પ્રેરણા યાગક ન હતી. તે જોઈ શકી કે જે માણસ ‘સંસ્કૃતિ’માં આવ્યા બાંધકર જીવરડા વાળતો હતો, જે માણસ એવાં લખાણો લખતો કે જેથી પાછળથી યદનક્ષીના પૈસા ચૂકવવા પડે તે માણસને પ્રેરણા પતિ તરીકે કદ્દીજ ન શકે. પ્રેરણાને પતિ આવો મૂર્ખ ન હોય ! પતિ શોધનાં તો કુસુમને આવડ્યો !

પ્રેરણા ધડીબર લગ્નજીવનની સમસ્યામાં ગતરી પડી. લગ્નમાં ન્વતીય આકર્ષણ તો હોવુંજ જોઈએ. એ તો લગ્નજીવનનું પ્રથમ પગથિયું. જનાં તે પગથિયું મુખ્ય નથી. લગ્નજીવનના સુખને માટે આંતરિક સૌંદર્યની જરૂરત હોય છે. લગ્નજીવનમાં સ્ત્રીણી સ્ત્રીણી વાતોમાં તકરારો થવા સંભવ રહે; ડગલે ને પગલે સહન-શીલતા અને ક્ષમાની જરૂરત પડે અને જે ને તેમાં કાંઈ બ્યક્તિ પૂરતી સહનશીલ કે ક્ષમાશીલ ન હોય તો ! અને ગમે તેટલાં મુંઝવે હોય તોયે તેમનાં સંસાર વેરાન થઈ જાય છે. માટે સમજ-

ચકિત અને આંતરિક સૌંદર્ય તો જોઈએજ પ્રેરણા એ પહેલો પાઠ આજના જનત્વ પરથી શીખી.

અને હવે માગે છે સ્થિત વફાદારી. તેણેજ જોયું કે તેના રોહિત તરફના સહેજ આકર્ષણમાં તેણે અશોકને ગૂમાવ્યો. પણ શું તેમાં અશોકની ભૂલ ન હતી. ? શા માટે પ્રેરણા બીજા પુરૂષો સાથે છૂટછાટ લે તેમાં અશોકે ધર્મ કરવી જોઈએ.

પરંતુ પ્રેરણા જોઈ શકી કે તેમાં અશોકની ભૂલ ન હતી. એ અશોક કાંઈ બીજી સ્ત્રી સાથે એટલી છૂટછાટ લે તો પ્રેરણા સહન કરશે ? તેને એ પણ યાદ આવ્યું કે તકરારને દિવસે ફક્ત અશોકે કુસુમબેનનો પક્ષ ખેંચ્યો તેમાં તે ચીડાઈ ગઈ હતી. તો અશોક કાંઈ બીજી સ્ત્રીનો ફોટો પોતાના ટેબલ પર રાખે તો પ્રેરણા તે ફાડીજ નાખે એમ તો તે પોતે સમજી શકી.

પ્રેરણા રોહિતને ઉત્તેજન આપવામાં જે પગલર આકર્ષાઈ હતી તે ભૂલ તે સમજી શકી, તે માટે તે પહેલેથી દિલગીર પણ હતી. છતાં એ ભૂલ સુધારવી કેમ ? કાની અશોક પર એવી સજ્જડ લાગવગ હતી કે જે તેના મનને ફેરવી શકે.

અને પ્રેરણાના મગજમાં એજ નામ આવી શક્યાં: રાજેન'બાણ અને કુસુમ.

તેણે નક્કી કર્યું કે તેમને મળવુંજ. જ્યારે પ્રશ્ન આટલો ગંભીર અને ત્યારે અભિમાન કે કશું પ્રેરણા વચ્ચે ન લાવી શકે.

એજ વખતે રમેશ ઝોરડામાં આવ્યો. “મોટાભાઈ !” તે સામે ગઈ.

પરંતુ રમેશનો ચહેરો ગંભીર હતો. તેના મોં પર ગાંબીર અને વિષાદનું મીશ્રણ હતું.

તે બોલ્યો, “પ્રેરણા !”

બાકીનું તેને બોલવું ન પડ્યું. તેના મોંનું ગાંબીર અને શોક તે કહી આપતાં હતાં.

“મોટાભાઈ!” પ્રેરણા રૂમસ અવાજે બોલી અને સોફામાં બેસી જઈને રડવા લાગી.

એ બે બાઈ બેન વચ્ચે અગાધ પ્રેમ હતો. રમેશ સોફા પર તેની પાસે બેસી ગયો. અને તેને વાંસે પ્રેમભર્યા હાથ ફેરવતાં મોઢ્યો, “પ્રેરણા, એ ફાટા તેં કેમ છાપવા દીધા?”

“મને તો છપાઇને બહાર પડી ગયા તોયે ખચર ન હતી.” તે રડતાં બોલી.

રમેશ વિચારી રહ્યો, “બેન, તને ખચર કે ને કે રાહિત પરણેલો કે?”

પ્રેરણા ચમકી. રાહિત પરણેલો હતો? અને તે છતાં તે પ્રેરણાને છૂટછાટ લેવામાં ઉત્તેજન આપતો હતો? એની પત્ની તરફ એ કેવી બેવકાઈ! કેટલી નીચતા! છતાં પ્રેરણાએ પોતાના વિચારો મનમાં જ રાખ્યા. અને આંખ લૂંછતાં બોલી, “એ પરણેલા હોય તેનું મારે શું?”

રમેશ તેના મોં સામું દીકરી રહ્યો, “હું એજ જાણુવા માગતો હતો, કે તું બૂલથી નકામી ન ખેંચાય. આપણે ગદ્ય ગુજરી જવાજ દઈએ.”

“બીજો રસ્તોજ ક્યાં છે?”

“અને રાહિતને હવે ‘સંસ્કૃતિ’નું તંત્રીપણું કરવાની જરૂર નથી કેમકે તેને લીધે ‘સંસ્કૃતિ’નું વેચાણ થટ્યું છે અને આ જોખમ-દારીઓ ભરવી પડે તે વધારામાં!” રમેશ બવિધ્યની ગોઠવણ બતાવતો હતો.

“તેને ખોટું નહિ લાગે?”

“નારે! એ તો આપણને યોગ્ય તંત્રી ન મળે ત્યાં સુધી કામ કરવાનો હતો ને! હવે યોગ્ય તંત્રી મળી ગયા છે માટે તેની જરૂર નથી.”

“કાણુ એ છે?” પ્રેરણાને થયું કે કાઈ જાદુથી એ અશોક

તો ન હોય !

“શોભનકાકાજી તો. એમને તંત્રીની જગા આપશું. મુદો શક્તિને છુટ્ટો કરવાનોજ છે. કાઈ સારો તંત્રી મળ્યે શોભનકાકાને પાછા મૂળ જગા પર મૂકી દેશું. અને એ આખત મેં શોભનકાકા સાથે ચર્ચા લીધી છે.”

“એ અરામર છે. આકી તંત્રીપણું હું પણ કરીશ ને !” પ્રેરણા પરાણે દસનાં બોલી.

“તને કહે તે કરજેને ! પણ પેલા અશોક જો ફરીથી હાથમાં આવે તો હવે જવા ન દેતી.” રમેશ પ્રેરણાનો વાસો થાળડનાં બોલ્યો.

“હવે તો કદી જવા દઉં ખરી ?” પ્રેરણા એ વાક્યનો જુદાજ અર્થમાં ઉત્તર આપતી હતી.

“ચાલ ત્યારે. હવે મારી એન પાછી એવીને તેવી દસમુખી અને રમતિયાળ થઈ જાય એટલે પત્યું !” કદી રમેશ બોલ્યો.

* * * *

રમેશના ગયા. આઠ પ્રેરણા લાંબો વખત બેડી રહી. તેને બાળા વિચારો આવ્યે જતા હતા.

પહેલાં તો શક્તિને તે હવે પ્રિકારવા લાગી. તે તેના તરફ એક ક્ષણ બર પણ કેવી રીતે આકર્ષાઈ હતી તેજ ન સમજી શકા. તે પરણેલો હતો. તે પ્રેરણાને આમ ફેટા આપવામાં, પ્રેરણાના ફેટા પોતાના ટેવજ પર રાખવામાં એ ગદામાં પોતાની પત્ની તરફ એવકા થતો હતો. જે માણસ આમ એક સ્ત્રીના પ્રત્યે નફરત બતાવી શકે તે માણસ કેટલો નીચ ગણાય ! પ્રેરણા એજ વિચારી રહી. દરેક રૂપાળાં મોં તરફ આકર્ષાનાર પતંગિયાં તો પ્રેરણા આખા અમદાવાદમાં જોતી. પ્રેરણાનું હૃદય મોગલું હતું એવો પુરુષ કે જે તેનો પોતાનો થઈને રહે; જેનામાં શક્તિ હોય, પ્રતિભા હોય અને જેની પ્રતિભામાં ખીન અંગતય. તેને એક ક્ષણ શક્તિ

પ્રતિબા ન હતી અને માણસાઈ પણ ન હતી.

અને તે સાથેજ પ્રેરણાને અશોકનો વિચાર આવ્યો. અલબત્ત અશોક તો હવે પાછો આવે તે અશક્ય હતું. પરંતુ અશોક કેટલી ઝડપથી આગળ વધતો હતો એ તેના ખ્યાલ બહાર ન હતું. તે ત્રણ ત્રણ મોટાં છાપાંનો તંત્રી હતો. રાજ્યેનયાણુ જેવા માણસ તેનામાં વિશ્વાસ મૂકતા. દરેક છાપાં તેની પ્રશંસા કરતાં. અને એ અધાની પાછળ તે અશોકનો શાંત, સત્તાવાહી નિર્લેપ ચહેરો જોઈ રહી.

તેણે લાંબો નિસાસો મૂક્યો. અશોક પાછો તેને મળે એ અશક્ય હતું. છતાં શું તેણે નહોતું કહ્યું કે જો પ્રેરણાને તેની જરૂર હોય તો તે તેને મદદ કરશે ? પ્રેરણાને એ લાંબો નિરાશામાં એકજ આશાનું બિંદુ ઝણકતું જણાયું. પણ એ તો દિલ્હી હતો. ક્યાંથી મળાય ?

તેણે સામેના કપાટમાં જઈ અશોકની લખેલી ડેસ્કમાં ડેસ્કની નવલકથા કાઢી અને તેના તરફ જોઈ રહી. એ નકલો કેટકેટલાં ઘરોનાં પુસ્તકાલયો શોભાવતી હશે ! એના લેખકનાં વખાણ અધાં છાપાં કરતાં હતાં. અને એજ લેખકને ઓડી રાહિત જેવાં પતંગિયાના ક્ષણિક મોહમાં પ્રેરણાએ તેનું અપમાન કરવા જેટલી પણ ધ્રુષ્ટતા કરી હતી.

પ્રેરણાને તેની બૂઝની ગંભીરતા જરા મોડી સમજાઈ.

પ્રેરણા તે બૂલ સુધારવા માગતી હતી. પ્રેરણા બનેલા બનાવોને અબજબેલા કરવા માગતી હતી, કેમકે પ્રેરણાની બૂલ પ્રેરણાનેજ નુકશાન કરતી હતી. તે અપમાન સહન કરનાર અશોક તો કાર્તિની ટોચે પહોંચતો હતો. એ અપમાને તો એને મહાન જગા આપી, શક્તિ આપી, પૈસો આપ્યો અને કાર્તિ આપી. એ અપમાન પણ તેની કાર્તિનો માર્ગ રાધી ન શક્યું.

“હું એને મારા કરીશજ.” પ્રેરણા દાંત કચકચાવતી બોલી, અને મોં ધોવા માટે બહાર ગઈ.

૨૩

પ્રેરણા રાજેન્યાણુના ઓરડાના ડિંડા સોફામાં બેસીને આસપાસ જોવા લાગી.

“પ્રેરણાબેન, અમો બન્ને ઘણાંજ ખુશ છીએ કે તમે આજે આવી.” રાજેન્યાણુ કુસુમ તરફ જોતાં બોલ્યા.

પ્રેરણા ફિક્કું હતી. “પરંતુ હું મારા કામે આવી છું.”

રાજેન્યાણુ ખુરશીમાં આરામથી બેસતાં બોલ્યા, “કહો. તમારું ગમે તે કામ હોય તે હું કરીજ આપું.”

કુસુમ સહેજ હતી.

પ્રેરણા વાત કેવી રીતે શરૂ કરવી તે ગડમથલમાં પડી.

“પ્રેરણાબેન, હું તો તમારા મોટા ઉપકાર તો દયાયેલ છું. તમારાં એક પછુ કામ માટે રાજેન્યાણુ કદી ના નહિ પાડે તે ખાતરી રાખજો.” કુસુમે ઉમેર્યું.

પ્રેરણા જરા સ્વસ્થ થઈ. “વાત એમ છે કે તમને બગર લશોજ કે ‘સંસ્કૃતિ’ પર બદનક્ષી માટે કેસ થયેલ છે !”

“હા. ઇન્ડસ્ટ્રીયલના મેનેજરે કહેલ તેજ ને ?”

“હા. હવે એ લખાણમાં અમારા બચાવ થઈ શકે તેમ નથી

તેથી અમારે વિચાર સમાધાન કરી નાખવાનો છે.”

“પ્રેરણાએન, મારી સલાહ માનશો ?” રાજેનબાણુની બન્ધ આંખો તેને માંખી રહી.

પ્રેરણા મીન રહી. ફક્ત સંમતિમાં આંગો દલાવી “તો તમે જાણો છો કે આખરફાર પત્રોમાં આવાં ગંદાં લખાણુ ન છપાય. તમારા ‘સંસ્કૃતિ’ માટે મને માન છે, અને તેથીજ જ્યારે હું ‘સંસ્કૃતિ’ને એક સામાન્ય ફરફરિયામાં પડતું જોઉં ત્યારે મને જરૂર પેદ થાય. તમારે એવાં લખાણુ શા માટે છાપવા દેવાંજ જોઈએ ?”

“પરંતુ એમાં અમારા તંત્રીનો વાંક હતો. મારી પણ જૂલ હતી કે મેં નેનો વિરોધ ન કર્યો. પરંતુ એ તંત્રીને તો હવે છૂટા કર્યા છે.” પ્રેરણા ઉતાવળમાં બોલતી હતી, “આની જગાએ અશોક હત તો આવું ન ‘નનત !”

“તો રાહિતબાઈની જગાએ કોને રાખ્યા ?” કુસુમ જાણે કે પ્રેરણાનું હૃદય વાંચવા મથતી ન હોય !

“હાલ તો કાંઈને નહિ-શોબનકાકાજ સલાવશે. પરંતુ પાછળથી જો તમે અશોકને પાછા આપો તો.....” પ્રેરણાએ વાક્ય અધુરું મૂકી દીધું.

“હાં. પણ તમે શું કહેતાં હતાં ?” રાજેનબાણુએ પ્રેરણાને મળ વાતતી યાદ આપી.

“એ કે તમે વચ્ચે પડીને સમાધાન કરાવી આપો.” રાજેનબાણુ વિચારમાં પડી ગયા. “તમે એ લખાણુમાં કેવી બયાનક અદનક્ષી હતી તે વાંચી હતી ?” તે છેવટે બોલ્યા.

કુસુમ ઝંબી થઈ અને રાજેનબાણુની ખુરશીના દાઘા પાછળ ઝંબી ને બોલી, “રાજેનબાણુ !”

રાજેનબાણુએ માથું ઝેચું કરીને કુસુમ સામે જોયું. કુસુમનો હાથ અબ્બડ્યે રાજેનબાણુના ખભા પર આવી ગયો, “ગમે તેવું લખાણુ હોય ! તમે પ્રેરણાએનનું કામ કરીજ આપો.” અને તેની

આંખોનું ધીર, શાંત, તેજ રાજેનઆણુ ઝીલી રહ્યા.

“ઝોહરાઈ.” તે બોલ્યા.

“થેંક્યુ.” કુસુમે રાજેનઆણુના વાળ પર પાછળથી હાથ ફેરવતાં કહ્યું.

“પ્રેરણાએન તમારું એ કામ થઈ જશે. ખીણું કંઈ?” રાજેનઆણુ ક્રેવટે બોલ્યા.

પ્રેરણા એ સુખી યુગલ એકબીજાને ફટલાં સમજતાં હતાં તે જોઈ રહી.

“ખીણું તો કંઈ નહિ.” પ્રેરણા અચકાતાં અચકાતાં બોલી.
“હું ખરેખર તમારો આભાર નહિ બુધું.”

કુસુમ સમજી શકી કે પ્રેરણાને કશું હજી કહેવાનું હતું. તે બોલી, “પ્રેરણાએન એમાં આભાર જેવું શું હતું?”

પ્રેરણા મૌન રહી.

કુસુમે રાજેનઆણુ સામે જોયું, “તો તમે ગત અને અત્યારેજ એ કામ પતાવી આવો. ત્યાંસુધી પ્રેરણાએન અને હું અહીં વાતો કરીશું. તમારે ઉતાવળ નથીને, પ્રેરણાએન?”

“ના, ના. મારે જરા પણ ઉતાવળ નથી. ખરું કહું તો મારે હજી તમારી જોડે બાળી વાતો કરવી છે!” પ્રેરણા આછું હસી.

કુસુમ પણ હસી.

“ત્યારે તમારી વાતોમાં હું વચ્ચે નહિ પડું. હું તમારા લોકો માટે આ મોકલું છું.” કહી રાજેનઆણુ હસતા હસતા ચલ્યા ગયા.

કુસુમ એ ક્રેક બહાર ગયા ત્યાંસુધી પ્રેમાળ નજરે તેમને જોઈ રહી. પ્રેરણાએ જોયું કે બન્ને વચ્ચે ફટકો ઉડેા પ્રેમ હતો.

કુસુમનું આનંદબર્ધું મોં પ્રેરણા તરફ ફર્યું “પ્રેરણાએન, ચલો. આપણું અંદરના મારા ઓરડામાં બેસીએ.”

પ્રેરણા કુસુમનો ઓરડો જોતાં આબી બની ગઈ. તેમાંનું બધું ફરનીર નફન સાદું ઢાગણું હતું. તેના ટેબલ પર તેના હાથે બરેલી

ફેમમાં રાજેન્યાણુનો ઓન્સાર્જડ ફોટો ગોઠવેલો હતો. આકી તે ટેબલ પરની બીજી બધી ચીજો પહેલી નજરે સામાન્યજ લાગતી.

કુસુમે પ્રેરણાને ખેસવા ખુરશી ખતાવી અને જ્યારે પ્રેરણા ને ખુરશીમાં બેડી ત્યારેજ તેને ખખર પડી કે તે સામાન્ય દેખાતી ખુરશીની કિંમત અસામાન્ય હોવી જોઇએ.

“કેટલી સરખ ખુરશી છે ! અંદર કંઈ રપ્રીંગો છે કે પેડીંગ છે?” પ્રેરણાથી બોલ્યા વિના ન રહેવાયું.

“અંદરનાં રપ્રીંગ પેડીંગ રાજેન્યાણુએ કલકત્તાના સ્પેશિમાલિસ્ટ પાસે ઓર્ડરથી તૈયાર કરાવ્યાં હતાં.”

“ઓમ ?” પ્રેરણાને લાગ્યું કે રાજેન્યાણુ કુસુમ માટે કેટકેટલું કરતા હતા અને તેને હૃદયમાં કંઈક અકળામણ થતી લાગી.

જોજ વખતે નોકર ચાની ટ્રે મુકી ગયો. કુસુમે ચાની ટ્રે ખનતેની ખુરશી વચ્ચેના ટેબલ પર મુકી. કુસુમે ચાનું પાણી પ્યાલા-ઓમાં ગળ્યું અને ચમચાથી ખાંડ દરેક પ્યાલામાં નાખી.

“વધારે ખાંડ લેશો ?” કુસુમે પ્યાલો પ્રેરણાને આપતાં પૂછ્યું.

“નહિ. ખસ થશે.” કહી પ્રેરણાએ ચમચા વતી ચા હલાવી.

ખન્ને આરામથી ચા પીતાં પીતાં વાતો કરવા લાગી. કુસુમ કંઈ દવે પહેલાંની માફક પ્રેરણાથી દખાઇને કે શરમાઇને વાત કરે તેવી ન હતી. તેથી તે બોલી, “ચાલો, દવે તમે તમારી બધી વાત કહો.”

અને તેણે પ્રેરણા સામે મીઠું સ્મિત વેંચ્યું.

“શી વાત કહું ?” પ્રેરણા નિર્દોષતાનો ડોળ કરતાં હતી.

“જે કંઈ તમારા મનમાં હોય તે.”

“મારા મનમાં શું હોઈ શકે ?”

“ભણા, તેની મને શી ખખર પડે ? પણ હા, તમે અમારાં નવાં છાપાં જોયાં ? દિલ્હીથી અશોકભાઈના તત્રીપણા હેડબ અહાર પાડ્યાં છે !” કહી કુસુમ ગિડી. પ્રેરણા અશોક કંઈ જાણનાં નવાં

છાપાં શરૂ કર્યાં હતાં તે જોવા ઉત્સુક બની.

પ્રેરણા કુસુમે સામે મુકેલાં ત્રણ દૈનિકા તરફ પ્રશંસાભરી નજરે જોઈ રહી. તેની શિષ્ટતા, તેની જાહેર ખર્ચરાની ગોઠવણીની નવિનતા અને તેનો માલાદાર દૈખાવ જો બધું : અશોકની કલમનો પિછાન કરાવતાં હતાં, અને જાણ્યે અજાણ્યે તેનાથી પોતાનાં ‘સંસ્કૃતિ’ સાથે સરખામણી થઈ ગઈ તે સમજી શકી કે સારો નાંવો ગૂમાવવાથી છાપું કપી રિથિતિમાં આવી પહોંચે છે.

“તો અશોક ત્યાં ક્યાં રહે છે ?” પ્રેરણા બધું જાણવા માગતી હતી.

“જો ત્યાં અમારા પ્રેસ ઉપરનો ફ્લેટ છે તેમાંજ રહે છે.”

“ત્યાં તેમનું જમવાનું શું થતું હશે ? ત્યાં આપણો ગુજરાતી ખોરાક તો નહિ મળી શકતો હોય.” પ્રેરણા સચિત બોલી.

“ન મળે તોયે ગિયારા કરે શું ? ચલાવી દ્યે !” કુસુમ હમદર્દીથી બોલી.

“તો નમે અહીંથી કોઈ માણસ મોકલો તો ?”

કુસુમ ગાંભીર્યભરી આંખે પ્રેરણા સામે જોઈ રહી. “તમને ખબર છે, પ્રેરણાબેન, કે અશોક એક સ્ત્રીના પ્રેમમાં છે—અરે હતા.”

“શું ? શું ?” પ્રેરણાને પગ હેઠળથી જમીન સરતી જણાઈ.

“હાસતો. તે એક સ્ત્રીના એવા તો પ્રેમમાં છે કે તેને તે જીંદગીજ શકતા નથી.”

“પરંતુ તો તે સ્ત્રીને પરણી કેમ જતા નથી ?”

“એ સ્ત્રી કદાચ તેને પ્રેમ નથી કરતી.”

“અરે અશોકનો પ્રેમ નિરસ્કારે એવી સ્ત્રી દુનિયામાં હોવાજ નહિ.” પ્રેરણા જીતસાથી બોલી.

“પણ કેમને !”

“તે કાણ છે ?”

કુસુમ અસર પાડવા એકસણ પોતાના શબ્દો રોકી રહી.

“તે કાણ છે ?” પ્રેરણાનું દિલ અધીરું થયું.

“તમે પોતે.” કુસુમ મસ્કરીનો ડોળ કરતાં બોલી.

પ્રેરણાના હૃદયના ઝાંડાણમાં ફેટો શેરડો પડ્યો. “પણ જો અને ક્રમ ?” પ્રેરણા વધુ જાણવા માગતી હતી.

“હું તમને અધી વાત કહું.”

ત્યારબાદ આ પૂરો થાય ત્યાં સુધીમાં કુસુમે અશોકની આખી મનઃસ્થિતિ વર્ણવી આપી. તે પ્રેરણાનો ફેટો છાપામાંથી ફાડીને રાખ્યો તે પણ કહ્યું અને અશોક પોતે પ્રેરણાને ચાહે છે તે કબુલ કર્યું હતું તે પણ જણાવ્યું.

પ્રેરણા ધ્યક્ષતે હૈયે અધી વાતો સાંભળી રહી. તેના હૈયામાં એક અપૂર્વ શાંતિ પ્રસરી રહી. તેને લાગ્યું કે અશોક સાવ હાથ-માંથી ગયો ન હતો. હજુ પણ જો તે પ્રયાસ કરે તો અધું સુધરી શકે તેમ હતું. તેથી તે અધી વાત ઉભરાતા અંતઃકરણે સાંભળી રહી. આખી વાત પૂર્ણ કર્યા બાદ કુસુમ પ્રેરણાની આંખો શોધી રહી.

“તો આ પ્રમાણે હતું. અશોક ખરેખર તમને ચાહે છે પરંતુ તેને કાઢી મૂક્યા તેથી તેમને અખત આવ્યાત થયેલ છે. તેમની સ્થિતિ ખૂબજ કફેડી છે, પરંતુ આપણે જો વાત જવા દઈએ, નાહક તમને ગુસ્સો ચડશે.” કુસુમ પોતાના શબ્દોની અસર પ્રેરણા પર શી થાય છે તે માપી રહી.

“તમે ગુસ્સો શા માટે ચડે ?” પ્રેરણાથી બોલાઈ ગયું.

“ક્રમ ?”

“કુસુમબેન, ત્યારે તમને હું પણ એક વાત કહું. તમે કદાચ મારા પર દસશો.”

“જાદિરે, પ્રેરણાબેન, હું તો તમારી મોટી બેન છું એમ માનો. હું તમારા પર કદી ન દસું.” કુસુમના શબ્દો પ્રેરણાના હૃદયને સ્પર્શી શક્યા.

“પરંતુ હું શું કહેવા માગું છું તે તો તમે કદાચ કહી શક્યાંજ હશે.” પ્રેરણા શરૂઆત કરતી હતી.

“વાત તો અશોક વિષેજ છે ને ?”

“તો ખીમ્મ કાના વિષે હોય શકે ?”

“ત્યારે તો હું થોડું થેડું કહી શકું છું ખરી”, કુસુમ હસતાં બોલી, “કેમકે રાજેનઆણુને હું પણ કેમ આહતાં શીખી તે હું બૂલી ગઈ નથી.”

પ્રેરણા હસી પડી, “તમેયે કેવાં છો ?”

“જવાબો એ. તમારી વાત કહેને !”

“ખરેખર મને કહેતાં શરમ આવે છે !” પ્રેરણા પોતાના લાલ ચતાં મોંને હાથમાં દાખતાં બોલી, “તમેજ સમજી નથી શકતાં ?”

“તમે પણ ત્યારે અશોકભાઈ માટે લાગણી ધરાવતાં લાગો છો. ખરું ને ?”

પ્રેરણાની આંખો કુસુમ સામે હસી રહી.

“કુસુમ છો ?” કહી કુસુમે તેના વાળ પર વાતસલ્યભર્યો હાથ ફેરવ્યો. કુસુમની નિખાલસતાને લીધે પ્રેરણા જીતી ગઈ. અને તેનું હૃદય ખુલ્યું.

“પણ કુસુમબેન, તમે જાણી તો ગયાં છો કે અશોક વિના મારે આલે તેમ નથી. તો મારે કરવું શું ? એ તો દિલ્હી છે !” પ્રેરણા લાડકાઈમાં હોઠ સકાચતાં બોલી.

કુસુમ તેના વાંસા પર વાતસલ્યભર્યો હાથ ફેરવી રહી.

“તમે ગભરાઓ છો શા માટે ? દિલ્હી છે તો તેને પાછા અમદાવાદ બોલાવવા તે તો મારા હાથમાં છે ને !”

“પણ એ આવે તોયે શું કરવું તે મને ખબર પડતી નથી. એવાં અપમાન બાદ એ પાછા... ..” પ્રેરણા વધુ બોલતાં શરમાઈ ગઈ.

કુસુમે પ્રેરણાની હડપચી પકડી તેનું મોં ઝાંચું કર્યું. અને તેની

આંખોમાં તાકતાં તે બોલી, “પ્રેરણાબેન, અશોકભાઈ એવા પુરુષ છે કે જે એક સ્ત્રીને પ્રેમ કર્યા બાદ તેને કદી ન જૂઠી શકે. મારે તેમનો તમારા પરનો પ્રેમ ચિરંતન છે એ જરૂર બાજુનો.”

“પરંતુ એ આવે તોયે હું તેમને કયું મેં લઈને મળી શકું ?” પ્રેરણાના અવાજમાં નિરાશા હતી.

“તમે તે આખત બેઠે રહો. હું મારે માથે તમને ખાતે પહોંચવાનું લઉં છું. બસ ?”

“પણ તમે અશોકને કેમ સમજાવી શકશો તે હું સમજી શકતી નથી.”

કુસુમ ગંભીરતાથી પ્રેરણા સામે જોઈ રહી. “જુઓ, અશોકભાઈને મારા લગ્નમાં આવવા મેં આમંત્રણ મોકલાવેલ છે એટલે તે પંદરેક દિવસમાં તો આવી જશે.”

“હા.”

“પછી તમને મળવાની તક હું મેળવી આપીશ.”

“પણ મારાથી અશોક માનશે ?”

“અરે પ્રેરણા બેન ! પછી તેમને તમારા પોતાના કરવાની કળા પણ મારે તમને શીખવવી પડે ?”

“તોયે ?”

“અશોક પુરુષ છે, તમને ચાહે છે. તમે તેને મળશો. પછી તે તમારાથી કેટલો વખત દુર રહી શકશે ? ફક્ત એટલું ધ્યાન રાખજો કે ફરીથી કાઠના ફેટા તમારા ટેબલ પર અસીક ન જુઓ.”

પ્રેરણા શરમમાં નીચું જોઈ રહી.

“ખોટું લાગ્યું ? હું તો સદજ કહેતી હતી.

“ના. ના. પણ મેં તો બધા ફેટા ફાડીને ફેંકી દીધા છે.”

“તો સારું થયું. હું મારા જીવનની વાત કરું. તમે મારું ટેબલ જુઓ. ત્યાં રાજેનબાણ સિવાય કાઠની હબી છે ? જેને આપણે ચાહીએ તેના સિવાય બીજા કાઠના તરફ આપણે

વિચાર સરખો જાય તે યોગ્ય નહિ. આપણે લગ્ન કરીએ ત્રીએ એનો અર્થ એકબીજાની સંપૂર્ણ માલિકીજ થાય છે. એક બીજાં માટે ત્યાગ કરવો, એક બીજાની જુલોની ક્ષમા કરવી અને એક બીજા માટે પ્રાણ પાથરવા એનું નામ લગ્ન. એ લાગણી ન હોય તો લગ્ન સુખી ન થાય. પણ એ જવા દઇએ. તમે મશોકને જીતવા શું કરશો ?”

“પણ હું શું કરી શકીશ ? તમે સમજો છો ને કે આવાં અપમાન બાદ હું તેમની સાથે વાત કરતાં પણ લજ્જિત થઇશ !”

“તો.....”

“તો શું ?”

તો મારે વચ્ચે પડીને એવા પ્રસંગો ગેજા કરવા પડશે કે જેથી તમે બંને.....” તે કમનીય રાતે હતી.

પ્રેરણા પણ હતી પડી.

“પણ લગ્ન વખતે તો તમે પોતેજ પ્રેમ કરવામાં પડ્યાં હશો.”

પ્રેરણા મશકરીમાં બોલી.

“અમે તો પ્રેમ કરીએજ છીએ તો !”

“ખરેખર ?”

“હારતો ?”

“હોય નહિ.”

“ગભરાશો નહિ, અમે અયોગ્ય છટાછાટ નથી લેતાં. પરંતુ એ ઈચ્છુનારી વ્યક્તિએ વચ્ચે અમુક છટો તો લેવાઇ જાય.”

“દાખલા તરીકે ?” પ્રેરણાનું કુતૂહલ અમર્યાદિત હતું.

“દાખલા તરીકે ?” કુસુમ વિચારતાં બોલી, “રાજેનબાણના રાણ કદાચ અસ્તવ્યસ્ત હોય તો મારાથી સરખા કરાઇ જાય છે. અને એવી ત્રીણી છુટો અનિવાર્ય છે.”

“પણ ખરેખર મને તો એ છુટો અશોક સાથે લેતાં શરમ આવે !” પ્રેરણા વિચારતાં બોલી.

કુસુમ હસી પડી. “હું ક્યાં તમને એ છુટો લેવાનું કહું છું?”
“તો?”

“પણ કદાચ અશોકજ શરૂઆત કરે તો?”

“તો આપણે વાંધો નથી.” પ્રેરણા હસી પડી.

કુસુમ પ્રેરણાની ઉત્સુકતા જોઈને ખડખડાટ હસી પડી.

“ત્યારે એમ ચોખ્ખું કેમ નથી કહેતાં?” તે બોલી.

“ભલા, એ બધી વાતો કહેવાની હોય?” પ્રેરણા બીજો શો
ઉત્તર આપે?

“તો એમ કરીએ. કદાચ અશોકને મનાવવા જરા અઘરું પડશે.
લગ્ન વખતે એ આવશે ત્યારબાદ આપણે બીજી નર્મદાની દૂર
ગોડવશું. અને એ વાતાવરણમાં જો રાજેન્દ્રાણુ જેવા પણ છુટ
લે તો અશોકભાઈની શી વિસાત?”

ફરી પ્રેરણા અને કુસુમ બન્ને હસી પડ્યાં.

“તો, કુસુમબેન, મને ધણી ચીંતા થાય છે. તમે એ બધું
માથે લો કે ને?”

“ચોક્કસ. તમને બન્નેને હું પરજાવવાનીજ.”

પ્રેરણા ઉત્સાહમાં ઝબી થઈ ગઈ. તે કુસુમના બન્ને ખુદ્દતો
લાથો પર વફાલથી લાયક દાખાં બોલી, “કુસુમબેન, તમે મને
ખૂબ ગમેો છો.

કુસુમ એ ઉત્સાહી યુવતીનું વફાલ જોઈ રહી. પછી તે હસતાં
બોલી, “અશોકભાઈને પરણ્યા બાદ પણ તમને હું ખૂબ ગમીશ?”

પ્રેરણા શરમાઈ ગઈ, “પછી પણ તમે મને ગમશો ખરાંજ!”

“પણ ખુબ તહિ ખરે ને?” કુસુમે મસ્કરી કરી.

“ખુબજ.” પ્રેરણાના ગાલ પર શરમના શેરડા પડ્યા.

“અશોકભાઈ જેટલી?”

“એવું શું પૂછો છો?” પ્રેરણાનું મોં હસું હસું થતું હતું.

“ખરેખર! પ્રેરણાબેન, સાચી વાત કહો.”

“એ એવું એવું પૂછશે તો હું નાસી જઈશ.”

“હારતો, કામ પતી ગયાં પછી શાનાં થાભો?”

“તો આ બેડી.” પ્રેરણા હસતાં બોલી, “તમે કહો ત્યાં સુધી બેસવા તૈયાર છું.”

કુસુમ હસી પડી. “ખરેખર તમે મને ખુશ વહાલાં લાગો છો.”

“ખરેખર?”

“ખરેખર. અને અશોકભાઈને જ્યારે હું તમારી સાથે પરણાવીશ ત્યારે હું તમારી બન્નેની એન્લાઈ જાતી સોનાની ફેમમાં મદાવો બેટ દઈશ.”

“તમે ખુશજ ભલાં છો.” પ્રેરણા શરમાઈ.

“તમારા અશોક પણ એમજ કહે છે.”

“ભલા, ‘મારા’ અશોક કેમ કહે છે? દળુ એ મારા ક્યાં થયા છે?”

“એ તમારા થશે એ માટે મારા તરફથી ખાતરી રાખો.”

“પ્રેરણા કુસુમ સામું હસુ હસુ થતાં મોંએ જોઈ રહી. કુસુમે હસીને ગાયું, “મેરે આતે હોંગે ચિત્તયોર!”

“તમે એવું શું બોલો છો?” કહી પ્રેરણાએ કુસુમના બોળામાં પોતાનું મોં શરમમાં દાખી દીધું.

૨૪

પ્રેરણા આજે ખૂબ ઉધાસમાં હતી. કયાંય તેના પગજ સ્થિર થતા ન હતા. તેનો આનંદ હદ ઓળંગતો જતો હતો.

અંશેક કુસુમના લગ્ન પર આવી પહોંચ્યો હતો. અને કુસુમે પ્રેરણાને ખાસ ચિટ્ટી લખી આમંત્રણ આપેલું. તેથી પ્રેરણાને જીવ આજે હાથમાં રહેતો ન હતો. તે દોડતી પોતાના ઓરડામાં ગઈ અને તેની ચપળ આંગળીઓ ખીનના તાર પર ઘડીબર ફરી રહી. તેનો ઘેરો પરંતુ મીઠાશબર્યો અવાજ ઘડીબર ઓરડામાં ગાજી રહ્યો. તેણે તેનું બહાલું ગાયન ગાવા માંડ્યું:

“ખીનકે તાર બગ્ગો પિયારે.....”

પ્રેરણાના અવાજમાં માધુર્ય ઝળું. એ અવાજ સ્ત્રી જેવો મૃદુ નહિ પરંતુ પુરુષ માફક ઘેરો અવાજ હતો. પરંતુ તેમાંની મીઠાશ અને ઝણકાર એ અવાજને ખીજ કોઈપણ સ્ત્રીના અવાજ કરતાં મૃદુતર બનાવતાં હતાં.

પ્રેરણાએ ઓરડામાં એક ચક્કર લગાવ્યું અને પાછી ખીન પાસે જતાં ખીજ લીટી ગાવા લાગી:

દિલકી દુનિયા, પ્રેમકી નૈયાં
દોનોં સાથ ચલાઓ,
દિલ સેં દિલ મીલા કર પ્યારેં
એક હી ખાત ખતાઓ !
પિયારે.....

આખાયે વાતાવરણમાં માદક ઝણઝણાટ વ્યાપી રહ્યો. આખો
ઓરડો પ્રેરણાના ચેતનવંતા ઉત્સાહમાં પ્રકુલિત થતો જણાયો.

ગાયનનો અવાજ શમી ગયો. ધીમે ધીમે ખીનના સૂરો પણ
શાંત થયા અને પ્રેરણા ખિન્નખિન્નાટ હસી પડી.

તે પાસેના સોફામાં ધબ દબને બેસી ગઈ અને ખમડી, “આજ
હું એવી તો ખુશ છું?”

ઘડિયાળમાં સાડા નવ વાગ્યા. અને પ્રેરણા ચમકી. તે
એકદમ ઊડી.

“ભાભી, ઓ ભાભી!” તેનો ઘેરો અવાજ છેક નીચે સુધી
સંભળાઈ શકતો હતો.

“આ.....વી!” તેનાં ભાભીનો અવાજ સંભળાયો અને ખીજી
ક્ષણે તેનાં ભાભી આવ્યાં.

“ભાભી, તમને ખબર છે?”

“પણ શી?” તેનાં ભાભી પ્રેરણાનો ઉત્સાહ ઝંકયાંથી સમજે?

“કુસુમબેનનાં લગ્ન થાય છે તે હું ત્યાં આજે અગિયાર વાગે
જવાની છું.”

“તમારા મોટાભાઈને પણ આમંત્રણ છે. તો અધાં સાથેજ
જઈઓ તો!”

“નહિ. મારે તો વહેણું જવું જોઈએ. મારા પર તો ત્યાંની
ઘણી વ્યવસ્થાનો બાર છે!” પ્રેરણા હસતાં બોલી.

“ઓહોહો! તમે અધાં માટે મહેનત કરો તેવાં છે પણ અધાં
ઉપકાર બૂલી જશે!”

“એટલે ?”

“એટલે એ કે કુસુમબેનને તમે પરણાવવા જશો તો શું કુસુમબેન તમને પરણાવવા આવશે ?”

પ્રેરણાનું રણકારબધું હાસ્ય ગુંજી રહ્યું.

“ખાત્રી રાખો કે એ જરૂર આવશે.”

“એ તો જોઈશું.” તેની બાબી હસતાં બોલ્યાં.

“અને બાબી એક ખાનગી વાત કહું. કાઢને કહેશો નહિ ને?”

“હું બહાં કાઢને કહું છું ખરી ?” તેનાં બાબીનું કુરહલ સળવળ્યું.

“ના ફક્ત મોટાબાઢનેજ કહી દો છે! એવાં બુઢ્યાં છે તે !” કહી પ્રેરણાએ બાબીના ગાલપર ટાપલી લગાવી.

“હા, જાણે અમે એવાં હઈશું !” તેનાં બાબી રીસાવાનો ડાળા કરતાં બોલ્યાં.

“ના, ના. બાબી. પણ વાત સાંભળવી નથી ?”

“પણ તમે કહો છે ક્યાં ?” તેની પાસે પ્રેરણાની ખાબુમાં દબાઈને બેસતાં તે બોલી.

“તો કહું ? આપણા ‘સંસ્કૃતિ’ વાળા અશોક આવ્યા છે.”

“ક્યાં ? આપણે ત્યાં ?”

“અરે ના. કુસુમબેનને ત્યાં !”

“પણ એમાં ખાનગી વાત ક્યાં છે ?”

“હ્યો, અશોક આવેલ છે તે તમને જોવી તેવી વાત લાગે છે ? બહાં, બાબી, મને કથી સાડી સૌથી સારી લાગે છે ?”

“ખાબુ, તમને ગમે તે પહેરો. મને શી ખબર પડે ?”

“ના, ના. બાબી !” પ્રેરણા તેના ગળા આસપાસ હાથ વીંટાળતાં બોલી, “તમે મારી બધી સારામાં સારી સાડીઓ કાઢી આપો. અને મારાં બધાં એરીંગો તથા બંગડીઓની જોડો પણ કાઢી રાખો ત્યાં હું નાહી આવું. પછી આપણે પસંદ કરશું.”

“પણ બધું કાઢશું તો અહીં ઢગલે થશે.”

“ભલે ને થાય ! પણ સરસમાં સરસ પસંદગી થવી જોઈએ.”

“ડીક બાઈ, જેવા બાઈ તેવાંજ એન છે !”

“હવે સમજ્યાં !” કહી પ્રેરણા દુવાલ ઉપાડી આથરૂમ તરફ દોડી ગઈ.

*

*

*

*

પ્રેરણા હમેશાં નહાવામાં લાંબો વખત લગાડતી. પરંતુ આજે તો તેણે હદ કરી નાખી. માથું ત્રણ ત્રણ વાર સાથુથી ઘોયું. સ્પંજથી એવું તો શરીર ધ્રુવું કે આમડી રાતી થઈ ગઈ અને જુદાં જુદાં ગાયતોની લીટીઓ ગજગણતી તે સ્નાનની મગ્ન ભોગવી રહી.

“પ્રેરણાએન, ઓ પ્રેરણાએન !” તેનાં બાબી આરણું ધમ-ધમાવતાં :ઓહ્યાં.

“અરે છે શું, બાબી !”

“બહા તમે તે કેટલો વખત આથરૂમમાં રહેશો ? અડધો કલાક થયો તે ખ્યાલ છે ?”

“અરે હમણાં આવી સમજો !” કહી પ્રેરણાએ ગરમ પાણીનો નળ ખોલી નાખ્યો.

તે ઘડીભર આથરૂમના લાંબા આરસા સામે પોતાને નીરખતી ઊભી રહી. ઘડીભર આરસા સામે ઊભી તેણે પોતાના બીના વાળ જુદી જુદી રીતે ઝોળેલા હોય તેમ ગોડવી પોતાનું સૌંદર્ય જોયું. એને જેવટે તે પોતાનાજ પ્રતિબિંબ સામે દસી રહી.

*

*

*

*

પ્રેરણાની મનઃસ્થિતિ તેની બાબીને વિચિત્ર લાગી. એ આટલી બધી ઘેલી શા માટે થતી હશે ? લગ્ન થતાં હતાં કુસુમનાં ! તેમાં પ્રેરણાને આટલો બધો હર્ષ શા માટે થાય ?

પ્રેરણા અંદર આવી ત્યાં ૩ સોફા પર તે સાડીઓની થપ્પીઓ પડી હતી.

“અરે પણ આટલી બધી સાડીઓ ક્યાંથી?” તે આશ્ચર્યમાં બોલી

“કેમ? આ બધી તમારી સાડીઓ છે.” તેની બાબી કટાક્ષમાં બોલ્યાં.

“પણ આટલી બધી મેં ક્યારે લીધી?”

બાબી હસી પડ્યાં “તમે દર મહિને ને પંદર દિવસે નવી સાડીઓ લેાજો. વળી તમારા બાપ પણ નવી નવી સાડીઓ લાવ્યાજ કરે છે. પછી આટલી ન થાય?”

પ્રેરણાની આંખો કોઇ નવીન વિચારમાં ચમકી રહી. તે તેની બાબી પાસે જમીને બોલી, “બાબી, સાચું કહેજો તમારું કેટલી સાડીઓ છે?”

“એ કેમ પૂછો છો?”

“અસ એમજ.”

“તોયે?”

“તોયે એયે કશું નહિ. કહો.”

“એએક કપાટ બર્થા છે, ગણી નથી.” તેનાં બાબી બોલ્યાં.

પ્રેરણા હસી પડી. “કેવાં લુન્ડ્રાં છો! ખાનગીમાં બાપ મારફત સાડીઓ મંગાવો છો?”

“પણ એ લેના આવે એમાં હું શું કરું?”

કરી પ્રેરણા હસી પડી. “કરવું શું? વધારે લાવવાનું કહેવું.”

“મફકરી જવાદો પ્રેરણાએન, તમારે જવાનું મોકું થશે.”

“હારતો” કહી પ્રેરણા સાડીની થપ્પીઓમાંથી એક પછી એક સાડી તપાસવા લાગી.

“આતો બધી સાદી છે. ખાસ સરસ એકય નથી.” ને બોલી.

“તો મારી સાડીઓમાંથી પસંદ હોય તો લઇ જાઓ. જુદી જુદી ધણી ડીઝાઇનો છે.”

“પણ ત્યાં બધાંમાં દીપી નીકળે એવી હશે?”

“હોય કદાચ. તમેજ જુઓને ! પણ ત્યાં તમારે એટલો બધો વટ કાના પર પાડવો છે ?”

“પાડવો હોય ફાઈકના પર ! તમારે શું ?”

“અરે કહેને !” બાબી ફાસલાવવા લાગ્યાં.

“કાઢને નહિ કહો ?”

“કાઢને નહિ.”

“મોટાબાઢને પણ ?”

બાબી જવાબ દેતાં અચકાયાં. “પણ એવું ખાનગી છે શું ?” તે બોલ્યાં.

“ખાનગી હોય તોજ પૂછુંને !”

“ના બાઈ, એમનાથી હું કશું ન છુપાવું. તમારે કહેવું હોય તો કહો.” તેની બાબી સરજતાથી બોલ્યાં.

પ્રેરણા વિચારી રહી. તેનાં બાબી ખાસ બણ્યાં ન હતાં. છતાં ફેટલાં સંસ્કારી હતાં ! અને તે દંપતી વચ્ચે ફેટલો અનુરાગ હતો. સાદી વાત પણ ખાનગી ન રાખે તે ફેટલી એકતા ! પ્રેરણાને લાગ્યું કે આવું સરલ હૃદય તેનું ન હતું. તે આટલું ઐક્ય અશોક સાથે કદી સાધી શકશે ખરી ? તેને લાગ્યું જે હૃદયની સરલતા એ તેની બાબીમાં જોઈ શકતી હતી તે સરલતા પોતાનામાં ન હતી. તેને લાગ્યું કે મનુષ્યમાં સંસ્કાર આપણી સાળાઓ કે વિદ્યાર્થીની રેડી શકતી; માણસમાં સંસ્કાર આવે છે. તેના હૃદયની સરલતામાંથી, તેના ધરના પાતાવરણમાંથી.

“કહેને !” તેનાં બાબી પ્રેરણાને દલાવતાં બોલ્યાં.

“શું ?”

“આ બધું શા માટે કરો છો ?”

“તમને ખબર છે ને કે અશોક દિલ્હીથી ત્યાં આવ્યા છે ?”

“હા. તેથી શું ?” બાબી અડધું સમજ્યાં.

“સમજી જવ.”

અને તેના બાબી કશું બોલે તે પહેલાં પ્રેરણા તેને ધસડીને તેના સાડીઓના કપાટ તરફ લઈ ગઈ.

૨૫.

પ્રેરણાની 'મરસીડીઝ એન્જ' કારની એકો અવાજ વિના પૈડાં પર દબાઈ અને 'અધાનું' ધ્યાન ખેંચતી એ મોટર સંસ્કાર કાર્યાલય પાસે થોભી.

ઉપરની ખારીમાંથી અશોક એટલી સરસ મોટર કોની હતી તે જોવા જરા અહાર ડોકાયો. અને તેમાંથી જોતરતી જીવંત ચેતન જેવી એ યુવતીને જોતાં તેના હૃદયમાં ફટલીયે અકળામણો નિષ્કળ સ્પંદનો કરી વિલીન થઈ ગઈ. તે ખારીમાંથી ખસી ગયો.

પ્રેરણા તે દિવસે કમનીય લાગતી હતી. એનું 'તાઝગીમયુ' મોં સ્મિત વેરી રહ્યું હતું અને એકેએક કપડાં એવી સુરમ્ય રીતે પહેર્યાં હતાં કે જેમાં કળા લાસિત્ય અને સૌંદર્યનો સમન્વય થતો હતો.

તે સાડી સહેજ સંકારીને ઉપર ગઈ.

*

*

*

*

“કુસુમબેન !” તે ઉપર પહોંચનાંજ કુસુમના અન્ને હાથ હેતથી પોતાના હાથમાં લેતાં જોલી.

“હું તમારીજ રાહ જોતી હતી.” કુસુમ સ્મિત કરતાં બોલી,
“અને કાંઈ બીજું પણ ખારીમાંથી તમે આવ્યાં તે જોઈ રહ્યું હતું.”

પ્રેરણા હસી રહી.

અન્ને જે ઓરડામાં અશોક બેઠો હતો ત્યાં ગયાં. અશોકે જે કે
તે કપડાંજ હતું છતાં અન્ને સીધાં પોતાનાજ ઓરડામાં આવશે તે
તેણે કહેયું ન હતું. તે સંજ્ઞા ખાતર બેઠો.

“આવો કુસુમબેન ! પ્રેરણાબેન તમે મળ્યાં તો ખરાંને ?”

“મળ્યાંજ હોયને !” કુસુમે વચ્ચેથી જવાબ દીધો.

“જરૂર.” કહી અશોક મૌન રહ્યો.

પ્રેરણા અશોક તરફ જોઈ રહી હતી. પહેલાંનો અશોક એ
ન હતો. પહેલાં અશોક તદ્દન ગરીબ જેવો લાગતો. કપડાં પણ
સામાન્યજ પહેરતો. અત્યારે અશોકમાં પ્રેરણાને પરિવર્તન આવેલું
જણાયું. તેના પેન્ટ અને ક્રાટ સારામાં સારા કિંમતી કાપડનાં હતાં
તે તો ધ્યાન ખેંચાર નજ ગયું. તેના રોં પર સત્તા તથા મક્કમતા
ની રેખાઓ જણાતી હતી. પહેલાંના સાંત, બોળા અશોકની જગએ
તે એક સત્તાશીલ, પ્રતિભાસંપન્ન માણસને જોઈ રહી.

પ્રેરણા એ બધું અવલોકતા ચિંતર રહી.

“પ્રેરણાબેન, તમે કશું બોલતાં નથી ?” અશોક તેના સામું
જોતાં બોલ્યો.

“બોલવાનું તો બહુ છે; પરંતુ હું તો તમારામાં થયેલા ફેરફારો
જોઈ રહી હતી.” તે ગંભીરતાથી બોલી.

“ફેરફાર એ તો જીવનનો ક્રમ છે.”

“પરંતુ ત્રણીવાર ફેરફારો જીવનમાં આવી પડતા અકસ્માતોથી
બને છે.” પ્રેરણાએ ટીકા કરી.

“જાણ, અકસ્માતો નં આવી પડે તો માણસ અટકાવવા
પ્રયાસ તો કરે, પરંતુ છેવટે તો માણસે નશીમ આગળ નમવું પડે
છે.” તેના એકેએક શબ્દોનો મૂલ્યાર્થ પ્રેરણા સમજી શકી.

કુસુમ ઝડી. તે સમજી ગઈ હતી કે તે વચ્ચે આવતી હતી.

“પ્રેરણાબેન, હું તમારા માટે ચા મોકલાવું છું.”

તે જતાં પહેલાં અશોકના ટેબલ પર ગઈ અને બોલી,
“અશોકભાઈ, આ કેમ ઝાંધી કેમ પડી છે?”

“ઝાંધે પડી.” અશોક સમિત બોલ્યો.

“એમ કંઈ ચાલે ?”

અને કુસુમે તે ફેધમ ટેબલ પર બરાબર ગોઠવી. પ્રેરણા તે ફેમમાં રહેલા ફેટા તરફ જોઈ રહી. તે પોતાને કેમ બૂલી શકે ? એનું એ પોતાનું હસતું મોં ! તેના હૃદયમાં આશા સ્ફૂરી. અશોકના હૃદયમાં હજી પોતાને માટે સ્થાન હતું. ઇશ્વર કંઈએક કૂરું ન હતો.

કુસુમ તો ચાલી ગઈ. પ્રેરણાએ જોયું કે વાતમાં સહેજ વિલેપ પડી ગયો હતો.

તે કમનીય રીતે હસતાં બોલી, “તમે અકસ્માતો વિષે કહેતા હતાને ? હા. માણસે નસીબ આગળ નમવુંજ પડે છે. પરંતુ નસીબ આજે ગુસ્સે હોય તો કાલે પાછું હસે પણ ખરું, એ કેમ બૂલો છો?”

અશોક લાંબો શ્વાસ લઇને બોલ્યો, “પ્રેરણાબેન, એ અધું વાર્તાઓ માં અને. જીવનમાં તો નસીબ ગુસ્સે થયા પછી હસે તેવું કાષ્ટકજ વાર અને.”

“તમે બૂલો છો.” પ્રેરણા અને તેટલી વધારે મૃદુતા લાવતાં બોલી, “ઇશ્વર છેક કૂર નથી.”

અશોક દિલગીરીથી ઉત્તરતું હાસ્ય કર્યો.

“ઇશ્વર સુખ કે દુખ જ્યારે માણસને આપે છે ત્યારે વિચારી-નેજ આપે છે. ઇશ્વર હંમેશાં જીએ છે કે તેનાથી તાવાતો માણસ સાવ તૂટી ન જાય. દુખ તો કસોટી છે. તેમાંથી પાર ઉતરવામાંજ મહત્તા છે. પરંતુ કેટલાંક માણસોને બાગ્ય હંમેશાં દુખ માટેજ નિયત કરે છે !”

“અથવા તે માણસો કદાચ બાગ્ય સુખ આપતું હોય તોયે સમજી ન શકે તે પણ અને.”

“કદાચ.” અશોક હસીને બોલ્યો, પણ મારી બાજતમાં તે તેમ બનતું જણાતું નથી.”

“શા ઉપરથી કહો છો ?”

અશોક જવાબ ઉઠાવવા ખુરશી પરથી ઊઠીને જરા દૂરો. તે ઉઘટે બોલ્યો, “તમને એક વાત કહું ?”

“કહોને !”

“પ્રેરણાએન, તમેઠું કહું તે અધું ઘડીભર કહ્યો અને વિચારો.”

“શું ?”

“જીવનની મીઠી સૌરભરી મહેકતી ફૂલવાડી છે; એની સોહા-મણી કુંજમાં ધરતીના વિશાળ વક્ષસ્થળને આવરી લેતો એક આંખો ઊભો છે; એમાં નવી ફૂંપણીઓ ફૂટે છે; આશાની ન્હાની ઊર્મિશા મંજરી ખીલે છે; અને ફૂલેલા ફાલેલા આંખાની મનોહર કહપના સૃષ્ટિના ચિત્રમાં ખડી થાય છે.”

પ્રેરણા એ કાવ્યમય મધુર અવાજ પી રહી. એની સૌમ્યતા, એનું દર્દ તેના હૃદયને આવરી રહ્યું.

અશોકે ચલાવ્યું, “એમાં પક્ષીઓ માળા બાંધશે, પથિકાને વિશ્રામ સાંપડશે, કાકિલાઓ મીઠા સૂરે દૂરથી નવા પક્ષીઓને પોતાને આંગણે નોતરશે, અને એના મંડપ નીચે વનવનગડાના પંખીને શીળા છાંય સાંપડશે. ત્યાં નવીજ સૃષ્ટિનાં મંગળ પગરણ મંડાતાં સંભળાશે.....” અશોક થંબ્યો.

પ્રેરણા સમાધિસ્થ પ્રતિમા માફક શબ્દોના આકર્ષણમાં સ્તબ્ધ રહી.

“પણ...” અશોકે શરૂઆત કરી.

“પણ શું ?” પ્રેરણાની આંખો અશોકનો ચહેરો શોધી રહી.

“પણ.....એકાએક વિપતનાં વાદળ ઘેરાય છે. ગાજતી અને ઝબકતી વીજળીનો ગોળો પૃથ્વીના હૈયા પર ફેંકાય છે. પ્રલયનાં પૂર ઉમટે છે અને ઝાડ એ અનંત પાણીમાં ડૂબી જાય છે; એની ફલવાની, મહોરવાની અધીએ એતના પાણીમાં લુપ્ત થઈ જાય છે.”

“પછી ?” પ્રેરણા અધીરાધી બોલી બેઠી.

“પછી ?” અશોક શીકકું હત્યો, “પછીની વાત સાદી છે. પછી ત્યાં આંખોએ નથી, મંજરીએ નથી, પાંદડાંઓ પણ નથી; જે બેબેબું છે તે ડૂબી ગયેલા આંખાનું થડ છે; એ વૃક્ષ નથી, એ વૃક્ષનું શય છે.”

“ઓહ ! ઓહ એ ભયંકર વાત છે.” કહેતી પ્રેરણા બેબી થઈ ગઈ. તેણે અકળામણમાં બે ચાર ફેરા લગાવ્યા. તે જ્યારે અશોક સામે બેબી ત્યારે તેના મોં પર નિશ્ચયાત્મક શાંતિ અજબ રીતે ખીલી બેઠી હતી.

“તમે પૂરી વાત ન કહી. હું તે પૂરી કરું ?” તેનો અવાજ વધારે ઘેરો અનેતો જતો હતો.

“કહેા”

“તમે કહ્યુંને કે એ આંખ પર પૂરને લીધે ધણું વીત્યું ?”

“હારતો.”

“પછી ઘડીભર એમ ભલે લાગે કે ત્યાં આંખોએ નથી; મંજરીએ નથી; પાંદડાંઓ પણ નથી; ધીમે ધીમે વાદળાંઓ આકાશને ઝેડી જશે. ઝડપીગોના ફેરફારે પોતાનું અનવરત કાર્ય કરશે; પૃથ્વી પોતાનું સત્ત્વ આંખાને આપશે; અને જ્યાં ખીજ ઝડપી આવશે ત્યાં એ આંખામાં પહેલા કરતાંએ કમનીય ફૂંપણીઓ પાંગરશે; ફરી પક્ષીઓના કિલ્લોલ ત્યાં ગુંજ રહેશે; ફરીથી કાકિલાઓનો ટહુકાર દૂરદૂરના પથિકાના હૃદયમાં અમી રેડશે; એ આંખાનું શય લાગતું ઝાડ શય ન હતું. તેમાં એતના હતી અને એનું પુનર્જીવન, એના

નવા ફાલ. નવી કૂંપળીઓ સ્વર્ગથી સોહામણી લાગશે.”

અશોક પ્રેરણાની વાત વિચારી રહ્યો.

“કદાચ હોય.”

“હોય નહિ, છેજ.” પ્રેરણા મક્કમ અવાજે બોલી.

“પ્રેરણાએન, એ બધું બૂલી જવ. લલા, રેહિતભાઈ કેમ સાથે નથી ?”

પ્રેરણા છરી લાગી હોય તેમ ખેંચાઈ.

“એમને ‘સંસ્કૃતિ’માંથી છૂટા કરેજ છે.”

“કેમ ?”

પ્રેરણાએ જોયું કે આ તેની બૂલ સુધારવાની નક હતી. તે બોલી, “એમની નવી પ્રજ્ઞાલિકા મેં ફક્ત તે મોટાભાઈના મિત્ર હતા અને તેમને ખોટું ન લગાડવું તે ખાતર સ્વીકારી હતી. એ ખાતર તો મેં કેટલીયે બયંકર બૂલો કરી એ તો તમે જાણો છો. પરંતુ જ્યારે મેં જોયું કે તેમની પ્રજ્ઞાલિકા ‘સંસ્કૃતિ’ને નાક નુકશાની કરે છે તો મારે શા માટે મારા કદ્યના અવાજની વિરુદ્ધ જવું ?”

“બરાબર છે.” અશોક માથું હલાવતાં બોલ્યો, મને તો જો કે ખાતરી હતી કે એ પ્રજ્ઞાલિકા ‘સંસ્કૃતિ’ને નુકશાની પહોંચાડશેજ.”

“અશોક, એ ગઈ ગૂંજરી આપણે વિસરી જઈએ.”

પ્રેરણા અશોકની આંખોમાં આંખો પરાવી રહી. તેની સમસ્ત લાગણીઓ આંખોમાં હલવાઈ હતી. અશોકને લાગ્યું કે તે સુંદર અફેરો તેના હૃદયનો અધો સંયમ હરી જતો હતો, તે અને તેટલી મોઠાશથી બોલ્યો, “હું તો એ બૂલીજ ગયો છું.”

“મને તેમ નથી લાગતું માટે તો મેં કશું”

અશોક મૌન રહ્યો. તે ખરેખર અપમાન બૂલી શકતો ન હતો.

પ્રેરણા તેની પાસે આવી તથા તેનો હાથ પોતાના હાથમાં

લીધા. અશોકે તે હાથ જડવત્ તેમ રહેવા દીધા. પ્રેરણા તે પારખી ગઇ. પહેલાના આમ હાથ લેવામાં જે ઉબા રહેતી તે આજે ન હતી.

તે ખૂબજ મૃદુતાથી બોલી, “જોડું લાગ્યું, અશોક ?”

“નહિ, નહિ.” અશોક એકદમ સ્વસ્થ થયો અને પ્રત્યુત્તર તરીકે તેણે વિવેક ખાતર પ્રેરણાનો હાથ પોતાના હાથમાં લઇ સહેજ પંપાળ્યો. પ્રેરણાનું હૃદય નાચી ઊઠ્યું.

“તમે ખરેખર આમજ માણસ માફક વર્તતા હો તો ?”

“ત્યારે પહેલાં કેમ વર્તતો હતો ?”

“કહું ?” અવાજમાં કટાક્ષ હતું.

“હાસ્તો.”

“દેવ માફક-પાપાણીની કારેલી પ્રતિમા જેવા હૃદયહીન દેવની માફક.”
અને બન્ને કુસુમને આવતી જોઈ હસતાં બધે થઇ ગયાં.

૨૬

કુસુમે આતીને ચાની ટ્રે માટે ટેબલ વચ્ચે ગોઠવ્યું. તે સમજી ગઇ હતી કે અશોક તથા પ્રેરણા અચાનક હસતાં બંધ થઇ ગયાં હતાં.

“કેમ હસતાં અટક્યાં ?”

“નારે. અહીં કાણ હસતું હતું ?” અશોકે બચાવ કર્યો.

“ઓહોહો ! જાણે અમારે આંખો નહિ હોય, ખરે ?” કુસુમ તેને એમ છોડે એવી ન હતી.

“ચાલો ત્યારે કબૂલ કે હું હસતો હતો.”

“અને પ્રેરણાએન, તમે ?”

“હુંયે હસતી તો હતી.”

“તો અશોકબાઇ, ‘અમે બન્ને હસતાં હતાં’ એમ બોલતાં શું થયું હતું ?”

“તમને એમ ગમે તો ફરીથી એમ બોલવાનું રિહર્સલ કરી બતાવું.” તે હસતાં હસતાં બોલ્યો.

“કરી બતાવો.”

“અમે બન્ને હસતાં હતાં.” અશોક નાટકના તખ્તા પર બોલતો હોય તેમ બોલ્યો.

“અમે બન્ને એટલે કાણુ ?”

“અમે બન્ને એટલે અમે બન્ને. બીજું કાણુ હોય ?”

“પણ હું પૂછું છું કે અમે બન્ને એટલે કાણુ કાણુ !”

કાં ? હું અને પ્રેરણાબેન.”

“જુઓ અશોકભાઈ, જેનો સાથે આપણે પ્રેમ કરતા હોઈએ તેને બહેન કહેવાની રીત ક્યાંથી શીખ્યા ?” કુસુમે અશોકને સપડાવ્યો.

“કમ ? હું તો પ્રેરણાબેનને બહેન કહું છું.”

“પણ મને ખબર છે કે તમે પ્રેરણાબેનને ચાહો છો.”

અશોક આમ પ્રેરણાની હાજરીમાંજ પકડાઈ જવાથી ગભરાઈ ગયો. ધડીભર તે મૂંઝાયો. તેને લાગ્યું કે કુસુમે એંસી વાત પ્રેરણા દેખતાં શા માટે કરવી હતી ?

“સાચ જુઠ્ઠી વાત છે.” અશોકે કુસુમના જવાબની ના પાડી.

“શું ? તમે પ્રેરણાબેનને નથી ચાહતા ?” કુસુમની બમર આશ્ચર્યમાં ઝેંચી થઈ.

અશોકના મોં પર વિષાદની છાયા આવી ગઈ. તેને ગત બનાવો યાદ આવ્યા. તે હડીલાઈથી કુસુમને જુઠ્ઠી પાડી વટ પાડવા માટે તેવો માણસ ન હતો. “કુસુમબેન, મૃગજળ પાછળ ફાંફાં મારનાર માનવી મૃગજળને ચાહે છે તેમ કહી શકાય ?”

પ્રેરણા તથા કુસુમ બન્ને એના કહેવાનો અર્થ ન સમજી શક્યાં. પ્રેરણાના હૃદયના ધગકારા વધી ગયા.

કુસુમ લાલિત્યભરી છટાથી ઝેંબી થઈ અને દેખણ પરની પ્રેરણાની જામી બતાવી.

“તમને ખબર છે અશોકભાઈ, કે આનું નામ ચાહલું કહેવાય ?”

તે બોલી.

“કુસુમબેન,” તે બોલ્યો—વિષાદમય અવાજે, “તમને નથી લાગતું કે પ્રેરણાબેનની હાજરીમાં આ ચર્ચા જરા અસબ્ય છે?”

“જરાપણ નહિ.” કુસુમ હસતાં બોલી, “તમે ચાહો છો તે સાંભળીને પ્રેરણાબેન મારા ધારવા પ્રમાણે તો ગુરૂસે નહિજ થાય.”

અશોક મૂંઝાઇ ગયો. તેના મગજમાં યોગ્ય જવાબજ ન મળ્યો.

“કુસુમબેન. હું મૂરખ છું તેથીજ પ્રેરણાબેનને ચાહું છું. નહિતર પ્રેરણાબેનને હું કદી મેળવી શકું તેમ નથી એ ખાત્રી મને હોવા છતાં શા માટે હું એ વ્યામોહ ન છોડું?” તે ઉતાવળથી બોલી ગયો અને કુસુમ કે પ્રેરણા બેમાંથી એક પણ કશું બોલે તે પહેલાં ઓરડોની બહાર ચાલ્યો ગયો.

*

*

*

*

બરાબર એજ વખતે નોકર આવીને ચાની ટ્રે મૂકી ગયો.

“બરાબર કુસુમબેન, અશોકને આ જૂત કાણે ભરાવી દીધું છે?” પ્રેરણા જરા વિષાદભર્યા અવાજે બોલી.

“શું?” કુસુમ ખાંડના ગાંગડાવાળી ગરણી પરથી ચાનું પાણી ગળતાં બોલી.

“કે એ મને કદી મેળવી શકે તેમ નથી.”

કુસુમ હસી પડી. “તેને પોતાનેજ એવું જૂત એમને એમ ભરાઇ ગયું છે. પણ તમને એ તો ખાત્રી થઇને કે એ તમને ચાહું છે?”

“પણ એથી શું વળે?”

“બાલુચે!” કુસુમે દૂધ નાખી ચમચાથી ચા હલાવીને કપ પ્રેરણાને આપતાં કહ્યું.

“કેવી રીતે?”

“બુઓ,” કુસુમે શરૂઆત કરી, “તે વાત કરતા હતા ત્યારે

કેવા અકળાતા હતા તે જોયું ? જ્યારે માણસ પોતાના હૃદય પરનો કાળુ સાચવવા મથામણ કરે છે ત્યારેજ આવી અકળામણ હોય.”

“પણ તમે એ ઉપરથી શું કહો છો તે હું સમજતી નથી.”

“કુટલી સાદી વાત છે ! તમારી સાથે વાત કરતાં તે પોતાના હૃદય પરનો કાળુ ગૂમાવવાની અણી પર હતા. તેમનો જે આ બેદરકારી ભર્યો દેખાવ છે તે સાચો દેખાવ નથી જોટા મેઘકઅપ છે. માણસ ક્યાં સુધી પોતાના હૃદય તથા લાગણી વિરૂદ્ધ લડી શકે ? તમે જો રોજ તેને આકર્ષવા મહેનત કરશો તો તે ક્યાં સુધી જોટા દંભ કરી દૂર નાસી શકશે ?”

“પરંતુ આમ તેમની પાછળ પડવું તે ખરાબ ન ગણાય ?”

“જુઓ પ્રેરણાબેન, વાર્તાઓમાં કદાચ એવા બનાવો બને કે જેમાં પ્રણયી આવીને પ્રેમયાચના કરે. અશોકની વાત જુદી છે. અશોક એમ માને છે કે તેને તમે ચાહતાં નથી તેથી તે તમને જુલવા મથે છે. હવે જો તમે તેનાથી દૂર રહો તો તે જરૂર તમને જુલવામાં સફળ થાયજ. માટે તેમ ન થવું જોઈએ. વળી તમે જાણો છો કે એ તમારા પ્રેમમાં છે-ખૂબજ. તો તેમને જીતવામાં તમે શા માટે અચકાવ ?”

“પણ જીતવા કેમ ?” પ્રેરણા વિચારમાં બોલી.

કુસુમે હેલ્લો ઘૂંટડો ભરી ચાનો કપ મૂકી દીધો અને પ્રેરણા પાસે જઈને પાછળથી તેના બન્ને ખભા પર હાથ દાખતાં બોલી,
“તમે એ પૂછો છોને કે તેને જીતવા કેમ ?”

પ્રેરણાએ એવું જોઈ આંખો વડે હા પાડી.

કુસુમ હસી પડી. “તમે સ્ત્રી છો. સ્ત્રીને એ શીખવવું ન પડે ? સમજ્યા !”

પ્રેરણાના મોં પર આકર્ષ બધું આછું સ્મિત પથરાઈ ગયું.

નીચે લગ્નની બધી ધામધૂમો ચાલી રહી હતી. આખીયે સંસ્કાર સોસાયટીએ તે દિવસે ગાંભીર્યના સ્વાંગ છોડી શણગાર સંભાળ્યો હતો. સારામાં સારું એ-ડ ધીમા પરંતુ મધુર અવાજે વાતાવરણમાં સુરાવટ જમાવી રહ્યું હતું. આખાંયે સંસ્કાર કાર્યાલયમાં સુંદર કપડાંઓમાં સંજ્જ થયેલ સ્ત્રીઓ આમથી તેમ ફરતી જણાતી હતી. અને લગ્ન-પ્રસંગની ખરી મોજ ભોગવી શકતી હોય તો એ સ્ત્રીઓજ હતી.

અને 'સંસ્કાર' કાર્યાલય બહાર સુંદર મંડપ ગોઠો કરવામાં આવ્યો હતો. છેક લાંબે સુધી ખુરશીઓની હરોળો ભેષ શકાતી હતી. અને મંડપમાં આખુંયે જગત ધર્ષા કરે તેવી રીતે આનંદથી પોતાના પ્રિયતમ પાસે બેસવાનો અનુપમ દહાવો કુસુમ લઈ રહી હતી.

રાજેનબાણુ તો મંડપની ક્રિયાઓમાં ગૂંચવાયા હતા તેથી બધું સ્વાગત વિગેરેનું કામ અશોક પર આવી પડ્યું હતું. અને તે વખતે અશોકને ભેતાં પ્રેરણાની આંખો ન ધરાઈ. જે જે વ્યક્તિઓનું તે સ્વાગત કરતો હતો તે બધી વ્યક્તિઓ પ્રેરણાને અશોક કરતાં ઝાંખી દેવાઈ.

એજ વખતે રેહિત પણ આમન્ત્રિત ગૃહસ્થો જોડે આવતો દેખાયો. પ્રેરણાને થયું કે અશોક શું કરશે ? અને તે સાથે પોતાને રેહિત સાથે વાતો કરવાનો પ્રસંગ ન આવે તે ખાતર પ્રેરણા સ્ત્રીઓનાં ટોળામાં વચ્ચે દાખલ થઈ ગઈ. પરંતુ તેની આંખો તો અશોક પરજ હતી.

તેણે જોયું કે અશોક તો બીજા બધાઓની માફકજ હસતે મોંએ રેહિત સાથે હાથ મેળવ્યા અને એક ખુરશી બતાવી. એક નોકર આવીને રેહિતના હાથમાં ગજરા આપી ગયો અને અશોક તેને બૂલી જઈને પાછો પોતાના કામમાં લાગી ગયો. પ્રેરણા ત્યારે એ બંને વચ્ચેનો તફાવત દુરથી જોઈ રહી. અશોકના એકએક વર્તનમાં શક્તિ, સત્તા તથા નિશ્ચય હતાં; જ્યારે રેહિતમાં તેવું કશું ન હતું, છીછરું હૃદય, ઉપરછંદયું હાસ્ય અને બનાવટી લાગ-ણીઓ. પ્રેરણાને લાગ્યું કે તેણે ખરેખર એ માસ પહેલાં મોટી બૂલ કરી હતી.

પરંતુ તેની નજર તુરતજ ફરીથી અશોક તરફ ખેંચાઈ તેને થયું કે તેણે નજદીક જવુંજ જોઈશે. તે ટોળામાં સરતી સરતી અશોકની વાતો સાંભળી શકે તેટલી નજીક એક લાલ કપડાં વીંટા-ગેલ થાંભલાને ટેકા લઈને બેઠી.

અશોકની નજીક એક વૃદ્ધ પુરુષ તથા એક યુવતી બેઠાં હતાં. પ્રેરણાના કાનો બંનેની વાતો તરફ મંડાયા.

“અરે મીસ્ટર અશોક, મારી પ્રતિમા તો તમારાં પુસ્તકોનાં ખૂબ વખાણુ કરે છે.” તે વૃદ્ધ પુરુષ બોલ્યા.

“મારાં પુસ્તકો અધાં જેવાં સામાન્ય પુસ્તકો છે. એમાં ખાસ કશું નથી.” અશોકના જવાબમાં વિનય હતો.

“એ તો વાંચ્યાં નથી. અને અશોક તમે જાણો છોને કે મને તો વખત પણ ક્યાંથી મળે ? પણ પ્રતિમા તો કહેતી હતી કે તમે

બહુજ સરસ લખો છો.”

અશોક સહેજ હસ્યો.

“ત્યારે પ્રતિમાબેન, તમે તો મારાં પુસ્તકો વાંચતાં લાગો છો.”
તે પેલી યુવતી તરફ ફરતાં બોલ્યો.

“આપુણી વાત સાચી છે. મને તમારાં પુસ્તકો બહુજ ગમે છે. તમે એવું સરસ કેમ લખી શકો છો ?” તેના ગાલ પર ધસી આવેલું લોહી પણ પ્રેરણા જોઈ સકી.

“બસ એમજ. ટેબલ પાસે જવું, પેન લેવી અને લખવા બેસવું.” તે મસ્કરીમાં બોલ્યો.

પેલા વૃદ્ધ પુરુષ ખોખોખો કરતા હસી પડ્યા. “ભારે કરી અશોક તમે તો !” તે હસવું દાખતાં બોલ્યા, “આ પ્રતિમા પણ લખવાની શોખીન છે. એ ખતર છે ?”

અશોક ધડીબર તે યુવતી તરફ જોઈ રહ્યો.

“સરસ. તમે ક્યાં ક્યાં છાપામાં લખો છો ?”

“છટાં છવાયાં, નાનાં નાનાં પત્રોમાં લખું છું. પરંતુ હજી તમારા પત્ર જેવા પત્રમાં લખવાની તક મળી નથી.” તે સરમાતાં બોલી.

“તો હું તે તક આપીશ.” અને તે હસ્યો.

ફરીથી પેલા વૃદ્ધ પુરુષનું ખોખોખો વાળું હાસ્ય ગાળી રહ્યું.

“બસને બેટા. તારું કામ થઈ ગયું ને ! અશોક, એ તમને સીધું કહેતાં શરમાતી હતી.” તે પાછા પ્રતિમા તરફ ફરીને બોલ્યા, “બહુ, હું તો અશોકને જાણું ને ! એ આપણને કદી ના પાડે તેવા નથી.”

એજ વખતે રોહિત ત્યાં ઝડીને આવ્યો અને પ્રતિમા નજીક આવતાં બોલ્યો, “હલ્લો, મીસ પ્રતિમા ?”

“કેમ રોહિતભાઈ ?” પ્રતિમાના અવાજમાં અણગમેા ચોખ્ખો

જણાઇ આવતો હતો.

“આવોને. મારી બાજુમાં એ ખુરશીઓ ખાલી છે.” તેણે આમ્રહ કર્યો.

દૂર એમેલી પ્રેરણાને તિરસ્કાર અમણો વધી ગયો. તેને લાગ્યું કે રાહિતને રૂપાળી છોકરીઓ પાછળ રખડવા સિવાય કશો ધંધો ન હતો.

“ના. માફ કરો. મારે અશોકલાઇ સાથે કામ છે.” કહી પ્રતિમા પાછી અશોક તરફ ફરી.

રાહિતને એ અપમાન ગળી જવું પડ્યું. તે ઉપરથી કશું ન લાગ્યું હોય તેવો ડાળ કરતાં બોલ્યો, “ત્યારે સાહેબજી. પછી મગશોને !”

“કદાચ.....જોઈશ.” પ્રતિમાએ વિવેક ખાતર જવાબ દીધો.

અને રાહિતને પોતાની જગ્યાએ પાછા જવું પડ્યું.

“ચાલો હું તમને તમારી જગ્યા બતાવી દઉં. મારે હજુ બીજાં મહેમાનોનું પણ ધ્યાન રાખવું પડશેને !”

“તો હું પછી તમને ક્યારે મળું ?”

પ્રેરણા અશોક શું જવાબ આપે છે તે સાંભળવા તલસી રહી.

“મગવાની શી જરૂરત છે. તમે લખાણ મોકલજોને. હપાઈ જશે. તમારું નામ હું નહિ બૂલું.” તે પ્રશંસા કરતાં બોલ્યો.

પ્રેરણાનું મન ખુશ થયું. તેને અશોક કોઇ બીજી સ્ત્રી તરફ જરા પણ પક્ષપાત ન બતાવે તેજ ગમ્યું. અને તે સાથે પ્રેરણા રાહિત તથા અશોકની તુલના કરી રહી. અશોક કોઇ સુંદર સ્ત્રીની ઓળખાણ મારે જરા પણ પ્રયાસ કરતો ન હતો અને રાહિત ઓળખાણો મારે તલસતો હતો. તેને અશોકની એ નફરતમાં મહત્તા દેખાઇ.

*

*

*

*

રાતના અગિયાર વાગી ગયા હતા અને કુસુમ પોતાના સાદાં કપડાં પહેરી ઓરડામાં બેઢલો ચાનો કપ પી રહી હતી. રાજેન-બાબુ જરા ઓરડામાં આમથી તેમ ફરતા હતા. પ્રેરણા તથા અશોક નજીકના સોફામાં બેઠાં હતાં.

“તો અશોકભાઈ, આપણે પરમ દિવસે નર્મદાની દૂરમાં જશું.” કુસુમે શરૂઆત કરી.

“પણ મારું દિલ્હીનું કામ ?”

“અશોક, તમે ગભરાશો નહિ.” રાજેનબાબુ બોલ્યા, “ત્યાં કામ બરાબર ચાલશે. પરંતુ આ અમારાં લગ્ન બાદ એકાદ સુંદર મુસાફરી તો કવીજ જોઈએને !”

“બોલરાઈ.” તે બોલ્યો.

“અને પ્રેરણાબેન, તમે પણ તૈયાર થઈ જાઓ. તમારા વિના કદાચ અશોકને નહિ ગમે.” કુસુમ અશોક તરફ તોફાન-બરી નજર ફેંકતાં બોલી.

અશોક ચમકી ગયો. પ્રેરણા આવે તો તેને જરા અતડું તો લાગેજ. પણ હવે તેને માટે માર્ગ ન હતો. તેનાથી છટકાય તેમ ન હતું. તેને પ્રેરણાનો સંગાથ ન ગમતો હતો એમ ન હતું પરંતુ તે એ માટે ગભરાતો હતો કે પ્રેરણા સાથે હરવખત વાતચીત કેમ કરવી ? અને જેને તે પછી ન શકે, અને જેના આકર્ષણમાંથી દૂર રહેવા તે હૃદયને સમજાવતો તે આકર્ષણ ફરીથી ઝીલું થતું હતું. તેને લાગ્યું કે ફરીથી નિરાશાનું દુઃખ ભગ્યત થશે.

“વિચારમાં કેમ પડી ગયા ?” કુસુમે અશોકને પૂછ્યું.

“નારે. હું કશો વિચાર કરતો ન હતો.”

“તો હવે તમારે પ્રેરણાબેનને ઘરે મોટરમાં મૂકી આવવાં પડશે. હું પોતે જાત, પણ આજનો દિવસ તો અમારે માટે લગ્નનો પહેલો દિવસ છે તેથી તમે એટલું નહિ કરો ?”

“શા માટે નહિ ?” કહી અશોક મનમાં કચવાતો કચવાતો ગિડયો.

“અને કાલે તમારે મુસાફરી માટે તૈયાર થવાનું છે તે બૂલશે નહિ.” કુસુમ તેને એમને એમ શાંતી જવા દે ?

* * * *

પ્રેરણા તથા અશોક આછી અતીએથી ઝગમગતા એ મંડપ નીચે ઘડીભર ગેહાં. અન્નેને એકજ વિચાર આપ્યોઃ એવાજ મંડપ નીચે પોતે ક્યારે ગેહી શકશે. અન્ને ઘડીભર વેદી નજીક એક બીજા સામું જોઈને ગેહાં રહ્યાં. અશોકનું હૃદય ઘડીભર પ્રેરણા માટે તલસી રહ્યું.

“હું ગેરજમાંથી નાની ‘હીરમેન’ બહાર કાઢી આવું.” તે અકળામણ દેખાવવા કંઈ બોલ્યો.

“ના. ના. મારી કાર હું લાવી છું. એમાંજ આપણે જશું.” પ્રેરણા પણ એ વાતાવરણની માદકતાથી ગભરાતી હતી.

અન્ને મંડપના આરસાઓની વચ્ચે થઈને આગળ ચાલ્યાં. જાણ્યે અજાણ્યે અશોક આરસામાંના અન્નેનાં પ્રતિબિંબ જોતાં થંભી ગયો. સુંદર છબી ગતરે તેમાં પ્રતિબિંબ. પણ અશોકને લાગ્યું કે તેવી કદપના કરવાને તેને અધિકાર ન હતો. તેણે પ્રતિબિંબ તરફથી આંખ ખેંચી લીધી.

* * * *

એક આછી ઘરરરાટી કરી પ્રેરણાની મરસીડીઝ બેન્ચ તેના મકાન આગળ ગેહી રહી. અશોકે ગતરી પ્રેરણા માટે બારણું ઉઘાડ્યું.

“આભાર.” પ્રેરણાની આંખો અશોક પર હતી રહી.

અશોક સહેજ હસ્યો. “હવે હું જઈશ.”

“ના. એમ ન જવાય.” તે બોલી, “તમે કેટલા દિવસે મારે ત્યાં આવો છો !”

“પણ ઘણું મોડું થયું છે.”

“તો મોડું વધારે મોડું.” કહી તે હસી.

અને બન્ને અંદર ગયાં.

“હું ફક્ત એજ મિનિટ રોકાઈશ. નાહક ઘણું મોડું થશે.”

અશોક ખૂબ સોફામાં બેસતાં બોલ્યો.

“તમે તે કંઈ ઉતાવળા છો ! તમે મારે ત્યાં આવો ને ચાચ પીધા વિના જવા દેવાય ?” પ્રેરણા ઉત્સાહથી બોલી.

“પણ આટલી મોટી રાતે નોકરને બિચારાને ફટલી તક્લીફ પડે ?”

“નોકરને તક્લીફ નહિ પડે, કેમકે તમારા માટે હું પોતેજ ચાચ બનાવવાની છું.”

અશોકને લાગ્યું કે પોતે પોતાના નિરસ કંઠે લાગણીહીન વાતાવરણમાંથી કાંઈ અપૂર્વ કામળતાના સાગરમાં આવી રહ્યો હતો. તે સમજી ન શક્યો છતાં તેને એવો આનંદ કદી થયો ન હતો. અને છતાં એજ સ્ત્રી રોહિત સાથે પણ આમજ વર્તતી હતી તે સ્મૃતિ એના આનંદમાં કડવાશ રેડતી ગઈ.

પ્રેરણા ખોંધે સામાન લાવી. તેણે તપેલીમાં પાણી, અને ચા નાખ્યાં. તેણે પ્લેગ સ્ટીચમાં બરાબરો અને ‘હીટર’ તપેલીમાં મૂકી સ્ટીચ ચાલુ કરી. એ મિનિટમાં પાણી ઉકળવા લાગ્યું. પાણી ગળીને ફીટલીમાં ભરી લીધું અને તે ટેબલ પરનો તાસકમાં મૂકીને બેઠો.

અશોક પણ ત્યાં જઈને બેઠો. “હુંજ મારા કપમાં ખાંડ વગેરે નાખી લઈશ.”

“ના. હુંજ કરી આપીશ.”

“પણ મને તેમાં કશી તક્લીફ નહિ પડે.”

“પણ મેં નકકી કરેલ છે કે મારેજ તમને ચાચ કરી આપવી.”

પ્રેરણાએ જીતનો પાસો ફેંક્યો.

અશોક હસી પડ્યો. “ક્રમ બળે હું દિલ્હી ગયા પણ તમેજ આય બનાવી આપવાનાં હો !”

પ્રેરણા અશોક સામે એક સાંત સ્થિર નજર ફેંકી રહી.

તે છેવટે બોલી, “મેં બધા વિચાર કરીનેજ નક્કી કરેલ છે !”
હાલી તેણે અશોકના કપમાંની ખાંડ ચમચા વતી હજાવીને કપ અશોકને આપ્યો.

અશોક ચમકી ગયો. પ્રેરણા શું કહેવા માગતી હતી ?

“એટલે ?” તે સહેજ મરકતાં બોલ્યો.

“એટલે કંઈ નહિ.” પ્રેરણા હસી પડી.

“ના. ના. પણ હું સમજી શકતો નથી.”

“તો એનો અર્થ કુસુમબેનને પૂછી બેજો.” તે હાસ્યસહ બોલી.

“હું કંઈ કુસુમબેનને પૂછવાનો નથી.” તે મંબીરતાથી બોલ્યો.

વાતાવરણ આખું માદક થઇ ગયું હતું. ઉપરનો ઝોળ વાદળી પ્રકાશ આખા રૂમમાં ફેંકી રહ્યો હતો. બન્નેનાં મોં પર સુંવાળું વાદળી અજવાળું નાચી રહ્યું હતું. પ્રેરણાના હૃદયમાં એ વાતાવરણ અને એ પળે કંઈનું કંઈ થતું હતું.

“અશોક, તમે મને હવેથી પ્રેરણાબેન ન કહેતા.”

“ક્રમ ? ત્યારે શું કહું ?” તે આશ્ચર્યસહ બોલ્યો.

પ્રેરણા બેઠી થઈ અને અશોકની ખુરશી પાસે આવી તેના ખભા પર હાથ મૂકીને ખૂબજ મંબીર અવાજે બોલી, “અશોક, તમે કશું સમજતા નથી. તમે.....”

“કહો કે તમે મૂરખ છો !” તે હસતાં બોલ્યો.

“હું પણ એવુંજ કંઈ કહેવા જતી હતી.” પ્રેરણા મંબીરતાને ત્યાગ કરતાં બોલી.

અશોકે ઊંચુ બેઠ પ્રેરણાના મોં પર આંખો ઠેરવી, “પ્રેરણા, હું ધણું સમજું છું. પણ જે કડવી નિરાશા એક વાર ભોગવી તે

ફરીથી ભોગવવા હું તૈયાર નથી. જે કાર્યમાં નિષ્ફળતાની ખાત્રી હોય તે કાર્ય કરતાં હું અચકાઉં છું.”

“તમે શા ઉપરથી માનેા છો કે તમને નિરાશા મળશે ?”

“મારા અનુભવ ઉપરથી.”

પ્રેરણાનો હાથ અશોકના વાળ પર દબાયો. તે તેના વાળ પર હાથ ફેરવતાં બોલી, “અશોક, તમે પેલી આંખોની વાત કહી હતી તે માદ હશે. અધાં ધારતા હતા કે પાણીમાં ડૂબેલો આંખો જીવે શાનો ? પરંતુ એ પાણી તો તેની આસપાસ અમૃત સીંચી ગયાં હતાં. એ ઝંઝાવાત તેને ફરીથી ખમણા સૌંદર્યે ફૂલવા ફાલવાની શક્તિ આપી ગયો હતો.”

અશોકની નજર સ્થિરતાથી પ્રેરણાની આંખોની સ્તિમ્બતા પી રહી.

ફરીથી પ્રેરણા બોલી, “અશોક, એક નજીવા બનાવને, નજીવી બૂલને જો માણસ આખી જીંદગી યાદ કર્યા કરે નો જીંદગી હુ:ખી થાય.”

ફરી અશોક કશું ન બોલ્યો. તે વિચારીજ રહ્યો.

“તમે કેમ કશું બોલતા નથી ?”

“શું બોલું ?” તેના સૌમ્ય અવાજમાં વિચારશીલતા હતી.

“અશોક,” પ્રેરણાનો અવાજ રડમસ થઇ ગયો હતો.

“તમે બધું વિચારી જોજો. તમને લાગશે કે તમે કયાંય બહુજ મોટી ભૂલ કરી રહ્યા છો.”

“થેંકયુ, પ્રેરણા. મને લાગે છે કે મારે બધું વિચારવાની જરૂરત છે. હું જાઉં ?”

અશોકનો સંયમ ઓગળતો જતો હતો. તેને લાગતું હતું કે પ્રેરણા કદાચ તેને ખરેખર ચાહતી હશે; એ તો તેને લગભગ ખાત્રી જેવું જણાતું હતું. છતાં.....છતાં..... તે ખીજું અપમાન

બહારવા તૈયાર ન હતો.

“હું જાઉં છું” તેણે ફરીથી પૂછ્યું.

પ્રેરણા ગિરાશાહરી આંખે તેના સામું જોઈ રહી.

“સાહેબજી, ત્યારે.” તેણે હાથ લંબાવ્યો.

અશોક ધડીબર તે હસ્તધૂનનમાં તેનો હાથ દાખી રહ્યો. એ માદક ક્ષણે તેના મગજને આવરી લીધું. તે અત્યાર સુધી લાગણીઓ દાખવા જે મથામણ કરી રહ્યા હતા તે અધી વ્યર્થ ગઇ.

તેણે પ્રેરણાનો હાથ પોતાના બન્ને હાથમાં કચડી નાખ્યો.

અને બીજાજ ક્ષણે તે ઝપાટાબંધ ચાલ્યો ગયો.

પ્રેરણાની આંખો આ લાગણીનાં પ્રદર્શનથી હસી રહી. તેને આશા આવી કે હવે તેને ડરવાનું કશું કારણ ન હતું.

તે અશોકની મોટર ઝેંક દેખાતી બંધ થઇ ત્યાં સુધી બારીમાંથી જોઈ રહી.

x x x x

તેજ દિવસે રમેશ પોતે રાજેનબાણીની ઓફિસમાં બેઠો હતો. તે સમજી નહોતો શકતો કે રાજેનબાણીએ તેને શા માટે બોલાવ્યો હતો. તેથી રાજેનબાણી આવ્યા કે તુરતજ તેણે પ્રશ્ન કર્યો, “બાસ આજે તો માફ કંઈ કામ પડ્યું ?”

“હારતો.” રાજેનબાણી સહેજ હસીને બોલ્યા, “જરા આરામથી બેસો. હમણાંજ ચા આવે છે.”

“પણ કામ તો કહો.” રમેશ ધડિયાળ તરફ જોતાં બોલ્યો.

“I see. તમારે ઉતાવળ છે એમને !” રાજેનબાણી સહેજ હસ્યા, “પ્રેરણાએન અમારી સાથે નર્મદાની હોડીની મુસાફરીમાં આવે છે.”

“પુશીથી. હું પણ જોકે ઘણા વખતથી તમારી સાથે એ વિષે વાત કરવા માગતો હતો.”

“તો એમ કરીએ. અત્યારે તમારે ઉતાવળ છે. હું પોતેજ તમારા કુરસદના વખતે મળી જાઉં તો ?”

“ના, ના. મારે મીટીંગમાં જવું હતું તે મીટીંગ હું જતી કરીશ. હવે મને પૂરતો વખત છે. બોલો.”

“તો હું એ કહેતો હતો કે પ્રેરણાએન અમારી સાથે દૂરમાં આવશે. હવે અમે અશોકને પણ સાથે લેવાના છીએ.”

“હું ?” રમેશ સમજવા લાગ્યો.

“તમને ખબર છે કે પ્રેરણાએન અને અશોક વચ્ચે સહેજ લાગણી છે ?” તે બ્લોટીંગપેપર પર લીટી દોરતાં બોલ્યા.

“મને પ્રેરણા વિશે કંઈ વખતથી ચિંતા રહે છે.” તે પણ વિચારતાં બોલ્યા.

“હવે હું મારી વાત કહું.” રાજેનબાણુ વિચારતાં બોલ્યા, “અશોક માટે મને ખાસ લાગણી છે. હું તેની કારકીર્દીમાં ખૂબજ રસ લઉં છું. સમજ્યાને ?”

“હું.”

“તો પ્રેરણાએન માટે અશોક તમને કેમ લાગે છે ?”

“તમે બરાબર વહે તો ?” રમેશ વિચારતાં બોલ્યા.

“પ્રેરણાએન તથા અશોક વચ્ચે લાગણી છે. બન્ને આ દૂરમાં નિકટ પરિચયમાં આવશે. જો તમારાં બહેન તેની સાથે પરણે તો તે વિશે તમારો મત હું જાણવા માગું છું.”

“અશોક સાથે ? ખરું કહું, રાજેનબાણુ ? મને પ્રેરણા વિશે યોગ્ય પુરુષ માટે ખૂબજ શક રહેતો હતો. અશોકની ખ્યાતિ તથા તેમની અત્યારની સ્થિતિ જોતાં મને કશો વાંધો છેજ નહિ પરંતુ તમે આ વાત અશોક વતીથી કરો છે ?”

“નહિ, નહિ, પરંતુ અમને-મને તથા કુસુમને-એમ લાગે છે કે બનતાં સુધી પ્રેરણાએન તથા અશોક પરણવાના નિશ્ચય પર

કુસુમ એક ગામડામાંથી ખરીદિયું થાક સમારી રહી હતી. તેની નજીકમાંજ રાજેનબાણુ ગાદલા પર લગ્યા હતા. અશોક સામી બાણુ પર પડેલો હતો. પ્રેરણા બીજાં કામમાં મદદ કરતી હતી. પ્રેરણાની નજર રાજેનબાણુ તથા કુસુમ તરફ ગઇ. અને તેના હોઠ છૂપાવેલા સ્મિતમાં મરડાયા.

રાજેનબાણુના ધુંટણને અટ્ટેલીને કુસુમ બેઠી હતી. અને રાજેનબાણુ પડ્યા પડ્યા જે પગાથી પોતાને પવન નાખતા હતા તેનો ધણો પવન કુસુમને જતો હતો તે પણ પ્રેરણા જોઈ ચકી. તેને થયું કે બંને એક બીજાને અડકવાની એક પણ તક જતી નહોતાં કરતાં. અને તેજ વખતે સહજ રીતે તેની નજર અશોક તરફ ગઇ.

અશોકની આંખો તેના પર ક્યારનીયે સ્થિર થઇ હતી. પ્રેરણાની આંખ ચૂકાવવા તેણે નજર ફેરવી લીધી પરંતુ પ્રેરણાએ આંખ વડે નિશાની કરી રાજેનબાણુ તથા કુસુમ તરફ જોવા સૂચવ્યું.

અશોક આંખું સ્મિત દબાવી રહ્યો પરંતુ તેનાથી રહેવાનું નહિ તે બેઠો થયો. “કુસુમબેન, તમે એમ ધારો છો કે તમને બંને કાઈ જોતું નથી ?” તે મસ્કરી કરતાં બોલ્યો.

“અને રાજેનબાણુ, તમારા જેવા મહાન માણસને બીજા કોઈ આમ જૂઓ તો શું કહે ?” પ્રેરણાએ પણ કંપલાવ્યું.

કુસુમ ખસીને બેઠી અને રાજેનબાણુ બેઠા થઈ ગયા.

તે સહેજ હસ્યા અને બોલ્યા, “અમે બંને આમ બેસીએ તેમાં પણ શું પાપ છે ?”

પ્રેરણા હસી પડી. “પાપ તો નહિ, પણ લોકોના દેખતાં આમ બેસો તે ઠીક ગણાય ?”

કુસુમ વચ્ચે પડી. “પ્રેરણાબેન, હજી તમે પ્રેમમાં પડ્યાં નથી. નહિતર આમ ન કહેત. પેલું કરનાલી હતું ને ! ત્યાં બધાના દેખતાં અમારાથી એવી છટ લેવાઈ ગઇ હતી કે બધાં માત્રાણુઓ જોઈ

રહ્યાં હતાં.” કુસુમ રાજેનઆણુ સામે જોધને હતી.

અશોકે માથું ઢલાવ્યું, પોતાના અંતરની નિરાશા દેખાવવા.

“તમેા બન્ને એક બીજને એવાં તો સમજો છો !” તે બોલ્યો.

“તો તમેાને બન્નેને પણ એક બીજને સમજતાં કાણુ અટકાવે છે ?” કુસુમ પ્રેરણા તથા અશોક તરફ વીજળી સમેા દ્રષ્ટિપાત કરતાં બોલી.

અશોક શું બોલે ? અને પ્રેરણાના હૃદયમાં જવાબ આવી ગયો,
“અમારાં નસીબ !” પણ તે બોલી નહિ.

x x x x

દૂર દૂરથી સીનોરના એવારા દેખાયા. સામે કડિ સારસની જોડીઓ આમતેમ ઊડી રહી હતી. પ્રેરણા તથા કુસુમ સદના થાંભલા પાસે છત્રી તળે બેઠી હતી.

“પ્રેરણાબેન, તમે કેમ કશું કરતાં નથી ?” કુસુમ તેના તરફ દેખાતાં બોલી.

“પણ તમેજ કહોને હું શું કરી શકું ?” પ્રેરણા નિરાશાથી બોલી.

“તમે ધણું કરી શકો. પેલાં સારસ જોયાં ?”

“હા. તેમાં શું ?”

“ક્યાંય જોડલાં વિનાનું વિનાનું એકલું સારસ દેખાય છે ?”

પ્રેરણાની આંખો કિનારા પરનાં સારસો ગણી રહી. ક્યાંય તેને એકલું સારસ દેખાયું નહિ.

પ્રેરણાએ નકારમાં માથું ધુણાવ્યું.

“તો એના ઉપરથી તમારે ધડો લેવાનો છે.” કુસુમે ટકાર કરી.

“પણ હું શું કરું ?” પ્રેરણા મૂંઝાતી હતી.

“તમેા જાણો છો કે અશોક તમને ચાહે છે.”

“પણ તે ચાહે છે છતાં આટલા બેદરકાર કેમ રહે છે ?”

‘કેમકે તે ડરતા હશે, માટે તમેજ હવે તો આગળ પગથું ચો.’ કુસુમ ધીમેથી સલાહ આપતી હતી.

‘‘પણ મને તો પછી છૂટ લેતાં શરમ આવે.’’ પ્રેરણા શરમાતાં લાલી.

‘‘પ્રેરણાએન, હવે જમાનો બદલાયો છે. પહેલાં પુરુષો છૂટ લેતા. હવેના પુરુષો સ્ત્રીઓથીયે શરમાળ હોય છે.’’

‘‘પણ આપણને તો બાઈ શરમ આવે.’’

‘‘પણ એમાં શરમ શાની ? તમે જાણો છો કે અશોક તમને યાહે છે; માટે તમે જે કંઈ છૂટ લેશો તે અશોકને ગમશેજ. અશોકને ખબર નથી કે તમે તેને ચાહો છો તેથી તે ડરતા રહે છે.’’

‘‘ત્યારે મારે હિંમત કરવીજ પડશે. એમને ?’’

‘‘હારતો.’’

‘‘હારતો કહેવું સહેલું છે. જો માથે પડી હોય તો ખબર પડે.’’ કહેતાં પ્રેરણા કુસુમના ખોળામાં મોં સંતાડી ગઈ.

થોડું

દૂર એકલવાયાં રેતીના બાકાં પાસે રાત માટે હોડી નાંખરાઇ. દૂર દૂરથી આવતી ચાંદની સ્નિગ્ધતાથી પાણી પર પથરાઇ ગઇ હતી. નર્મદાના વહેણનો ધીમે સ્નિગ્ધ શ્વનિ વાતાવરણમાં અનવરત સંગીત ઉત્પન્ન કરી રહ્યો હતો. માછીઓ પોતાની ખીચડી રાંધવામાં પડ્યા હતા. અશોક, પ્રેરણા વગેરેએ તો પોતાનું જમણ કરી લીધું હતું.

ફરવા જવાનું મન થાય એવી ચાંદની હતી. રાજેનઆણુ તથા કુસુમ તો હોડીમાંથી ઊતર્યા અને હોડીથી થોડે દુર રેતીમાં જઇને બેઠાં. અશોક તથા પ્રેરણા અન્ને વિચારમાં હોડીમાંજ બેસી રહ્યાં.

“ચાલો, આપણે પણ ફરવા જઇએ.” પ્રેરણા નિંદ્રામાંથી જાગતાં બોલી ઉઠી.

“ના, ના. નથી જવું.” અશોક કંટાળતાં બોલ્યો.

“જવું છે!” પ્રેરણા બારપૂર્વક બોલી.

“તો ચાલો.” અશોકને બહુ દલીલ લાગવાવાની ટેવજ ન હતી.

“મને તમારો ટેકા આપો.” અશોક પાણીમાં ડોબો હતો તેને પ્રેરણાએ કહ્યું.

કુસુમ એક ગામડામાંથી ખરીદિયું શાક સમારી રહી હતી. તેની નજીકમાંજ રાજેનબાણુ ગાદલા પર લાંબાયા હતા. અશોક સામી બાણુ પર પડેલો હતો. પ્રેરણા બીજાં કામમાં મદદ કરતી હતી. પ્રેરણાની નજર રાજેનબાણુ તથા કુસુમ તરફ ગઇ. અને તેના હોઠ છૂપાવેલા સ્મિતમાં મરડાયા.

રાજેનબાણુના ધુંટણને અદેલીને કુસુમ બેઠી હતી. અને રાજેનબાણુ પડ્યા પડ્યા જે પાંખાથી પોતાને પવન નાખતા હતા તેનો ઘણો પવન કુસુમને જતો હતો તે પણ પ્રેરણા જોઈ ચકી. તેને થયું કે બન્ને એક બીજાને અડકવાની એક પણ તક જતી નહોતાં કરતાં. અને તેજ વખતે સહજ રીતે તેની નજર અશોક તરફ ગઇ.

અશોકની આંખો તેના પર ક્યારનીયે સ્થિર થઇ હતી. પ્રેરણાની આંખ ચૂકાવવા તેણે નજર ફેરવી લીધી પરંતુ પ્રેરણાએ આંખ વડે નિશાની કરી રાજેનબાણુ તથા કુસુમ તરફ જોવા સૂચવ્યું.

અશોક આંખું સ્મિત દબાવી રહ્યો પરંતુ તેનાથી રહેવાયું નહિ. તે બેઠો થયો. “કુસુમબેન, તમે એમ ધારો છો કે તમને બન્ને કાંઈ જોતું નથી ?” તે મસ્કરી કરતાં બોલ્યો.

“અને રાજેનબાણુ, તમારા જેવા મહાન માણસને બીજા કાંઈ આમ જૂઓ તો શું કહે ?” પ્રેરણાએ પણ કંપલાવ્યું.

કુસુમ ખસીને બેઠી અને રાજેનબાણુ બેઠો થઈ ગયા.

તે સહેજ હસ્યા અને બોલ્યા, “અમે બન્ને આમ બેસીએ તેમાં પણ શું પાપ છે ?”

પ્રેરણા હસી પડી. “પાપ તો નહિ, પણ લોકોના દેખતાં આમ બેસો તે ઠીક ગણાય ?”

કુસુમ વચ્ચે પડી. “પ્રેરણાબેન, હજી તમે પ્રેમમાં પડ્યાં નથી. નહિતર આમ ન કહેત: પેયું કરનાલી હતું ને ! ત્યાં બધાના દેખતાં અમારાથી એવી છટ લેવાઈ ગઇ હતી કે બધાં યાત્રાળુઓ જોઇ

રહ્યાં હતાં.” કુસુમ રાજેનઆણુ સામે જોઇને હસી.

અશોકે માથું દલાવ્યું, પોતાના અંતરની નિરાશા દેખાવવા.

“તમે બન્ને એક બીજાને એવાં તો સમજો છો !” તે બોલ્યો.

“તો તમેને બન્નેને પણ એક બીજાને સમજતાં કાણુ અટકાવે છે ?” કુસુમ પ્રેરણા તથા અશોક તરફ વીજળી સમો દ્રષ્ટિપાત કરતાં બોલી.

અશોક શું બોલે ? અને પ્રેરણાના હૃદયમાં જવાબ આવી ગયો,
“અમારાં નસીબ !” પણ તે બોલી નહિ.

x

x

x

x

દૂર દૂરથી સીનોરના એવારા દેખાયા. સામે કઠિ સારસની જોડીઓ આમતેમ ઝડી રહી હતી. પ્રેરણા તથા કુસુમ સદના ચાંબલા પાસે છત્રી તળે બેઠી હતી.

“પ્રેરણાબેન, તમે કેમ કશું કરતાં નથી ?” કુસુમ તેના તરફ દેખાતાં બોલી.

“પણ તમેજ કહોને હું શું કરી શકું ?” પ્રેરણા નિરાશાથી બોલી.

“તમે શ્રદ્ધા કરી શકો. પેલાં સારસ જોયાં ?”

“હા. તેમાં શું ?”

“ક્યાંય જોડલાં વિનાનું વિનાનું એકલું સારસ દેખાય છે ?”

પ્રેરણાની આંખો કિનારા પરનાં સારસો ગણી રહી. ક્યાંય તેને એકલું સારસ દેખાયું નહિ.

પ્રેરણાએ નકારમાં માથું ધુણાવ્યું.

“તો એના ઉપરથી તમારે ધડો લેવાનો છે.” કુસુમે ટકાર કરી.

“પણ હું શું કરું ?” પ્રેરણા મંઝાતી હતી.

“તમે જાણો છો કે અશોક તમને ચાહે છે.”

“પણ તે ચાહે છે છતાં આટલા બેદરકાર કેમ રહે છે ?”

“કેમકે તે ડરતા હશે, માટે તમેજ હવે તો આગળ પગલું
હરો” કુસુમ ધીમેથી સલાહ આપતી હતી.

“પણ મને તો પછી છૂટ લેતાં શરમ આવે.” પ્રેરણા શરમાતાં
બોલી.

“પ્રેરણાએન, હવે જમાનો બદલાયો છે. પહેલાં પુરુષો છૂટ
લેતા. હવેના પુરુષો સ્ત્રીઓથીયે શરમાળ હોય છે.”

“પણ આપણને તો બાઈ શરમ આવે.”

“પણ એમાં શરમ શાની ? તમે જાણો છો કે અશોક તમને
ચાહે છે; માટે તમે જે કંઈ છૂટ લેશો તે અશોકને ગમશેજ.
અશોકને ખબર નથી કે તમે તેને ચાહો છો તેથી તે ડરતા રહે છે.”

“ત્યારે મારે હિંમત કરવીજ પડશે. એમને ?”

“હાસ્તો.”

“હાસ્તો કહેવું સહેલું છે. જો માથે પડી હોય તો ખબર પડે.”
કહેતાં પ્રેરણા કુસુમના બોળામાં મોં સંતાડી ગઇ.

થોડે દૂર એકલવાયા રેતીના ભાડાં પાસે રાત માટે હોડી નાંગરાઈ. દૂર દૂરથી આવતી ચાંદની સિન્ધતાથી પાણી પર પથરાઈ ગઈ હતી. નર્મદાના વહેણનો ધીમે સિન્ધ ધ્વનિ વાતાવરણમાં અનવરત સંગીત ઉત્પન્ન કરી રહ્યો હતો. માછીઓ પોતાની ખીચડી રાંધવામાં પડ્યા હતા. અશોક, પ્રેરણા વગેરેએ તો પોતાનું જમણું કરી લીધું હતું.

ફરવા જવાનું મન થાય એવી ચાંદનો હતી. રાજેન્યાણુ તથા કુસુમ તો હોડીમાંથી ઊતર્યા અને હોડીથી થોડે દૂર રેતીમાં જઈને બેસ્યાં. અશોક તથા પ્રેરણા બન્ને વિચારમાં હોડીમાંજ બેસી રહ્યાં.

“ચાલો, આપણે પણ ફરવા જઈએ.” પ્રેરણા નિંદ્રામાંથી જાગતાં બોલી ઉઠી.

“ના, ના. નથી જવું.” અશોક કંટાળતાં બોલ્યો.

“જવું છે!” પ્રેરણા ભારપૂર્વક બોલી.

“તો ચાલો.” અશોકને બહુ દલીલ લ’માવવાની ટેવ જ ન હતી.

“મને તમારો ટેકો આપો.” અશોક પાણીમાં ઝબો હતો તેને પ્રેરણાએ કહ્યું.

“પણ તમે એમને એમ આવી શકશો.” અશોક જરૂર કરતો હતો.

“ટૂંકા આપો. નહિ તો પાણીમાં એમને એમ કુદી પડીશ !” પ્રેરણાએ ધમકી આપી અને ખરેખર તે હોડીની પાળ પર એસ કૂદવાની તૈયારી કરતી જણાઇ.

“અરે, કરશો નહિ. હું આવું છું.” કહી અશોક પાછો હોડ પાસે આવ્યો.

x

x

x

x

“આપણે કુસુમબેન પાસે એસવા જઇશું ?” રેતીમાં પ્રેરણાને ઉતારતાં અશોક બોલ્યો.

“નહિ, નહિ. તેઓ ખાનગી વાતો કરતાં હોય અને આપણે દુષ્પ્રભ ન કરવી તેજ સાફ છે.” પ્રેરણાનો વિચાર એકલાં ફરવ જવાનો હતો.

“તો ?”

“તો શું ? આપણે જરા બાહમાં ફરીએ.”

બન્ને ચાંદનીમાં તે રેતીવાળા બાહમાં આગળ વધ્યાં. બંને એક અનંત શાંતિ છવાઈ રહી હતી. આખું વાતાવરણ એ સ્વપ્ન જેવી રમણીયતા ધરાવતું હતું.

“તો અશોક, પછી તમે કંઈ વિચાર કર્યો ?” પ્રેરણાએ જ શરૂઆત કરી.

“હું વિચાર કર્યેજ નહિ છું; અને કશું સમજી શકતો નથી.” અશોક બોલ્યો.

ફરી બે બડી શાંતિ ફેલાઈ રહી. બન્ને રેતી ખૂંદતાં ખૂંદત આગળ વધ્યાં.

“અહીં એસશું ?” પ્રેરણાએ એક એકાંત જગા જોઈ પૂછ્યું. બન્ને ત્યાં બેઠાં.

“તમે કહેતા હતાને કે કેટલાંક એવાં માણસો હોય છે કે જેમના નસીબમાં દુખ નિર્ણિત થયેલું હોય છે !” પ્રેરણાજી બોલી.

“હા. ત્યારે મને તેમ લાગતું હતું.”

“અને અત્યારે ?”

“અત્યારે એમ લાગે છે કે નસીબ કાંઈપર પણ હમેશ કંઈ નથી રહેતું.”

“તમે તમારી પોતાની વાત કરો છો ?”

“હાસ્તો.” અશોક સહેજ હસ્યો.

“એમ ? એવું કશું બન્યું છે ખરું ?”

“જો કે બન્યું છે એમ કહું તો એમાં મારી માન્યતાનોજ આધાર છે. મને ખાતરી નથી.”

“એમ ? એવું શું બન્યું છે ?”

“એ કે મને આશા થઈ છે કે મારા નસીબમાં હવે સુખ આવશે.”

“આશા કે ખાતરી ?”

“આશા, ખાતરી તો નહીંજ.”

“ત્યારે હું એક વાત કહું ?”

“કહોને ?”

“મને લાગે છે કે બહુાંક માણસો હમેશાં દુઃખ સહન કરવા સર્જાયાં હોય છે.”

“શા ઉપરથી એમ કહો છો ?”

“મારા પોતાના ઉપરથી.”

“કેમ ? તમને શું દુઃખ છે.”

“મારું દુઃખ તમે કેવી રીતે સમજી શકો. અશોક ?”

તેનો માર્દવભર્યો ઘેરો અવાજ વાતાવરણની સાંતિ તોડતો હતો. “તમે સ્ત્રીના હૃદયની પીડા ક્યાંથી સમજો ?”

અશોક પ્રેરણાનું વિષાદમય મોં જોતાં દુખી દુખી થઈ ગયો.
પ્રેરણા ગમગીનીમાં ચૂપ રહી. બન્નેના હૃદયને સ્પર્શતી
મિનિટો સરકવા લાગી.

તે છેવટે બોલી, “ચેલો પ્રખ્યાત રાસ યાદ છે ? તેમાંની એજ
લીટી મારું હૃદય વર્ણવશે.

“ઝાડે ઝુલત કો'ક કોકિલાને માળે,
અંતરની વેદના વર્ણવી હતી.” ”

પ્રેરણાનો મીઠો રણકતો અવાજ એ ગાઇ રહ્યો.

અશોક લાગણીના દયાલુથી વિવશ થઈ ગયો.

“તમે ક્યાંથી સમજો અશોક,” તેના ઘેરા અવાજમાં ઝાંકું
હઈ હતું, “તમે એક મારી ક્ષણિક ભૂલથી થયેલા અભિમાનના
ધાને જીવનભર તાળો રાખો છો. તમે સ્ત્રીનું હૃદય ગ્રાણ્યતા નથી.”

“પરંતુ હું તો એ વાતો વિસરી જવા ઇચ્છું છું !”

“ઇચ્છો છો એટલુંજને ! અમે સ્ત્રીઓ હૃદય નીચોવી નાખીએ
ત્યારે તમે ફક્ત ઇચ્છો. તમને ખબર નથી કે તે ભૂલની વિમાસણ
કરતાં મેં કેટકેટલી રાત્રીઓ જાગરણમાં ગાળી છે. અને છતાં
બહાર નીકળું ત્યારે હસતું મોં રાખવું પડે.”

પ્રેરણા ફરીથી બોલી, “અને તમને ખબર છે કે ઉપરથી
હસવું, આનંદથી ફરવાનો ડોળ કરવો અને અંદરથી જ્યારે કાળજી
કારતી વેદના થતી હોય ત્યારે જીવન કેવું અકારું થઈ પડે છે તે ?”
તે પળવાર શબ્દોની અસર થવા દેવા શોભી, “અંદરના ખાલીખમ
હેવાને છુપાવીને દુનિયામાં ફરવું તે ભયંકર છે. અશોક, હું આટ
આટલું સહન કરું છું ત્યારે તમારે લાગણીજ ક્યાં છે ?”

“તમને ખબર છે અશોક મારા હૃદયની ઝાંડાણ બાંહે બળે
છે ?” તે છેવટે બોલી.

અશોકના બધા શક હવે દૂર થઈ ગયા હતા. તેને ખાતરી થઈ

ગઈ હતી કે પ્રેરણા તેનેજ માહતી હતી. અને જ્યારે આટલી હદે તે ખુશી વાત કરે છે તો અશોક પણ શા માટે તેનાં અંતરની વાતો ન કરે ?

“ત્યારે પ્રેરણા, હું બલે તમારું કુખ ન કહી શક્યો. પરંતુ મેં એણું સહન કર્યું નથી. તમારે ત્યાંથી નોકળ્યા બાદ મેં શું શું સહન કર્યું છે તે તો મારું હૃદયજ જાણે છે. હું ખુશ્ખે ખુશ્ખું જોણું. જોડું ન લગાડશો. તમારું મારા પરનું આકર્ષણ એટલું બધું હતું કે હું તમને ભૂલી શકતો ન હતો. તમને ગૂમાવ્યાં હતાં તે નિરાશા આખા મારા જીવનને કડવાસથી ભરી દેતી હતી.

“તમને જૂલવા માટે હું દિલ્હી ગયો. ત્યાં રાતને દિવસ કામ કરી કરીને પણ હું તમને જૂલવા મથ્યો. તમે મારા કપાળમાંની આછી કરચલી તો જોઈ હશે. તે ઉપરથી સમજી શકશો કે મારા હૃદયમાં કેવું તુમુલ મનોમન્યન થયું હશે.”

“અને છતાં હું તમને જૂલી નજ શક્યો. મારાં ખૂબ કામથી કીર્તિ મળી, પૈસો મળ્યો. પરંતુ તમેજ કહ્યું તેમ ખાલીખમ હૈયાંની જૂખ કીર્તિ કે પૈસાથી સંતોષાતી નથી.” તેનો સૌમ્ય અવાજ પ્રેરણાના અણ્ણે અણ્ણમાં ધ્રુગરી કરતો ગયો.

“અને પ્રેરણા, હું તે કાળજી ફેરતી ચિતાથી હવે તારવો છું. હું તેમાંથી મુક્ત થવા માગું છું. પ્રેરણા, તમે મને પરણશો ?” અશોકના અવાજમાં આજીજ અને લાગણી હતાં.

“અશોક,” પ્રેરણા મૃદુતાથી બોલી, “હું તમને ચાહું છું. તમારી સાથે હું ન પરણું તે :બની શકે ?”

“પ્રેરણા, પ્રેરણા.” અશોકનો અવાજ લાગણીથી જોખરો બની ગયો હતો. “તમે હા પાડીને મારા જીવનને જીવવા લાયક બનાવ્યું છે.”

“એવું કશું ન બોલો. તમે ખૂબજ સહન કર્યું છે અને

હવે....." તે વાક્ય અધૂરું મૂકી લલચામણું હાસ્ય હતી.

"અને હવે હું ખૂબજ સુખી થઇશ." તે હતીને ખોદ્યો.

અને પછી સનાતન કાળથી પ્રેમીઓ જેવી વાતો કરત આખ્યાં છે તેવીજ વાતો કરતાં બન્નેએ રાતના ત્રણ વગાડ્યા.

*

*

*

*

બન્ને જ્યારે પાછા હોડી પર આખ્યાં ત્યારે રાજેનઆણ કુસુમ, માછીઓ—અધાં સૂઇ ગયાં હતાં.

પરંતુ આજની સવાની ગોઠવણ રોજ કરતાં ભુદી થઈ હતી રોજ હોડી વચ્ચેની પાટલીની એક બાજુનાં એ ગાદલાંઓમાં બંન્ને પુરમેા સૂતા અને બીજી બાજુના ગાદલાંઓમાં બન્ને સ્ત્રીએ સૂતી. પરંતુ આજે એક બાજુના બન્ને ગાદલામાં રાજેનઆણ તથા કુસુમ સૂઇ ગયાં હતાં.

બીજી બાજુનાં બન્ને ગાદલાંઓ પર ઊભાં ઊભાં પ્રેરણા તથા અશોક એક બીજા સામું જોઇ રહ્યાં. બન્ને જાણતાં હતાં કે પડખે સૂતાં તેઓને જોઇ આવવાને બદલે અકળામણ થશે.

"હું એસી કાઢીશ. તમે સૂઈ જાવ." અશોક હોડીની કિનારે પર એસતાં ખોદ્યો.

"ના, ના. સૂઈ જઇએ કંઈ વાંધો નહિ આવે." પ્રેરણા અશોકને નકામે ઉજાગરો કરાવવા માગતી ન હતી.

અશોકે ગાદલાં પર લાંબો થઇને સૂતો. અને પ્રેરણાએ ફેફસ શાશ તેણે છાતી સુધી ઝોઢી લીધી. પ્રેરણા પણ પોતાના ગાદલાંને બીજી શાશ ઝોઢીને સૂતી.

પરંતુ પ્રેરણાનું આટલું અધું સામિપ્ય અશોકને અકળાવત હતું. તેણે પાસું ફેરવ્યું અને હોડીની બાજુ બણી મોં કરી સૂતે પ્રેરણાએ પણ બીજી તરફ મોં ફેરવ્યું અને બન્ને એમ થડી બ

સુવાનો ડાળ કરી પડ્યાં રહ્યાં.

પરંતુ બન્ને એક બીજાની આટલી નજીક હાજરી અને આવા પ્રસંગોમાં જોઈ અકળાતાં હતાં. બન્નેની ઝંઘ હજારો માઇલ દૂર નાસી ગઈ હતી. બન્નેના હૃદયમાં એક બીજાની બાબુ બાબુ સુવાથી કંઈ અકળામણ થતી હતી.

અશોક પાણું પાસું ફેરવ્યું અને આકાશ તરફ નજર ફેંકતો ચત્તો સુતો. પ્રેરણાએ પણ પાસું બદલ્યું.

ફરી અકળામણ અને ફરી પાસાં ફેરવવાં. અશોકને લાગ્યું કે આ મૂંઝવણમાં આખી રાત સુઈ શકશે નહિ.

પ્રેરણાનો લાંબો શ્વાસ તે સાંભળી શક્યો અને તે જોઈ શક્યો કે પ્રેરણા પણ જાગતી હતી.

“મને ખબર પડતી નથી કે મને શા માટે ઊંઘ નથી આવતી.” તે પડ્યાં પડ્યાં બોલ્યો.

પ્રેરણાની આંખો પણ ખુલી હતી.

“મને પણ કંઈક થાય છે.” કહી પ્રેરણાએ અશોક તરફ પડખું ફેરવ્યું.

અશોકે પણ પ્રેરણા તરફ પાસું ફેરવ્યું.

ઉપરથી ચંદ્રની ધવલ જ્યોત્સ્ના બન્નેનાં મોં પર દૂધભર્યું અજવાળું રેડતી હતી. બન્નેની આંખોમાં ઝંઘ ભરાતી હતી, છતાં સુઈ શકાતું નહતું.

અશોકે લાંબો શ્વાસ મૂક્યો. તેનું હૃદય કે અગમ્ય લાગણી-ઓથી અકળાતું હતું. ને પોતે તે સમજી શકતો ન હતો.

“કેમ શું થાય છે?” પ્રેરણા અશોકનો શ્વાસ સાંભળી બેઠે અવાજે બોલી.

“કંઈ સમજી પડતી નથી.” છતાં બન્ને સમજતાં હતાં, કે

આમ મૂંઝવણ ક્યાં સુધી ચલાવવી ?

ફરી પ્રેરણાનો લાંબો સ્વાસ સંભળાયો. અશોકની લાગણીઓ તેના હૃદય પર જીત મેળવતી જતી હતી.

તે છેવટે બોલ્યો, “હું તમારા હાથને અડકું તો કશો વાંધો છે ?”

પ્રેરણા વિચારી રહી. એને પ્રેમ કરવાની રીત પણ નહોતી આવડતી ! નહિ તો આવો પ્રશ્ન પૂછાય ? “મને કશો વાંધો નથી.” પ્રેરણાએ અંગ્રેજીમાં જવાબ દીધો અને પોતાનો જમણો હાથ અશોક તથા પોતા વચ્ચેના ગાદલા પર સરકાવ્યો.

અશોકનો હાથ તે હાથને મૃદુ સ્પર્શથી પંપાળી રહ્યો. બન્નેની અકળામણ દૂર થઈ ગઈ. બન્નેના હાથ એક બીજાનાં હાથને મૃદુલ સ્પર્શથી પ્રત્યુત્તરિત રહ્યા. બન્નેની આંખો ઝેંઘમાં મીંચાવા લાગી.

ધીમે ધીમે બન્નેના હાથો એક બીજાના ગાલ પર ક્યારે સરકી ગયા તે અશોક કે પ્રેરણા બેમાંથી એકેયને ખ્યાલ ન રહ્યો. બન્નેની આંખો અર્ધનીદ્રામાં મીંચાતી જતી હતી. પ્રેરણાનો હાથ અશોકના ગાલ પર, તેના વાળ પર મીકાશથી ફરતો હતો.

અશોકનાં આંગળા પ્રેરણાના વાળમાં ફરી રહ્યાં હતાં.

આકાશમાંની ધવલ જ્યોત્સ્ના નર્મદાના પાણી પર સુષ્ક ગર્ધ; નર્મદાનું પાણી પણ સુષ્ક ગયું હતું; કિનારા પરનાં ઝાડો પણ સુષ્ક ગયાં હતાં; કાંઠા પર ઝેડનારાં સારસ સારસી પણ સુષ્ક ગયાં હતાં; આખું જિવંશ મીકા નીદ્રામાં સુષ્ક ગયું હતું.

અને એક બીજાનો અણુમોલ સ્પર્શ અનુભવતાં એ પ્રત્યુત્તરિત પણ સુષ્ક ગયાં હતાં.

— :સમાપ્ત: —

ધરી રાજ્યો પ્રજાનું નૈતિક બળ ઓછું કરવા બુદ્ધા બુદ્ધા સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે. આથી નેશનલ વૉર ફ્રન્ટની પ્રાથમિક નેમ એ છે કે લોકોની આ શક્તિ ટકાવી રાખવી અને ધરી રાજ્યોની હેવાનિયતભરી શક્તિનો સામનો કરવા માટે પ્રજામત કેળવવો. આ ફ્રન્ટની તેથી ફરજ છે કે પ્રજામાંથી બહીક યા ધારતી કાઢી નાંખવી, નૈતિક બળ ટકાવી રાખવું તેમજ નિરાશાવાદીઓની મનો વૃત્તિને ફાવવા દેવી નહિ.

ભય ફેલાવનારાઓ સામે પણ આ ફ્રન્ટને હંમેશા લડાઈ કર્યા કરવાની છે. વળી લોકોની સલામતી સાચવવા માટે તથા જીવનની જરૂરીયાતોને પહોંચી વળવા માટે એકત્ર કરી સમન્વિત કરવાની પણ આ ફ્રન્ટની ફરજ છે.

ધરી રાજ્યોના ગુરુમાટ અને આક્રમણના શ્રાપ જગતમાંથી દૂર થાય એ જોવાનું આપણુ દરેકનું કાર્ય છે. આ કાર્યમાં દરેક પ્રકારના શહેરીઓ ખેડેખરી મદદ આપી શકે છે. એ મદદ કેમ આપી શકે તે નેશનલ વૉર ફ્રન્ટ તમને બતાવે છે.

હિંદુસ્તાનનો વતની થવામાં હું મગફર છું તેથી
 હું ખરા ભાવથી પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે મારે હારની
 મનોવૃત્તિને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવી અને લય
 રેલાવતી ગપોને દાબી દેવી; હિંદુસ્તાનની ધનજત
 ને સહીસલામતી ઉપર જે દરેક લય ઝઝૂમતો
 હોય તેની સામે થવું ને તેનો અનાદર કરવો,
 ને દરદોષ આપણી જીત થવાનીજ છે એવી પાકી
 ખાત્રી રાખી મારું કર્તવ્ય કર્યા જવું.

હિંદુસ્તાનનો યુદ્ધ મોરચો.

